"તેઓ બહારવટીયા હતા. ધનુર્વિદ્યાની કુશલતાએ જેમ રોબીન-હુડને તથા તેના સાથીઓને મધ્યપ્રદેશમા સુપ્રસિદ્ધ કરેલા, તેમ આ ત્રણેને પણ ઉત્તર હિન્દમા નામાંકિત કર્યા હતા તેઓનુ રહેઠાણ કારલાઈલ શહેરથી નજીક ઇંગલવૂડના જંગલમા હતુ."

તેઓની કથા કહેતુ લાબુ લોકગીત આ રીતે ચાલે છે:

They were outlawed for venison,
These yeomen every one
They swore them brethren upon a day,
The Englyshe wood to gone

આ ત્રણે જણાને રાજાજીના જ એકલાના ભોજન માટે જંગલમા રક્ષાતા પશુ (હરણા)ઓનુ માસ ખાવાના ગુન્હા બદલ બહારવટીઆ જાહેર કરવામા આવેલા. એક દિવસે તેઓએ મળીને ભાઇબંધીના સોગદ લીધા અને ઈંગલવુડના જંગલમા જઇ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો]

રહે છે. રાજાને ખાવાના હરણા મારીને ખાયપીએ છે લુટે છે. એ ત્રણેની ચોપાસ ચોકીપહેરા ગોઠવાઈ ગયો હતા એમા વીલીઅમને અરપ ચડી કે "ભાઇઓ, મારા બાળબચ્ચાને હુ મળી આવુ."

If that I come not to-morrow brother,
By prime to you again,
Trust you then, that I am taken,
Or else that I am slain

[જો કાલ સવારના પહોરમા હુ આટી ન આવી પહોચુ, તો જાણજો ભાઇઓ, કે કા તો હુ પકડાયો છુ ને કા કતલ થઈ ગયોછુ.

તીરકામઠુ લઇને વીલીઅમ ઉપડયો પોતાના ગામમા રાત્રિયે પહોચ્યો ઘરના દ્વાર પર ટકોરા દીધા

" Where be you fair Alice, he said,
My wife and children three ?
Lightly let in thy own husband,
William of Cloudeslee.

એણે સાદ કર્યો "તુ કયા છે ઓ મારી રૂપાળી એલીસ? ઓ મારી સ્ત્રી અને મારા ત્રણ બચ્ચા! ધીરેથી કમાડ ખોલ અને તારા ધણી ક્લાઉડેસ્લીવાળા વીલીઅમને અંદર લઇ લે.

એની વ્હાલી સ્ત્રી એલીસ આવી. દ્વાર ઉઘાડયુ. ફાળે જડ઼ને બોલી:

Alas! then said Alice fair,
And sighed wondrous sore;
This place has been beset for you,
This half a year and more.

"હાય!" કહીને એણે ઉંડો નિઃશ્વાસ નાખ્યો, "છેલ્લા દોઢ વરસથી તારે માટે આ જગ્યા ઉપર ચોકીપહેરા રહે છે. જાસુસો ફરે છે."

"એની ફિકર નહિ વ્હાલી એલીસ!" કહીને વીલીઅમ અંદર ગયો. બચ્ચાને હેત કરીને હૈયે ચાંપ્યા. એલીસે રાંધ્યુ ને પોતે હની હની રસોઇ જમ્યો. બન્ને જાણુ ઘણે દિવસે મળ્યા છે અને ઘડી બે ઘડીમા તો પતિ પાછો ચાલ્યો જશે કા જવાશે એમ સમજી બન્નેએ હેત હલવવા માંડયા. ત્યા તો તેઓના ઘરમા એક આશ્રિત ડોશી હતી તે સરકીને ન્યાયકચેરી (Justice Hall)મા ખાનગી કઇ આવી.

ઘણીમહીનાઓણી પ્યારમા સુલ્તાન છે તે વખતે બારીએથી બહારવટીઆએ પોલીસનુ ટોળુ, શેરીફ, ન્યાયાધીશ, તમામને ખડા થઈ ગયેલાં દીઠા. પણ એ તો મર્દ હતો. ચટકયો નહિ. એણે શુ કર્યું?

He took his sword and his buckler,
His bow and his children three;
And went into his strongest chamber,
Where he thought surest to be.

એણે પોતાની તલવાર તથા પટો ઉઠાવ્યા. પોતાનું ધનુષ્ય તથા ત્રણે બચ્ચાને ઉપાડી લીધા. અને પોતાના ઘરના સૌથી મજબૂત ઓરડામા, કે જ્યા પોતે સલામત રહી શકશે એમ લાગ્યું, તેમ જઇને ભરાયો. અને એની શૂરી સ્ત્રીએ શુ કર્યું?

Fair Alice like a lover true
Took a pollo axe in her hand
Said, he shall die that cometh in
This door, while I may stand.

સુંદરી એલીસે એક સાચી પ્રિયતમાની રીતે, હાથમા કુવાડ ઉપાડી અને શત્રુઓને હાકલ કરી કે "હું આંહી ઉભી છું ત્યા સુધ જો કોઇ મારી ખડકીમા આવ્યો છે તો એનું મોત સમજજો!"

એમ એલીસે મોતને રોકી રાખી, એટલે બહારવટીઆએ શુ કર્યું

Cloudeslee bent a right good bow,
That was of a trusty tree;

He smote the Justice on the breast,
That his arrow burst in three.

બહારવટીઆએ પોતાનુ મજબૂત લાકડાની બનાવટનુ ધનુષ ખેચ્યુ અને તીર છોડયુ એ તીર શત્રુસૈન્યમા ઉભેલા ન્યાયાધીશની છાતીમા અથડાઇને ત્રણ ટુકડા થઈ ગયુ કેમકે ન્યાયાધીશે બખ્તર પહેરેલુ હતુ. નિઃશસ્ત્ર થઈ ગયેલા બહારવટીઆને ન્યાયાધીશે હાકલ કરી કે

Yield thee Cloudeslee, said the Justice,
And thy bow and thy arrows the fro,
A curse on his heart, said fair Alice
That my husband counselleth so

"ઓ ક્લાઉડેસ્લી! તારા ધનુષ્યબાણ લઇને શરણે થઈ જા!"

"નહિ નહિ!" સુંદરી ઍલીસે સામી હાકલ દીધી, "મારા ધણીને એવી શીખામણ આપનારનુ પીટયાનુ સત્યાનાશ નીકળજો! મારો મર્દ મૂછાળો શુ હથીઆર મેલશે?'

"ત્યારે સળગાવી મૂકો એના ઘરને!" ન્યાયાધીશે હુકમ દીધો અને

They fired the house in many a place,
The fire flew up on high,
Alas! then cried fair Alice
I see we here shall die

ઠેકઠેકાણેથી તેઓએ ઘર સળગાવ્યુ. આગના ભડકા આકાશે ઉઠયા. સુંદરી ઍલીસે પોકાર કર્યો કે "હાય! હાય! મને લાગે છે કે આપણે આહી જ બળી મરશુ," પણ ત્યા તો

William opened a back window
That was in his chamber high,
And there with sheets he did let down
His wife and children three

બહારવટીઆ વીલીઅમે એના દિવાનખાનાની ઉંચી મેડીની પાછલી બારી ઉઘાડી અને ત્યાંથી લુગડા બાંધીને એણે પોતાના ઓરત તથા ત્રણ બચ્ચાને નીચે ઉતાર્યા. પછી શત્રુઓને હાકલ દીધી

Have you here my treasure, said William,
My wife and my children three,
For Christe's love do them no harm,
But wreke you all on me

"આ રહ્યાં આ મારાં ખજાનો-મારી ઓરત અને મારાં ત્રણ બચ્ચાં. ઇસુને ખાતર તમે એને ઈજા કરશો નહિ. પણ ખુશીથી તમે તમામ મારા એકલાના ઉપર તૂટી પડો!" એમ કહીને એણે ધીંગાણું આદર્યું:

William shot so wondrous well,
Till his arrows were all ago,
And the fire so fast upon him fell,
That his bow-string brent in two.

બહારવટીઆ વીરીએ અજબ ચાલાકી અને બહાદૂરી સાથે બાણ છોડયા. છેવટે એના તમામ તીર ખૂટી ગયા. અને બીજી બાજુ ઘરની આગે એને એવી ઝડપથી ઘેર્યો, કે છેવટે એના ધનુષ્યની પણછના બે ટુકડા થઈ ગયા.]

બહારવટીઆને મોત સૂઝી આવ્યું. પણ એણે વિચાર્યું: "આમ ભીંત હેઠળ ભીંસાઇને શીદ મરવું? તે કરતાં ધીંગાણે ન મરું?"

He took his sword and his buckler
And among them all he ran,
Where the people were most in prece
He smote down many a man.

તલવારપટો લઇને એણે ટોળા સામે દોટ કાઢી. અને જ્યાં શત્રુઓનું જૂથ જાડું હતું ત્યાં જઈ કેટલાયને ઢાળી દીધા.]

There might no man abide his strokes
So fiercely on them he ran;
Then they threw windows and doors on him
And so took that good yeoman.

એવો ઝનૂની બનીને એ તૂટી પડ્યો, કે કોઇ પણ આદમી એના ઘા સામે ટક્કર ઝીલી શક્યો નહિ. પછી તો તેઓએ એના ઉપર બારીઓ અને બારણાં ઉપાડી ઉપાડીને ફગાવ્યાં. અને એ રીતે એ બહાદૂર ધનુર્ધારીને કેદ પકડ્યો.

એને બંદીખાને નાખ્યો. ફાંસીની સજા ફરમાવી. ખાસ નવી ફાંસી ઘડાવી. એને ફાંસી દેવાને દિવસે ગામના દરવાજા બંધ કરાવ્યા.

એ વખતે એક છોકરો ત્યાં ઉભીને ફાંસી ખોડાતી જોતો હતો:

A little boy among them asked
What meaned that gallow-tree?

They said to hang a good yeoman
Called William of Cloudeslee

છોકરાએ પૂછ્યુ "અરે ભાઇ આ કોના સારૂ?" તેઓ બોલ્યા "ક્લા ઉડેલી ગામવાળા બારાડી તીરદાજ વીલીઅમને લટકાવવા સારૂ"

છોકરાને ઓસાણ આવ્યુ એણે દોટ દીધી ઈંગલુડ જ ગલમા જઇ પહોચ્યો બહારવટીઆના બન્ને ભેરૂઓને જાણ કરી.

"શાબાસ દોસ્ત! ઠીક ખબર દેવા આવ્યો" એમ કહી, ઈનામ તરીકે એને એક હરણુ મારી દીધુ અને બેય જણા શહેર પર ચાલ્યા. આવે ત્યા દરવાજા બધ દીઠા હવે શુ થાય? પણ હતા હિકમતબાજ. બન્યા રાજાજીના કાસદીઆ દરવાજા ભભડાવ્યા

Who is there now, said the porter,
That maketh all this knocking?
We be two messengers, quoth Clym of Clough
We come right from our king

"કોણ અત્યારે કમાડ ભભડાવે છે?' દરવાણીએ અદરથી પૂછ્યુ.

"અરે ભાઇ ઉઘાડ ઝટ!" ક્લોગ ગામવાળા કલીમે કહ્યુ "અમે રાજાજીના ખેપીઆ સીધા રાજાસાબની કનેથી જ આવીએ છીએ"

દરવાણીએ દરવાજા ખોલ્યા એટલે એને મારી, પાછા આવવા સારૂ ચાવીઓ પડાવી લઇ, બેય ભેરૂ ફાસી દેવાતી હતી તે ઠેકાણે પહોચ્યા. હલા હલા મામલો જુવે છે શી બીના બની રહી છે?

The justice called to him a lad,
Cloudeslee's clothes he should have
To make the measure of that yeoman
Thereafter to make his grave

[ન્યાયાધીશ સાહેબ એક છોકરાને આજ્ઞા દઈ રહ્યા છે કે બહારવટીઆ વીલીઅમના કપડા કાઢીને લઇ આવ એની કબર ખોદાવવી છે તે માટે માપ લેવા જોઈશે એ સાભળીને બહારવટીઓ બોલ્યો.

He that maketh a grave for me
Himself may lie therein.

"બચ્ચાજી! મારે માટે કબર ખોદાવનારને ખુદને જ એ કબરમ સૂવુ પડશે" સાભળીને ન્યાયાધીશને ગુસ્સો ચડ્યો

Thou speakest proudly, said Justice,
I will thee hang with my hand

" તુ ફાટતુ બોલે છે, પણ જોજે, હુ મારે હાથે જ તને લટકાવીશ. "
આ વાત સાભળતા બે ભેરૂબંધ ઉભા હતા, તેઓએ મસલત કરી :

Then spake good Adam Bell,
To Clym of the Clough so free
Brother, so you mark the Justice well
Lo, yonder you may him see.

એમાથી વીર આદમ બેલે બહાદુર કલીમને કહુ " ભાઇ, પેલા ન્યાયાધીશને જોયો ? તું એને આટજે હો કે ? હુ આટુ છુ શેરીફને. "

And at the Sheriff shoot I will
Strongly with an arrow keen;
A better shot in merry Carlisle
This seven year was not seen.

બેઉ તીરદાજોએ નિશાન તાક્યા. તીર છોડ્યા. બેઉ અમલદારોને ઉપાડી લીધા. આખા કારલાઇલ શહેરમા છેલ્લા સાત વર્ષમા આ તીરંદાજોને ટપે તેવો કોઈ દેખાયો નહોતો.

અમલદારો પડ્યા કે લોકો નાઠા. ત્યા તો વીલીઅમ ફરસી લઇને ઠેકયો. એક અમલદારને ઢાળી દીધો. ત્રણે ભેરૂઓએ રણુથળ મચાવ્યું

They fought to-gether as brothren true
Like hardy men and bold,
Many a man to the ground they threw,
And many a heart made cold.

સગા ભાઇઓ સરખા એ ત્રણે જણા મજબુત બહાદુરોની માફક ધીંગાણે ઘૂમ્યા. ઘણાઓને તેઓએ ધરતી પર ઢાળી દીધા અને કેટલાયનાં કલેજા થીજાવી દીધા. એવે ટાણે ગામનો મેયર (નગરશેઠ) આવ્યો. સાથે મોટી ફોજ લાવ્યો. બહારવટીઆ ભારી લડ્યા. પછી જગલમા નાસી ગયા.

Thus be these good yeomen to the wood
As lightly as leaf on bynde (tree);
They laugh and be merry in their mood,
Their enemies were far· behind.

આ રીતે આ ભલા તીરંદાજો ઝાડના પાદડાં ખરે તેવા તરવરીઆં હળવા પગલા ભરતા જગલમા ચાલ્યા ગયા. હસવા અને મોજ ઉડાવવા લાગ્યા. એના દુશ્મનો તો ક્યાયે પાછળ રહી ગયા.

They set them down and made good cheer
And ate and drank full well;

બેઠક જમાવીને લ્હેરમા ચડ્યા. પેટ ભરીને ખાધું પીધું. ત્યા તો વીલીઅમે રસ્તા પર ઍલીસને આવતી દેખી, બોલી ઉઠયો;

Have here the best Alice my wife!
Said William of Cloudeslee,
By cause you so boldly stood by me
When I was slain full nigh.

"ઓ મારી વ્હાલી ઍલીસ! આ લે, આ મીઠામાં મીઠી મદિરાની પ્યાલી પી! કેમકે હું જે વેળા લગભગ કપાઈ જતો હતો તે વેળા તું બહાદુરીથી મારે પડખે ઉભી રહી હતી."

Then went they to supper,
With such meat as they had,
And thanked God their fortune,
They were both merry and glad.

પછી તો બધા વાળુ કરવા બેઠા. જે કાંઇ માંસ મળેલુ હતુ તે જમ્યા. પોતાના સુભાગ્ય બદલ પ્રભુનો અહેશાન ગાયો. અને આનંદથી લ્હેર કરવા લાગ્યા. રાજીખુશીથી તેઓ રાજાજીના દરબારમાં હાજર થવા રવાના થયા.

They proceed prestly into the hall,
Of no man had they dread,
The porter came after and did them call,
And with them began to chide.

સડેડાટ તેઓ મહેલમાં ચડી ગયા. એને કોઈનો ભય નહોતો. દરવાન બૂમો પાડીને વઢવા લાગ્યો. રાજાજીની પાસે ખડા થઈ તેઓએ હથીઆર છોડયા. પગે પડી માફી માગી. રાજાને ઓળખાણ આપી.

રાજાજી રોષે ભરાયા. ત્રણેને કેદ કર્યા. ફાસીની સજા ફરમાવી. એ વાતની રાણીને જાણ થઇ. રાણીનું હૈયું બહારવટીઆની વીરતા ઉપર ઢળી પડ્યું હતું. એણે રાજાજી પાસે જઇને વિનવ્યું:

Then good my lord I you beseech,
These yeoman grant ye me.

નીચે પટકી, છાતી પર ચડી બેસી તમચો બતાવ્યો પછી બોલ્યો કે 'આટલી વાર છ નહિ તો કાઢ પૈસા !''

''સાહેબે પોતાનુ સોનાનુ ઘડીઆળ અછોડો, નોટ રૂપીઆ વગેરે બધો માલ બહારવટીઆને સુપ્રત કર્યો બહારવટીઓ ઉભો થતા સાહેબને સલામ કરી અને કહ્યુ 'સગ્રામસિહને પકડવા માટે આવી ગરદનથી હવે પછી ન આવજો સાહેબ બહાદુર !'

''ઉઠીને ગોરા સાહેબે તો ઘોડાને એવો દોટાવી મૂક્યો કે મ્હેલો આવે પોતાનો બગલો !

''પછી તો કાશીનગરી ઉપર બહારવટીઆના હુમલા થવા લાગ્યા. એમા આલમસિહ નામના રાજપૂત કોટવાલે બડાઇ મારી કે 'અરે બાર શા છે સગ્રામસિહના ! એક મહિનામા તો એ બેટાને પકડીને માજીસ્ટ્રેટ પાસે હાજર કરીશ.' ચાર પાચ દિવસે આલમસિહ પર ચિઠ્ઠી આવી પહોચી. એમા લખ્યુ હતુ કે 'હવે તો અમારા ધામા કાશીનગરીમા જ નખાઈ ગયા છ. અને ચદ્રગ્રહણનુ સ્નાન કરવા માટે પણ હુ આવવાનો છુ. જો ક્ષત્રીના પેટનો હો તો આવી જજે.'

''ચદ્રગ્રહણની રાત આવી પહોચી. પહાડમાથી પોતાની માતાને ગગા મૈયામા સ્નાન કરાવવા માટે બે સાથીઓને લઇ સગ્રામસિહે મણિકર્ણિકાના ઘાટનો માર્ગ લીધો માતાને નવરાવી, બન્ને સાથીઓની સાથે રવાના કરાવી, સગ્રામસિહ એકલો ચાલ્યો ક્યા ચાલ્યો ? એના ઓઠા આવીને જ્યા આલમસિહ ફોજ સાથે વાટ જોતો હતો ત્યા ! ચોકીપ્હેરા ફોગટ ગયા કોઈ એને ઓળખી શક્યુ નહિ ફક્ત એક કામળો જ ઓઢીને એ જવામર્દ સડસડાટ ફોજ વચ્ચેથી પસાર થયો. આલમ સિહની લગોલગ આવી પહોચ્યો મ્હો પરથી કામળી ઉઘાડી કરીને પડકાર કર્યો ''જોઇ લે રજપૂત ! સગ્રામસિહ સ્નાન કરીને જાય છે.''

''આલમસિહ ચમકી ઉઠયો. મ્હોમાથી વેણ નીકળે ત્યા તો સગ્રામસિહની કટાર, વીજળી શી ઝબૂકી ઉઠી. આલમસિહ દિગ્મૂઢ બનીને પાછો હટયો સગ્રામસિહ અદ્રશ્ય થયો અને 'દોડો દોડો ! પકડો પકડો ! આ જાય, આ જાય !' એવા એવા હાકલા થવા લાગ્યા. પણ કોને પકડે ? દાતોમા દબને ગયો.

''આખરે પોલીસની આવ-જા માટેના તમામ રસ્તા ઉજ્જડ બન્યા એટલે નહે જીલ્લામા નવી પોલીસની ભરતી થઇ. હજારો પોલીસોએ તમામ રસ્તા પર ઓરા બાધી લીધા. મારા પિતા પણ એક સ્થળે

ઓઢી રાખ્યા લઇને નાકું બાંધી ઉભા. પાંચ દિવસ સુધી નદીના પાણીની અંદર છુપાઈ રહ્યા પછી ખાવાને માટે સંગ્રામસિંહ પાંચ છ સાથીઓની સાથે બહાર નીકળ્યો. એમાંથી એક આદમી પિતાજીના હાથમાં પકડાયો. એની પાસેથી પત્તો મેળવીને પોલીસ આગળ વધી. સંગ્રામસિંહ એક ચમારની ઝૂંપડીમાં પેસી ગયો. ઝૂંપડીને પોલીસે આગ લગાવી. બહાદૂર રાજપુત બહાર નીકળ્યો, પણ પાણીમાં પડવાથી દારૂ નકામો થઇ ગયો હતો એટલે બંદૂક ન વછૂટી. તલવાર ખેંચવા જાય તો તલવાર મ્યાનમાંથી બહાર જ ન નીકળી. આ બાજુ પોલીસે ગોળીઓની ઝાક બોલાવી. પાંચે સંગાથી પટકાયા. સંગ્રામસિંહે બંદૂક ઉંધી ઝાલીને લાકડી તરીકે વીંઝી. જોતજોતામાં ત્રણચાર સિપાઈને ઢાળી દીધા. પિતાજીના ઘોડાની ગરદન પર પણ એવી ચોટ લાગી કે ઘોડો પંદર કદમ પાછો હટી ગયો. પ્રથમ તો પિતાજીએ આ એકલા દુશ્મન પર ગોળી ચલાવવાની મના દીધી હતી. પણ આખરે પોતે ક્ષત્રીવટ ચુકયા. 'ગોળીબાર'નો હુકમ દીનો. પચીસ ગોળીઓ ખાઈને સંગ્રામસિંહ પડયો. એને બાંધીને કાશીની ઈસ્પીતાલમાં લઇ આવ્યા. સીવીલ સર્જને જ્યારે એના શરીર પર ૨૫ જખ્મો જોઇને કહ્યું કે 'હાં! પકડાઈ ગયો ને!' ત્યારે એ વીર ક્ષત્રીએ જવાબ વાળ્યો કે 'એમાં શી બહાદૂરી કરી! એક વાર મારા હાથમાં તલવાર આપો ને પછી મારી સામે ૨૦ આદમી આવી જાય! જોઉં છું મને કોણ પકડે છે!'

"સાંભળીને સાહેબ તાજ્જુબ થયા. સંગ્રામસિંહને ફાંસી મળી. પણ હિંદુસ્તાની પોલીસ અમલદારોને એ વીરના મૃત્યુથી બહુ જ દિલગીરી થઇ.ખાટલા પર સૂતેલા એ સંગ્રામસિંહનો દેખાવ મને હજુ યાદ છે. મારા જીવન પર એની ઉંડી છાપ છે."

દક્ષિણ પ્રાંતોમાં 'દાત્યા-મોન્યા' નામના બે બહારવટીઆ થઇ ગયા તે એટલા બધા લોકપ્રિય હતા કે આજે પણ કોઇ બે જણા વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી હોય તો તેઓને કહે છે કે "તમે તો દાત્યા-મોન્યા છો." એ ઉપરાંત વર્તમાનકાળના રાજકીય ક્ષેત્રમાં પંજાબના બબ્બર અકાલીઓ, યુ. પી. કાકોરી કેસના રામપ્રસાદ બિસ્મીલ વગેરે, અને બંગાળના રાજશાહી જીલ્લાના યુવકો કે જે સરકારી લશ્કરને હાથે સામી છાતીએ લડતા લડતા મરાયા, તે સહુ 'બહારવટીઆ' નામ સાર્થક કરે છે. ભીલ બહારવટીઆ ટંટ્યાની કારકિર્દિ પણ મશહૂર છે. એને પકડવા માટે તો સરકારને ખાસ ટંટ્યા પોલીસની ફોજ રાખવી પડેલી. એવો જ રસિક અને રોમાંચક અહેવાલ પંજાબી કૂકાઓનો છે.

સૌરાષ્ટ્રના બહારવટીઆ

આધે આધે છેક રા' માંડલિકના અમલ સુધી આ દેશના બહારવટાના ઇતિહાસની આંખો પહોંચી શકે છે. મોટા રાજ્યનો માલિતુજાર સ્વામી કાં તો પોતાના પાડોશના નાના ગરાસદારને એક સ્વતંત્ર પાડોશી તરીકે જીવવા દેવામાં ભવિષ્યનું જોખમ સમજે, કાં તો પોતાના કોઈ ભાયાતને કે મૂળ ગરાસીઆને પોતાના કાયદા-કાનૂનોનો અનાદર આચરતો દેખે, અથવા તો એ રાજા પોતાની કોઈ મલીન મતલબને વશ બની પોતાના તાબાના ગરાસદાર પાસેથી કોઈ એની પ્રિય વસ્તુ કે વ્યક્તિની માગણી કરે, ત્યારે ત્યારે એ રાજા ને એ પ્રજાજન વચ્ચે વૈરની આગ ઝરતી. એ એક સંજોગ બીજો સંજોગ હતો પરદેશી સત્તાના આક્રમણોનો : અમદાવાદની મુસ્લીમ સૂબાગીરીની જુનાગઢ પર કિલ્લેબંદી : વડોદરાથી ગાયકવાડનો પગપેસારો : અને એ તમામના કરતા અધિક ઉશ્કેરણીનું મનાએલું તત્વ તે અંગ્રેજી રાજસત્તાના દરમ્યાનગીર આગમનનું. સહુ રાજ્યોને પોતાની રૈયાસતના સીમાડા પહોળા કરવા હતા. પરસ્પર એ સહુ જમીનોની ખેંચતાણ કરતા હતા, અને એ સહુને દળબળ પૂરા પાડનારી ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપની આવી પહોંચી હતી. એના પ્રતિનિધિઓની, મોટા રાજ્યો પ્રતિની પક્ષકારનીતિ નાના ગરાસદારોના દિલમાં વધુ આક્રોશનું નિમિત્ત બનતી હતી.

મી. કીનકેઇડ આ મુદ્દાને વધુ સ્પષ્ટ બનાવે છે : એ ખાસ તો કાઠી બહારવટીઆ વિષે લખે છે :

At first mere robbers, they after many struggles established themselves at the break-up of the mogul empire firmly in the centre of the province. They were, however, like sikhs before the time of Ranjitsing, a loosly knit confederacy, and they were unable in the 18th century to make headway against the growing power of Junagadh. Thus it was that many of the smaller landholders wrote over part of their lands to the surrounding administration in order to secure protection for the remainder. But this promised protection was not always obtained. It always happ-

ened that when the protecting state had acquired part of the Kathi's land, it hungered for the remainder. It would then provoke quarrels, and on some protext or other violate its agreement. It was useless for the Kathi to seek redress in the State's own courts; so, calling together his servants and relatives, and placing his wife and children in some friendly shelter, he would turn his back on the homestead where his family had lived for centuries, and making Gir his Sherwood forest proceed to rob and murder in every direction until death, treachery or redress closed his picturesque but baneful career.

[Outlaws of Kathiawar : page 8–9]

બહારવટાંના પ્રકારો

એ સંજોગોમાંથી ત્રણ ચાર પ્રકારના બહારવટીઆ જનમ્યા.

પહેલો પ્રકાર : પોતાના ગરાસ ઉપર થયેલા અન્યાયી આક્રમણ સામે મરવા માગવાનો નિરધાર કરીને ઉઠેલા :

૧ જેસોજી વેજોજી : જુનાગઢ–અમદાવાદની મુગલ સુબાગીરી સામે : ઈ. સ. ૧૪૭૨–૯૪: વીસ વર્ષ: બહારવટુ પાર પડ્યું. [સો. બ. ભા. ૨]

૨ ભીમો જત : ગોંડલની સામે : ઇ. સ. ૧૮૦૦થી ૧૮૫૦ સુધીમાં: બાર વર્ષ : ધીંગાણે કતલ થઇ ગયો. [સો. બ. ભા. ૧]

૩ હીપો ખુમાણ · પાલીતાણા સામે : ૭૫ વર્ષની અંદર : મરાયો. [સૌ. ર. ભા. ૫]

૪ જોગીદાસ ખુમાણ : ભાવનગર સામે : ૧૮૧૬ થી ૧૮૨૯ સુધી : પાર પડયુ. [સો. બ. ભા. ૨]

૫ બાવાવાળો : જેતપૂર દરબાર દેવાવાળા સામે ઈ. સ. ૧૮૨૦ની આસપાસ : ધીંગાણે કતલ થયો. [સો. બ. ભા. ૧]

૬ વરજાંગ કાઠીલ : જેતપૂર દરબાર દેવા વાળા સામે: ૧૮૦૦ પછી: ધીંગાણે મર્યો : પણ બહારવટું પાર પડ્યું. [સૌ. ર. ભા. ૪]

૭ જોધો ને મૂળુ : ગાયકવાડની સામે : ઈ. સ. ૧૮૫૮થી ૧૮૬૭ (વિાટસન પ્રમાણે ૧૮૬૯): ધીંગાણે કામ આવી ગયા. [સો. બ. ૨]

૮ કાદુ મકરાણી : જુનાગઢ રાજ સામે : ઇ. સ. ૧૮૮૪-૮૯ [સોરઠના બહારવટીયા ભા. ૧]

૯ રવોજી ફનોજી : ગોંડળ રાજ, સામે : પાર પડ્યુ. [રાજ્યનો ને એક]

૧૦ રામવાળો : ગાયકવાડ સરકાર સામે : ઇ. સ. ૧૯૧૬થી સો ધીંગાણે હાર થયો. [સો. બ. ભા. ૩]

તે સિવાય નાના નાના, જેનો ઇતિહાસ જનસમૂદાયમા નથી, તેવા ઘણા હોવા જોઇએ.

બીજો વિભાગ : પરોપકાર કરવા જતા, અન્યને ખાતર ફોડ કરીને પછી બહારવટે નીકળેલા.

૧ સગજી કાવેઠીઓ : સાણંદ રાજ સામે : સફળ થયો. [રસધાર ભા. ૪]

૨ જોગો સોરઠીઓ : ભાવનગર રાજ સામે : ઇ. સ. ૧૮૦૦ લગભગ: ધીંગાણે કતલ થઇ ગયો. રસધાર ભા. ૩]

૩ ચાપરાજ વાળો : ગાયકવાડ તેમજ એજન્સીની સામે : ઈ. સ. ૧૮૩૫ : કેદની શિક્ષા પામ્યો ને પછી છુટયો. [સો. બ. ભા. ૧]

૪ નાથો મોઢવાડીઓ મેર : જામનગર સામે : આશરે ઈ. સ. ૧૮૩૦ : કામ આવ્યો. [સો. બ. ભા. ૧]

ત્રીજો વિભાગ : અંગત વેરને કારણે બહાર નીકળી જઇ કાયદા વિરૂદ્ધ, પરંતુ બહારવટાના નિયમો મુજબ જીવન ગાળનારા :

૧ ગીગો મહીયો : જુનાગઢ સામે : ઇ. સ. ૧૮૫૫-૬૦ : કતલ થયો.

૨ મીયાણો વાલો નામોરી : ૧૮૯૦ : કતલ થયો : [સો. બ. ભા. ૧]

૩ સાલોલીનો ચારણ નાગરવ ગીયડ.

૪ રાયદે ખુચડ ચારણ

ચોથો વિભાગ : કેવળ ચોરીલુંટને જ માટે નીકળેલા : પણ બહારવટાના નિયમો પાળનારા.

૧ મોવર સધવાણી : માળીયાનો મીયાણો : ઇ. સ. ૧૮૮૦-૮૬ : વય ૭૦ : બહારવટું પાર પડ્યું. [સો. બ ભા. ૩]

૨ એડલીયો (પુનરવ): મોવર સધવાણીનો સમકાલિન.

પ્રથમ કોટિના બહારવટીઆ વિષે કીનકેઇડ યથાર્થ લખે છે કે "પહેલા વિભાગના બહારવટીઆ વધુમાં વધુ રસભરપૂર છે, અને તેઓ ઇંગ્લાંડના જ્હેલા કાળના બહારવટીઆને સારી પેઠે મળતા આવે

યાદ હશે કે જ્યારે હન્ટીંગ્ટનના અમીરની જાગીર રાજ્ય-જપ્તીર-કારોબારમાં લૂંટવી લેવામાં આવી, ત્યારે એ અમીર માણસો એકઠા કરીને શેરવૂડ વનમાં ચાલ્યો ગયો અને સુધી પણ 'રોબીનહૂડ' નામથી એ ધરોવર સુપ્રસિદ્ધ છે, એનો મુખ્ય હેતુ ગુન્હા કરવાનો નહોતો,—જો કે સાથોસાથ તો એણે એ જ કામ કર્યા કર્યું હતું. એની ઇચ્છા એ રાજ્યનું શાસન બદલાવી પાડવાની હતી. એ ફાવ્યો અને મધ્યસ્થ સત્તા પાસેથી પોતાની જાગીર તથા પદવી એણે પાછા મેળવ્યા *

"સૌરાષ્ટ્રના ગરાસીઆ બહારવટીઆ પણ અચૂક એ જ ધોરણે વર્તન ચલાવતા તેઓમાંના ઘણાખરા તો કાઠી જાગીરદારો જ હતા, કે જેના માલમિલ્કત વધુ બળીઆ પાડોશીઓએ લૂંટવી લીધેલા (બધા જ કાઠી નહોતા કેમકે હજુ ૧૯૦૨માં જ જ્યુડીશીઅલ આસીસ્ટંટ જૂનાગઢ ઉપર બહારવટે નીકળનાર એક મુસલમાની ટોળીને ગુન્હેગાર ઠરાવેલી).

"આ રીતે રઝળી પડેલા કાઠીઓ પોતાના નોકરોને ને સબંધીઓને એકઠા કરી લુંટફાટ તથા ખુનખરાબી ચલાવતા, કે જેથી છેવટે કાં તો તેઓ નાબૂદ થઈ જતા, અથવા તો અન્યાય કરનારને એમ સમજાતું કે પોતાના તાલુકાનું શાસન ચલાવવા ચાહે તો ભો ં સુલેહ કરવી એ જ એક માર્ગ છે, અને તેથી તે બહારવટીઆને એની જાગીર પાછી સુપ્રત કરતો આ દ્વીપકલ્પમાં સખ્યાબંધ જૂદા જૂદા રાજ્યો હતા અને એ દરેક રાજ્ય હમેશાં પોતાના તાબાના જાગીરદારને હોઇયા કરી જવાનો ડર દેખાડતું હોવાને કારણે આ બહારવટીઆને ઘણી સગવડ પડતી એને લીધે તમામ જાગીરદારો પોતાના પાડોશીને એના ન્યાય મેળવવાના પ્રયાસમાં સહાયભૂત થવા વધુ આતુર રહેતા

"ઉપરાંત, તેઓના કૃત્યો ગુન્હારૂપ તેમ જ ક્રૂર હોવા છતાં પણ તેઓની નેમ તો દેશની ચાલુ સ્થિતિ વચ્ચે પોતાના અન્યાય સામે વ્યાજબી દાદ મેળવવાની જ હતી, એ વાતને લીધે પ્રજામત ઘણે ભાગે તેઓના પક્ષમાં ઢળતો અને પ્રજા એ લોકોની માગણી સંતોષાતી જોવા રાજી હતી"

સંતાવાનાં સ્થાન

આમાંના કોઇ બહારવટા બારબાર વરસ સુધી ટક્યા, તો કોઇનો એક જ વર્ષે અંત આવ્યો. બહારવટા ટકવાની અનુકૂલતા પૂરી પડ્યા

*રોબીનહૂડના ધર્માચરણોની લગાર પણ નોંધ કેઇનક્રેડ નથી

પડ્યા

નાર એક તો સૌરાષ્ટ્રની ભૌગોલિક સ્થિતિ છેઃ ગિરના ડુંગરા અને ઝાડી એટલાં વિશાલ તેમ જ વિકટ છે, કે 'ગિર તો માનું પેટ છે' એવી કહેણી ચાલે છે. પોરબંદર ને જામનગર રાજ્યોમાં બરડો ને આભપરો ડુંગર પણ એવા જ વંકા છે પાંચાળમાં ઠાંગાની ખીણો તેમ જ, મારવની ભયાનક આંપો પડી છે. ઉંડી ઉંડી ભાદર ઓઝત જેવી નદીઓના કોતરો પણ બહારવટીઆના અભેદ કિલ્લા જેવા બની રહેલા. ઓખામંડળની કાંટય પણ આજથી પચીસ વર્ષ ઉપર ધોળે દિવસે ડરાવે તેવી કારમી હતી. એ બધી જગ્યાઓમાં દીપડાઝર, વેજલકોઠો, ભાણગાળો, સાણો ડુંગર, નાદીવેલો ડુંગર, પોલો પાણો, બોરીઆ ગાળો, વગેરે નિવાસસ્થાનો તો કાવ્યમાં પણ ઉતરી ગયા છે. જુઓ·

"રામવાળાના લગન આવ્યા,
લગનીયાનો દાર ગોઝારો, બોરીઓ ગાળો,
ક્યાં રોકાણો રામવાળો!"

બીજો આશરો નાના મોટા તાલુકદારોનો હતો. અનેક દ્રવ્યલાલચુ-, અંગત અદાવતની તૃપ્તિ શોધનારાઓ, ને કેટલાક શુદ્ધદિલે ...સોજી ધરાવનારાઓ બહારવટીઆને સંઘરતા હતા.

ઇષ્ટ દેવતાની પ્રતિષ્ઠા

બહારવટીઓ એટલે–બેશક એની વિલક્ષણ રીતે-વ્રતધારી ને પ્રેમી· કોઇક દેવસ્થાનને આરાધે· લગભગ તમામ બહારવટીઆ પોતાના ઇષ્ટદેવની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરીને જ બહાર નીકળતા અને અમૂક જાતની શારીરિક પવિત્રતાના લોપમાંથી એ ઇષ્ટદેવતાનો કોપ નીપજવાનું સમજતા. બીમો જત રોજ સવાર સાંજ જમીઅલશા પીરની દરગાહ પર લોબાન ધુગાવી તસ્બી ફેરવી પોતાની તલવારને પણ ધૂપ દેતો. બાવાવાળો રોજ સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત વેળા, ઘીનો દીવો પેટાવીને સૂરજ સન્મુખ માળા ફેરવતો · ચાહે તેવે સ્થળે હોય, પાછળ શત્રુની ફોજ ચાલી આવે, છતાં પણ એ આ નિત્યનિયમ ન ચૂકે. કહેવાય છે કે એની પૂજાની જ્યોત આપોઆપ પ્રગટ થતી. પરંતુ આખરે જ્યારે એ બહારવટીઓ પાપ ને અન્યાયમાં ડૂબી ગયો ત્યારે એનો કાળ આવ્યાની સાક્ષી રૂપે જીંદગીના છેલ્લા ત્રણ દિવસ સુધી એ 'રૂઠી જ્યોત' પ્રગટ ...તી થઈ. વાલો નામોરી પોતાની સાથે પીરનો કીનખાપી વાવટો ...ખ્યો અને રામવાળો સૂરજદેવળનો પંજો રાખતો. વાઘેરો દ્વારિકા-...ના સેવક હોઇ 'જે રણછોડ!' એ એની રણહાક હતી;

જોધા વાઘેરનો ભત્રીજો મુળુ માણેક પણ એવો જ વ્હેમી અને વિચિત્ર પ્રકારનો પ્રભુભક્ત હતો. એણે તો માધવપૂર લૂંટવાની મધરાતે જ, મંદિરના પૂજારીને પકડી મંગાવી, મંદિર ઉઘડાવી, માધવરાયની પ્રતિમાને બાઝી પડી ચોધાર આંસુડે રુદન કર્યું હતું ! અને એથર સંઘવાણી સરખા ચોરને પણ 'કોઠાવાળો પીર' સ્વપ્ને આવી સંદેશા દેતો હોવાની માન્યતા હતી. પ્રાચીન બ્હારવટીઆ જેસાવેજા તો દેવી માતાએ આપેલા બે ઘોળા રોઝ પર ઘોડાને બદલે અસવારી કરી વિષમ નદીઓ ઠેકી જતા હોવાનું બોલાય છે. બહારવટીઆ એટલે શુકનઅપશુકનના મોટા વ્હેમી : જૂના કાળમાં સંગાથે અકેક શુકનાવળી રાખે· ગવેડાનું ભુકણ, ભૈરવપક્ષીની બોલી, સામે પવને ધર્નનું ઉડવું, વગેરે ચિન્હોમાંથી આ શુકન જોનારા શુભાશુભ પરિણામ કહેતા. ગામ ભાંગતા પહેલાં કોઇ બહારવટીઓ સીમાડે ગૂઢને અમૂક સ્ફુરણા અનુભવતો તેને ઇષ્ટદેવની અનુમતિ સમજી લેતો, તો કોઇ રામવાળા જેવો પોતાની ટોળીની સંખ્યા-ગણતી કરીને નવ જણને બદલે દસ દેખાય તો 'દસમો સૂરજ ભેરે છે' એમ ગણી ચાલતો. સંખ્યા ન વધે તો વળી જતો. ઈષ્ટદેવોની આરાધનામાં કેવળ આત્મ-રક્ષાનો જ આશય હશે। હતો.

દેહદમન

આવી રીતે દેવદેવીઓની સહાય મેળવવી એટલે પવિત્રતાના, દેહદમનના, એવા બિરદોનુ પણ પાલન કરવું. ઘણી વાર તે એ પાલન અજબ બની જતું. એક બાજુ મનુષ્યોનો સંહાર અને બીજી બાજુ નાના જંતુની પણ જીવન-રક્ષા ! જેસોવેજો તો પોતાના અંગ પરની જૂ પણ ન નાખી દેતા ડગલામાં જ સાચવી જીવાડતા કહેવાય છે કે એ ડગલાઓમાં એટલી તો જૂઓ ખદબદતી કે પોતે બાન પકડેલા માણસ પાસેથી પૈસા કઢાવવા માટે તેઓ તેને એ ડગલા પહેરાવી જૂઓના ચટકાથી તોબાહ પોકરાવતા છતાં એટલી બધી જૂઓ એ જોગી જેવા ભાઈઓ કાયમ પોતાના શરીર પર ધારણ કરી રહેતા. એટલું જ બસ નથી. એના કાકા ગંગાદાસને તો પીઠ પર પાડું, પરેડું : એ પાડામાં ગંગદાસજી લોટનો પીંડો ભરીને કીડાને એ ખવરાવી જીવાડતા. કીડા નીચે પડી જાય તો ઉપાડી પાછા પાડામાં નાખતા.

યતિધર્મ

સારા બહારવટીઆ તો ગૃહસ્થાશ્રમને પણ ત્યજી દેતા હતા. જોગીદાસના સ્ત્રીબાળકો ભાવનગર ઠાકોરના દરબારગઢમાં અટકાયતે પડ્યા

હોવાથી એણે કૈ કૈ વર્ષો સુધી ગૃહસ્થાશ્રમના દર્શન પણ નહોતા લીધા. જેસાજીવેજાજીના બાળબચ્ચા પણ વિખૂટા પડીને ગુપ્ત વેશે નટોના પખા (ટોળા) સાથે ભમતા હતા. એથી યે વધુ રોમાંચકારી કથા તો છે ચાપા ખુમાણ નામના જુવાન કાઠીની. પાલીતાણા રાજ્ય સામે બહારવટે નીકળનાર કાઠી હીપા ખુમાણનો એ નાનેરો દીકરો પિતાની આજ્ઞા થતા પોતાને ગામ માતાને રાતે ખરચી આપવા જાય છેઃ મા રાત રહેવા વિનવે છે પણ એને તો બ્હારવટુ પાર પડયા પહેલા ઘરનુ પાણી પીવુ યે હરામ છે. માતાએ માન્યુ કે ઓરડામા હમેલી એની સ્ત્રી સાથે ચાર આંખો એક થશે તો દીકરો રોકાઈ જશે. એટલે બ્હાનુ બતાવીને અંદર મોકલ્યો ચાપો અંદર ચાલ્યો. આશાભરી કાઠીઆણીએ ઢોલીઓ ઢાળ્યો જુવાન ચાપાની આંખ બદલી બોલ્યો "કાઠીઆણી છો? અગાળે ઢોલીઓ! હુ બહારવટે છુ એટલી યે ખબર ન રહી!" એમ કહી ચાપો ગયો: અને બીજી જ રાતે ગારીઆધારનાં દરબારગઢને ઉબરે મેરજી સંધીની ગોળીથી વીંધાઈ મરણ પામ્યો.

બાકી ઉતરતી ભૂમિકાના મોવર સંધવાણી જેવા બહારવટીઆ છુપી-ચોરીથી પોતાને ઘેર જતા અને રાત્રિઓ ગાળી આવતા.

દયાદાન

વાલો હુ ઠીઓ જે વેગા રણમા ઉંટનુ કુંડાળુ કરીને સામે આવતા શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો ત્યારે કહેવાય છે કે શત્રુઓએ ગાયોનુ ધણ આડે ઉભું રાખ્યુ, અને વાલાએ, પોતે મુસલમાન હોવા છતા પણ, ગાયો ઉપર ગોળીબાર ન કરવાની આજ્ઞા દઇ, કેવળ ગાયોને નસાડવા પૂરતા જ પગ તરફ ભડાકા કરી પોતાનો બચાવ કર્યો.

જોધા માણેકે કોડીનાર લૂટીને ત્રણ દિવસ સુધી કોડીનાર પર રીતસર રાજ કરી, ન્યાય ચુકાવી, ગોંદરે ગાયોને કપાસીઆ નીર્યા હતા અને બ્રાહ્મણોની ચોરાશી જમાડી હતી. બ્રાહ્મણો, બાવા, સાધુઓ વગેરેને ખવરાવવાનો આગ્રહ તો લગભગ દરેક બહારવટીઆએ બતાવ્યો હતો. અલબત એમા તો ધર્માદાની રૂઢિગત ભાવના જ હતી, પરંતુ બહારવટીઆના મનમા એની ભાવના તો હતી જ. (શીવાજીએ પણ પોતાના શરીર ભારોભારનુ સુવર્ણ બ્રાહ્મણોને જ વ્હેચ્યું હતુ.)

સ્ત્રીજાતિનું સન્માન

લોકસમૂહ તો આ સર્વથી ઉંચા–અતિ ઊંચા એવા એક યતિ-ધર્મ ઉપર રીઝ્યા થાય છે એ હતો સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યેના સન્માનનો

બહારવટાં-ધર્મ : જોગીદાસ ખુમાણે અને કાદુ મકરાણીએ પોતાના પર મુગ્ધ બની પરણવા આવનારી સુંદરીઓનો તિરસ્કાર કરેલો. જોગીદાસ તો પોતે સ્ત્રીજાતિ પ્રતિના સન્માન રૂપે જીવ્યો ત્યાં સુધી હમેશાં હાલચાલના રસ્તા તરફ પોતાની પીઠ દઇને જ બેસતો હતો. કોઈ દિવસ રસ્તા સન્મુખ મ્હોં રાખીને તે નથી બેઠો. સ્ત્રીને દેખતાંની વાર જ એ પોતાના મ્હો પર પછેડીનો ઘુમટો તાણી જતો. એટલું જ બસ નથી. એણે તો પોતાના માનમાં ભાવનગરની કચેરીની અંદર અધમ વારાંગનાને પણ નૃત્ય કરતી અટકાવીને " મારી માબોન્યું " કહેલી.

બહારવટીઆની એ સ્ત્રી-સન્માનની ભાવનાએ બીજી સર્વ ભાવનાઓ કરતાં વધુ સચોટ અસર જનતા ઉપર છાંટેલી છે, અને તે કારણે જ ચારણોએ પણ સહુથી વધુ મૂલ્યવતી કવિતાના અર્ઘ્ય એ વિષયને જ ચડાવ્યાં છે. એના જ દુહાસોરઠા વધુ જોરદાર, વધુ પ્રચાલત ને વધુ બંકા છે :

ઠણકો નાર થીયે, ચત ખૂમા ! ચળયું નહિ,
ભાખર ભીલડીએ, જડધર મોયો જોગડા !

[ઓ ખુમાણ ! નારીના પગનો ઠમકારો થવાથી તારું ચિત્ત કદિ ચળ્યું; જ્યારે બીજી બાજુ તો ઓ જોગીદાસ ! મોટા જટાધારી શંકર પણ ક્ષુદ્ર એક ભીલડી ઉપર મોહી પડેલા !]

પરનારી પેખી નહિ, મીટે માણારા !
શીંગી રખ ચળિયા, જુવણ જોગીદાસીઆ !

ઓ માણા (. . ઠી) ના પુત્ર ! ઓ જુવાન જોગીદાસ ! તેં તો પરનારી તરફ આંખની મીટ પણ નથી માંડી; જ્યારે પેલા વૃદ્ધ શૃંગી ઋષિ જેવા પણ ચલાયમાન થઈ ગયા હતા.]

કાદુ મકરાણી પણ કાછનો એવો જ સાબૂત : ઘરની ઓરતને તો એણે મકરાણમાં મોકલી દીધેલી : બે ભાઇઓને લઇને ગામડાં ભાંગે છે : એક દિવસ મોડી રાતે લૂંટવા ગામના એક કારડીઆ રજપૂતનાં ઘરમાં પેસતા એ ઘરની સૂતેલી સ્ત્રી અર્ધ નગ્નાવસ્થામા જ ઉઠીને નાઠી : કાદુ પીઠ દઈ ઉભો રહ્યો : કહ્યું કે બેન ! તારા કપડાં સંભાળી લે : પણ એ અબળા ધાકની મારી હલી ચલી ન શકી: બેન ! તારી ખડકી દઇ દે ! એટલુ કહીને કાદુ બહાર નીકળી ગયો. એ ઘર ન લૂંટ્યું.

લાલસાને ખાતર તો શું, ચોકખી લૂંટને ખાતર પણ સ્ત્રીના શરીર પર હાથ નાખવાનું ઘણાખરા બહારવટીઆઓની નીતિમાં નામંજૂર હતું. વાઘેરો લૂંટતી વેળા દૂર ઉભા રહી સ્ત્રીઓને આટલું જ સંબોધન કરતા કે "ઘરેણાં ઉતારી દે બેન! તારી ભોજાઇઓને પહેરવા લુગડાં નથી, ખબર છે ને?" મોવર સંધવાણીએ પણ એજ વર્તાવ રાખેલો.

એથી યે અધિક સ્ત્રીસન્માન કાદુએ પોતાના જ કટ્ટા શત્રુ કર્નલ હંફ્રીની ઓરત તરફ બતાવેલું હોવાની સાક્ષી સ્વ. જસ્ટીસ બીમને સુદ્ધાં આપેલ છે. અંતરિયાળ એ જુનાગઢના નવા આ ઝેન્ટ પોલીસ-સુપરીની

બીજો ઘા ન કર્યો: પણ ભાવષ્ય ભાખ્યું કે "બેલીએ! આની નીચવા આપણને નહિ છોડે. આપણું બહારવટું ખતમ થયું! આજથી આઠમે દિવસે આપણને હદકવા હાલશે."

બરાબર આઠમે દિવસે બહારવટીઆની આખી મરળીને એજન્સી પોલીસ ઉપરી ગોર્ડન સાહેબે પેથાપગી નામના, બહારવટીઆના કોળી આશ્રયદાતાની મારફત કેરી લાડવા મોકલી ખાનારને બેહોશ બનાવે તેવું ઝેર ખવરાવ્યું અને બેશુદ્ધ બહારવટીઆ મરાયા. લોકો -આને છે કે વાલાની ઘોર ભવિષ્ય-વાણી સાચી પડી.

બહારવટીઆનાં શરીરબળ

અનોધા કૌવત આ સૌરાષ્ટ્રીય લડાયક જાતિઓમાં ભરેલા હતાં. વિકટ ડુંગરાઓ ઉપર અને નદીઓના પૂરમા પણ એ લોકો પોતાનાં જોરાવર ઘોડાંને દોટાવી જતાં. એની સાક્ષી એમના સંતાવાનાં સ્થળો આપશે. પગપાળા, બંદુકો તથા દારુગોળો વગેરે ત્રણ ત્રણ મણનો બોજો શરીર પર લગાવી તેઓ રાતોરાત ત્રીસ ત્રીસ ગાઉ નીકળી જતા. પોતાના સાથીઓનાં શબને ઉપાડી લઈને નાસી જતા. પાણીમા તરવુ ને પૂર વીંધવા તો એને સહજ હતુ: અધરાતે, બી. બી. સી. આઈ. ની દોડતી ગાડીમાથી પોલીસને મારી, હાથમા હથીઆર ને પગમા બેડીઓ સહિત નર્મદાના પૂલ પરથી છલગ મારી નદીનાં પાણી તરવાનો જે પ્રસંગ મામદજામ નામના મીયાણાને નામે બોલાય છે તે તો જૂનો પણ નથી. સરકારી રાજમાં બનેલો છે. અને આજ પણ ભરચોમાસે જ્યારે મચ્છુ નદી, દરિયો તથા રણ પાણીમા એકાકાર બની જાય છે, ગાંડાતૂર પાણી ઉમટે છે, ત્યારે માળીઆના મીયાણાઓને હાથપગ બાધીને તમે ફેંકી દો, તો પણ એ ગાઉના ગાઉ સુધી તરી જાણે છે. એ જ મામદજામે ઘીંગાણામા પોતાના બહાર નીકળી પડેલા આંતરડાં પાછાં પેટમા નાખી, ભેટમા બાધી લઇ મૃત્યુને પોતાની કબર તૈયાર થતા સુધી થંભાવી રાખ્યુ હતું. પાલીતાણાના બહારવટીઆ હીપા ખુમાણના દીકરા ચાંપા ખુમાણે, મધરાતે પોતાના બન્ને પડખા વીંધીને ગોળી ચાળી ગયેલી તો યે જરા યે સીસકારો ન કરતાં, ઘીંગાણું ભંગાણુ ન પડે, તે ખાતર, ઘોડી પર બેઠાં બેઠાં જ નેવાનું નળીયું લઇ, બે ટૂકડા કરી, કમ્મરની બન્ને બાજુએ ચાપી દઈ, ઉપર પાટો કસકસાવી લોહીને રોકી રાખ્યુ હતું. કોઈને જાણ પણ થવા દીધી નહોતી. ઓખામંડળના દરિયામાથી સરકારી આગબોટ જ્યારે શંખો-દ્ધાર બેટનાં મંદિરોના ચોગાનોમાં ગુપચાટ ગોળાઓ (એટલે કે નીચે

પડીને ફાટનારા ગોળાઓ) વરસાવી રહી હતી, તે વેળા વાઘેર બહાર-વટીઆઓ ગોદડાના ભીના ગાભા લઈને ગોળા સામે દોટ મૂકી એ ગોળાને ફાટતા પહેલાં તો દબાવી બુઝાવી નાખતા. વાલા નામોરીના સાથીઓ, ગોર્ડન સાહેબે મોકલાવેલા કેફી દારૂના નશો નસોમાં ચડી ગયા પછી પણ નાસીને રણમાં રેતીના ઓઠા કરી યુદ્ધ લડેલા હતા. જીવલેણ જખ્મો થયા પછી પણ પડીને, સૂઈને, ધૂળ ચાટતા ન મરવું, પણ બેઠા બેઠા, 'નથી મર્યા, જીવતા છીએ,' એવો મોરો રાખીને શ્વાસ છોડવા, શ્વાસ નીકળી ગયા પછી પણ ગબનું બેઠા રહેવું: એ તેઓનું અભિમાન હતું. મોતની સજા પામેલા મેર બહારવટીઆ દુરમલ રાતડીઆએ પોરબંદરની તોપ સાથે બંધાવાની ના પાડી, પોતાની મેળે જ તોપના મુખને બાથ ભરીને ઉડી જવું પસંદ કર્યું હતું.

શત્રુતાનો પ્રકાર

રાજસત્તાઓની પરિભાષામાં આ સર્વ લોકોને 'હરામખોરો' અથવા બદમાશો' શબ્દથી ઓળખાવવામાં આવે છે. પરંતુ કેટલાએકનો શત્રુઓ પ્રતિનો વર્તાવ ઘણી ખાનદાનીથી ભરેલો હતો. હરામખોરો એવી ખાનદાની બતાવી શકે જ નહિ. જોગીદાસ ખુમાણ પોતાના શત્રુ ઠાકોર વજેસંગજીના પુત્ર કેસરીસંગનું મૃત્યુ થતાં ગુપ્ત વેશે શિહોરમાં વેંકિર જાય, ઠાકોરના રાણી નાનીબાને વગડામાં રાત્રિયે રાધા રાવડા નામના લૂંટારાના હાથમાંથી ઉગારી છેક ભાવનગરના સીમાડામાં મૂકી જાય, ઠાકોરની દીકરી–તે પણ રાણીની નહિ, રખાતની દીકરી–ના ગામ ઓડકાને પાદર નીકળી, પોતાની દીકરીનું ગામ સમજી ન ..., એ બદમાશના લક્ષણ ન હોય. વાઘેર બહારવટીઆ, હાથમાં ...રી બંદૂકો છે છતાં "લાખુના પાળનારને ન મરાય" એ બિરદ રાખી રાજબહાદુર લક્ષ્મસંગને મારતા નથી, પણ "રાજ બહાદુર! તારી ભેટનો જમૈયો સંભાળજે!" એટલું કહી ગોળી છોડે: જમૈયો ઉડાવી નાખે: એ શત્રુધર્મ. બીજો પ્રસંગ: સરકારી સૈન્યથી હારીને વાઘેરો દ્વારિકા છોડી નાઠા જ ત્યારે મકનપૂર ગામના વાઘેર સુમણા કુભાણીએ રાત્રિના અંધારામાં રસ્તે એક આદમીને પડેયો દીઠો. પડકાર્યો કે "કોણ તું?" પડેલા માણસે જવાબ દીધો "હું તારો શત્રુ તારી સગેવી સ્ત્રીને ઉપાડી જનાર." "કોણ વસઈવાળો વેરસી?" "હા, અટાણે તારો વેર વાળવાનો સમો છે, મને ઝટ ટૂંકો કર." "વેર અટાણે ન વાળું. અટાણે તો તું

મારો ભાઈ થા. વેર તો હું પછી વાળીશ." એમ કહી તે જખ્મી શત્રુને પીઠ પર ઉપાડી, વસધ સામે મૂકી આવ્યો. વાલો બહારવટીઓ પોતાના એક મીયાણા દુશ્મનને સામે આવતો આવતો દેખે : ગોળી ચલાવે છેઃ એક પછી એક સાત ગોળી મારી પણ શત્રુને એકૈયપણ ન અડી : બંદુક મેલીને વાલો સામે ચાલી : "આવ બેલી આવ, તારી બાજરી હજી બાકી છે. ખુદાની ઉપરવટ મારે નથી થાવું. આવ, કસુંબો પીએ." એમ કહીને આદર આપે છે. બીજા એક દુશ્મનને છેક કચ્છના દેપળા ગામ સુધી મારવા ગયેલાઃ એ સંધી શત્રુએ આવીને પોકાર કર્યો કે "એ વાલા! તારી ગા." વાલે કહ્યું. "ગા થાછ? હે બાંઝરડા!" શત્રુએ ત્રણ વાર બાંઝરડા લીધા, અને એને ગાય ગણી વાલાએ છોડી દીધો. વાઘેરોને માટે તો સત્તાવાર બોલાય છે કે નાસતા શત્રુને તેઓ "જેમ ભલો! બાપા ન ભાગો! 'માનું' દૂધ ન લજાવો!" એવા શૂરાતનના પડકારા કરતા. બનતા સુધી ભાગતા શત્રુ ઉપર ઘા ન કરતા.

ખુન્નસભર્યો કાદુ, પોતાનાં કુળ પર કારમાં વીતકો વીતાવનાર પોલીટીકલ એજન્ટ રેંક્રૉટને ઠાર મારવા જતાં, ઘોડાગાડી ચુકે, બીજી ગાડીમા બેઠેલ અન્ય ગોરાને કે રેંક્રૉટની મડમને ન મારે, જેકસન સાહેબ એને નિરાશાજનક જવાબ દેવા જંગલમાં એકલો મળે ત્યારે પણ જેકસનને બાન ન ઝાલે, એ સ્વાર્થત્યાગમાં ખરો શત્રુ-ધર્મ રહેલો છે.

ભીમો જત બખીઆરાના ડુંગર પર એક જ સાથીના સાથમાં ગાફલ બનીને બેઠો છેઃ ઓચાતો શત્રુની ફોજે ઘેરી લીધોઃ શત્રુના મીરે સામેથી પડકાર્યો કે "હવે ભીમો ભાગે નહિ. જણનારી લાજે!" ભીમો ઉભો રહ્યોઃ શત્રુઓને હાકલ દીધી કે "તમે મને મારી નાખશો એમા તો શક નથી. પણ મર્દની રમત જોવી હોય તો આડ હથિયારે આવી જાઓ!" તલવારની રમત મંડાય : ભીમાએ ઠેકી ઠેકીને દુશ્મનોને વાંસાના ઘા કર્યાઃ ને પછી દગાથી એનો દેહ પડેઃ એ કથામાં પણ શૌર્યની ખાનદાની છે. આવો શત્રુધર્મ જે ન બતાવી શક્યો તેણે પોતાના સાથીઓની ને પ્રજાની દિલસોજી ગુમાવી હતી. બાવાવાળાએ મદાંધ બની પોતાના શત્રુ દરસૂરવાળાને સાંતી હાંકતો કર્યોઃ મિત્રો કહે 'બાવાવાળા! એને બે ઝાળાં તો દે!' બાવાની છાતીએથી ન છુટ્યું: સાથી રીસાઇને ચાલ્યો ગયોઃ શત્રુધર્મ સમજવાની ના પાડનાર બાવાવાળાનો એણે ઘોરે દિવસે નાશ કર્યો.

બહારવટીઆની વીરપૂજા

સાચો બહારવટીઓ પોતાનામાં જેટલું વીરત્વ પ્રગટાવી શકતો તેટલો સામા શત્રુના વીરત્વને પણ સન્માન આપી શકતો હતો. મોવર તો નર્યો લુટારો હોવા છતા પેલા પારકરના બહાદૂર વેપારી વાણીઆને એક સલવારે પોતાની આખી ટોળે સામે આવતો ભાળી 'રંગ તુને !' પોકારી વણુટ્યે ચાલ્યો ગયો સામન્ડના બોલ પર ઇતબાર રાખી સરકારને શરણ થયો વાઘેર બહારવટીઆ જોધામાણેકે એકલા દ્વારકા જઈ બાર્ટન સાહેબની સાથે આંખોની પણ ઓળખાણ વિના, કેવળ એના સંદેશા પર વિશ્વાસ ધરી મુલાકાત લીધી ' અને મૂળુ માણેક એવેજ વિશ્વાસે હથીઆર છોડવા જતા ફસાઇ ગયો શત્રુઓની ઉપર આવો વિશ્વાસ મૂકવાની સાફદિલ હીંમત ભીરુ ચોરડાકુઓમા નથી હોતી. દગાની દેહશત ન રાખે એવુ વીરત્વ આ લોકોની છાતી નીચેથી અનેક વાર ડોકિયા કરી જતુ. એના સર્વોત્તમ દૃષ્ટાતનો કિસ્સો આભ પરા ડુંગર ઉપર એક આરબનો બની ગયો છે. વાઘેરોનો હલ્લો થતા આખી ફોજ ભાગી તેમાથી ફક્ત એક જ જુવાન આરબ ' હમ નહિ હટેગા ! નીમક ખાયા !' કહી ઉભો રહે, એટલે એ વીરતા પર મુગ્ધ બની વાઘેરો એને રસ્તો દઈ દે' પણ પોતાના ધણીના સર જમ પરથી આરબ મર્યા પહેલા ખસવાની ના પાડે, એટલે બહારવટીઓ પણ એને એકને સામટા જણ થઇને મારવાની ના પાડે, આખો દાયરો બેસે, અક્કેક બહારવટીઓ એ આરબ સામે લડે, છેવટે આરબ પડે, અને બહારવટીઆ એની રીતસર મૈયત કાઢી દફનાવે' એ ઘટના એક નજરે જોનાર શત્રુ-સૈનિકને મુખેથી કહેવાતી આવી છે. સ્કોટ કૃત 'આઈવેન હો' નામક નવલમા રોબીનહુડ વિષે પણ આવી જ કથા આલેખાઇ છે.

ઇતિહાસ કે કલ્પના ?

આ બધી ઘટનાઓ વિલક્ષણ હોવાને કારણે અસંભવિત હોવાની પણ શંકા પડે. આ કિસ્સાઓ ક્યાયે નોધાયા નથી. બહારવટીઆની વિરોધી સત્તાઓને દફતરે તો એને સ્થાન જ ન સંભવે. સહજ છે કે એ દફતરો બહારવટીઆઓને હરામખોરો, લૂટારાઓ, બળવાખોરો એવા શબ્દોમા જ વર્ણવે ને બહારવટીઆની શામળી બાજુ રજુ કરી એને વધુ શામળી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે. તેમ બીજી બાજુ લોકોને પણ પોતાના સારાનરસા તમામ અનુભવો છુપાવવામા જ પોતાની સલામતી લાગતી હોય. બહારવટીઆ સાથે પડેલા પ્રસંગો પકડાઈ જતા વસ્તીને રાજસત્તાનો ખોફ વ્હોરવો પડતો, તેથી તેઓ પણ ચુપ રહ્યા

હોય. ધીમે ધીમે સમય જતા, રાજ્યસત્તાનો ભય ઉતરી જતા, લોકોમા એ બહારવટીઆની ઘટનાઓ ઉખળવા લાગે છે. શિયાળુ રાત્રિઓની લાગણીઓ એ કથાઓ વડે વધુ ઉષ્માવત બની રહે છે, વાડીઓની વડ-ઘટાઓ, ગામના ચોરાઓ, અને દેશી દારૂના દાબરાઓ એ જૂની છુપાવેલી વાતો વડે વધુ પ્રદીપ્ત થઇ રહે છે. અને છતા નામઠામ સરોજ્યા વગર જ ઘણી વાતો મોઘમ ઉચ્ચારવી પડે છે. એમા કાંઇક વીરત્વ ઉપરની માનબુદ્ધિથી પ્રેરાઇને, તેમજ કાંઇક કલ્પનાના રંગે રંગાઇને, કવિ કાવ્ય રચે તે પ્રમાણે પ્રજા પ આ બહારવટીઆની આસપાસ નૂતન ઘટનાઓ ગુથી કાઢતી હશે. ઇંગ્લાંડના કેટલાએક ઇતિહાસકારો પણ એ મત ધરાવે છે. *રોબીનહૂડની ઘણી ઘટનાઓ કપોલકલ્પિત હોવાનુ કહેવાય છે. અથવા ઘણી ઘણી, ભિન્ન ભિન્ન રંપળો તેગજ વ્યક્તિ પરત્વે બની ગએલી બોલાની ઘટનાઓનો સમુચ્ચય કરીને મેઘધનુષના રંગસમુચ્ચય સરીખો એક બલવાન વીર ઘડ્યો હોવાનુ પણ બોલાય છે. માનવી મરી ગયા પછી અમુક સમયે એના સ્મૃતિચિત્રમા એવા અવનવા તેજ-છાયા પૂરવાની લોક-પ્રકૃતિ જગજાહેર છે. દાખલા તરીકે મોવર સંધવાણીએ એક સાહેબની મડમને ઉઠાવી જઇ પોતાના રહેઠાણમા બ્હેન કરી રાખીને છેવટે એક હજાર રૂપીઆનુ કાપડું આપી સાહેબને પાછી સુપ્રત કરી, એ વાત સારી પેઠે પ્રચલિત છતા, એના જ એક સંગાથી બહારવટીઆએ (એ જીવે છે) નિર્મૂલ કરી છે. (પરન્તુ એથી ઉલટું કાદુ ને જેકસનની, કાદુ ને હંફીની મડમની, વગેરે ઘટનાઓને સજ્જડ સાક્ષીપૂરાવા છે.)

આ કથાઓમા એવું Picturesque-કલ્પનાપ્રધાન તત્ત્વ કેટલુ છે ને સત્ય કેટલુ છે, તે નિર્ણય થવો મુશ્કેલ છે. કેવળ ચારણોની જ પાસેથી મળેલી આ કથાઓ નથી. પણ ચારણો, ભાટો, બહારવટીઆના સંગાથીઓ, પોલીસખાતાના જૂના અધિકારીઓ, અમુક બહારવટીઆની સામે હથોહથ લડેલા ગીસ્તના માણસો વગેરે પાસેથી પૂછી પૂછી, ખંતની મહેનતે સરખાવી સરખાવી એકઠી કરેલી આ ઘટનાઓ છે. બહારવટીઆના સંગાથમા જેઓ બહારવટે નીકળેલા, તેવાઓમાથી

---

*"Nothing would be more natural than the gradual clustering of tales round a hero. Robinhood himself is a good example of this. Some remarkable ballads give expression to his dallying exploits and hairbreadth escapes."

પણ મળયા તેટલાના મુખબોલ ઝીલ્યા છે.' તેમ છતા કલ્પનાના સભારથી આ કથાઓ છેક જ મુક્ત હોવાની ખેળાધારી કોઈથી ન જ લેવાય. ઐતિહાસિક સામગ્રીઓના સપાદક તરીકેની ફરજ અદા કરવા જતા એકપણ કલ્પિત fictitious–પાત્ર ન ઉમેરવાની ચિવટ રખાઈ છે, પરતુ ઘટના વર્ણવવા જતા સપાદક લોકોક્ત વૃત્તાતને ચાહે તેટલો વફાદાર રહ્યો હોય છતા એમા એ પોતે પોતાના મન પર પડેલા રગોની મિલાવટ કર્યા વિના રહી શકતો નથી. ખુદ પાત્ર સાથે એને તદ્‌વૃત્તિ સાધવી જ પડે છે. પાત્રની ઐતિહાસિક પ્રકૃતિ તેમજ અન્ય આછી ઘાટ રેખાઓ પામી ગયા પછી એ વર્ણનની વિગતો તો પોતે જ ઘણે ઘણે ઠેકાણે પૂરી લે છે. પોતે કથારૂપે કહેવા જતા કથાની ઐતિહાસિક મર્યાદાને માન આપતો હોય છે, અને છતા ઐતિહાસિક વસ્તુનુ કેવળ 'રીપોર્ટીંગ' કરવાનુ પણ એને પાલવતુ નથી. આ બધી સકડામણ વચ્ચે ઇતિહાસ ઉપર થોડો ઘણો વરખ ચડયા વિના રહી ન જ શકે. મુખપરપરાએ ચાલી આવતી ઘટનાને એ રીતે અનેક કલ્પના–પુટો ને ભાવના–પુટો ચડયા જ હોય છે. જેમ સમય લાબો જાય, તેમ તેમ એ પોપડાના થર વધુ જાડા થતા જાય છે.

પરતુ આપણી આ ઘટનાઓ હજુ બહુ જૂનીપુરાણી નથી. એને હજુ કેટલાક નજરોનજરના સાક્ષીઓ હોવાનો લાભ છે. એનુ આલેખન પણ નવલકથાની નવસર્જક શૈલીએ અને વિગત પાત્ર કે સ્થલના બધનોથી મુક્ત બીનજવાબદારીની રીતે નથી થયુ. તેટલી તેની વિશ્વસનીયતા વધે છે. દરેકેદરેક ઘટનાવાર, સપાદકને કેટલું વસ્તુ મૂળ મળેલુ, અને તેમા પોતે કેટલો ઘાટ પોતાની કલમ વડે આપ્યો છે, એ બતાવવુ અત્રે ટૂકી જગ્યામા વિકટ બને છે. પણ સપાદક પોતે ખાત્રી આપે છે કે પાત્ર તેમજ પ્રસગને માત્ર proper perspective મા મૂકી શકાય, તેટલી શબ્દ–યોજના યોજ્યા સિવાય એણે લગારે છુટ પોતાની કલ્પનાને લેવા દીધી નથી. અને તેથી જ 'બહારવટા' વિષેના આ તુલનાત્મક લેખમા એ ઘટનાઓની સાક્ષી ટાકવાનુ ઉચિત ધાર્યું છે.

અંગ્રેજો પર દાઝ

બહારવટીઆ માહેના ઘણા ખરા, જેને અગ્રેજ રાજસત્તા સાથે અથડાવું પડેલુ છે, તેઓની મુરાદ હમેશા ગોરા અમલદારો સાથે મુકાબલો કરવાની રહેતી. ગોરાને મ્હાત કરવામા તેઓએ પોતાનુ ગૌરવ માન્યુ હતુ : બાવાવાળાએ ગ્રાટને ઝાલી ચાર મહિના રાખ્યો.

[અને એ સાવકુ રહેલુ નહિ થઇ પડયુ હોય. 'હુ હથીયાર વિનાનો હતો' એ કેપ્ટન ગ્રાટની વાત [સો. બ. ભા. ૨ પા. ૫૩] ન માની શકાય તેવી છે. સૌરાટ્રને કિનારે ચાચીઆને તારાજ કરવા આવેલો લશ્કરી ગોરો, દીવ–અમરેલી વચ્ચેની ઘોર ગીરને વટાવતી વેળા, જોગીદાસ ખાવાવાળો વગેરેના બહારવટા વિષે અજાણ્યો બની, હિસક પ્રાણીઓની પણ ધાસ્તી વિના, એવા મારામારીના સમયમા કેવળ એક હુમચીભેર જ ઘોડેસવાર બની ચાલ્યો આવે, એ વાત જ અસભવિત છે. આજે શાતિના યુગમા પણ ભાગ્યે જ કોઈ અગ્રેજ બચ્ચાની કમર અથવા ગજવુ રીવોલ્વર વનાના હશે, તો પછી તે યુગમા શુ ગોરો એટલો ગાફેલ રહે? નક્કી ગ્રાટને છતે હથીઆરે જ કાઠી લડવૈયાઓએ દબાવી દીધો હશે.] ચાપરાજવાળાએ ભાણીઆના ડુગર પર એક લશ્કરી સાહેબને કુકર્યો. વાઘેરોએ બેટ અને દ્વારકાની લડાઇમા સોલ્જરોને કતલ કરવા ઉપરાત માછરડા પર હેબટ લાટૂશને ઉડાવ્યા. વાલા નામોરીએ મરતા મરતા પોતાને ઝેર આપનાર ગૉર્ડનને ગોળીએ લીધ્યો. જોગીદાસ ખુમાણને ઝાલવા પોલીટીકલ એજન્ટ બાર્ટન પોતે અમરેલી આવી ફોજ ગોઠવતો હતો એ છતા ગોરાના પડકારથી કાઠી ડર્યો નહિ કાદુની રફૉટ પર દાઝ ' જુમલાને સૂટર ન મર્યાનો રહી ગએલ વસવસો ' એ બધામા વ્યક્ત થતી, અગ્રેજો પરની દાઝ આવા આવા દોહામા ઉતરી :

ટોપી ને તરવાર નર કોઇને નમે નહિ
સાહેબને મહિના ચાર બાંધી રાખ્યો તેં બાવલા!

ઘંટ ફરતો ઘણું. દળવા કેજ દાણા
(એને) ગ્હોં બાંધીને માણ્ણા! બેસારી રાખ્યો બાવલા!

વશ કીધો વેલણનો ધણી ગરમાં ઘંટને જે,
(એની) વાળા! વસ્યાતે, ખુંખું પૂગી બાવલા!

વીકે સરવૈયા વાઢીયા રણ્ગેલા રજપૂત,
ભાણીયાને ડુંગર ભૂત સાહેબને મરજ્યો ચાંપરાજ!

માણેકે સીંચોડો માંડિયો ધધકે લોહીની ધાર,
સોજીરની કીધી શેરડી, ઓર્યા ભડ ઓનાડ.

સોજીરને સોઝા કરી, વાઢે નર વંટા.
જોધો ધીંગાણે જૂઝણો (એના) દલ્લી લગ ઠકા.

મૂળવે અંગરેજ મારીઆ, (એના) કાગળ પૂગા ફાંચી,
અંતરમાં મહપમ ઉદરકે, સૈયરૂં વાત સાચી?

તારી જે ટપાલું તણા, વહ્યાતે કાગળ વંચાય,
(ત્યા તો) મહયું બંગલા માંય વાળે ચોટાં વાઘીયા!

આ રીતે અગ્રેજોની સત્તા સામે તેઓએ કશા પ્રભાવથી અન્જાયા વગર મુકાબલો કરી દેખાડ્યો હતો. ગોરાને એણે કદિ પોતાનાથી ઉચેરો, જોરાવર અથવા સાર્વભૌમ ગણ્યો નથી. ગોરાની ખોટી પ્રતિષ્ઠા લોકોના માનસ પર ન ઠસવા દેવામા આ ઘટનાઓનો હિસ્સો છે.

શા માટે તેઓએ અગ્રેજ સત્તા તરફ આટલી ધૃણા પ્રદર્શિત કરી? અગ્રેજ સત્તા અહી બેસીને કાયદા અને વ્યવસ્થાનુ સુદૃઢ શાસન ચલાવશે તો પોતાનુ ગેરકાયદેસર સ્વચ્છદી જીવન રૂધાઇ જશે તે બ્હીકે? કે અગ્રેજ રાજસત્તા સૌરાષ્ટ્રના હિતને હાનિ પહોચાડી કબજો કરી બેસશે તે ભયથી?

ઇતિહાસ વાચતા આપણને બે કારણો સૂઝે છે: ૧. અગ્રેજો આટી મધ્યસ્થ સત્તા બની ન્યાય અપાવવા નહોતા આવ્યા, પણ ગાયકવાડ, ભાવનગર વગેરે મોટાં રાજ્યોની મદદે આવી એણે પોતાના સૈન્યબળ વડે નાના જમીનદારોને જેર કર્યા હતા, એ લોક–માન્યતા: દષ્ટાત રૂપે જોગીદાસ ખુમાણ.

૨. ઇ. ઈ. કં. નો નિંદ્ય કારોબાર આખા હિન્દમા સુપ્રસિદ્ધ હતો. બહારના તીર્થયાત્રીઓ સૌરાષ્ટ્રે ઉતરી એની વાતો ફેલાવતા.

એ તિરસ્કાર અને તુચ્છકારથી જ પ્રેરાઇને વાઘેરોએ અગ્રેજોને 'ચીથરેજ પગેંવારા : ચીંથરાના પગવાળા' કહ્યા હતા. અને વાઘેરોની પાસેથી મૂળે ઓખામંડળ આચકી લેવામા મરાઠાઓને મદદ કરનાર પણ અંગ્રેજો જ હતા, એ વાતનો દશ વાઘેરોને જેવો તેવો નહોતો.*

---

* કીનકેઇડ : Outlaws of Kathiawar : પાનું ૩૫.

"He (Jodha manik) came, as his name indicates, from the Manik Stock that at one time ruled Dwarka and Okha Mandal, before the Mahrattas, with British assistance, established themselves therein."

બહારવટીઆનાં કાવ્યો

જ્યાં ત્યાં વીરતા અને દિલાવરી ગઇ, ત્યાં ત્યાં લોકોની કવિતા પણ યશ ગાતી પાછળ ચાલી. બહારવટીઆના પ્રેમશૌર્યે કવિતાને આકર્ષી છે: યુરોપમાં પણ પ્રો. ગમીઅર લખે છે તેમ-"The outlaw, now as an humble poacher and now as an ideal champion of the rights of man against church and state, is a natural favourite of the ballad muse"-એ રીતે બહારવટીઓ કાવ્યનું પ્રિય પાત્ર બન્યો છે. (એક નમૂનો પાછળ આવી ગયો છે.) સોરઠી બહારવટીઆના પ્રશસ્તિ-ગીતોના પ્રકારો આટલા છે.

૧. ગ્રામ્ય નારીઓએ રચ્યાગાયા રાસડા: સ્ત્રીહૃદયને મૃત્યુની કરુણતા વિશેષ સ્પર્શતી તેથી એને કંઠેથી આવા મરશીઆ નીતર્યા :

> આડે ડુંગરથી ઉતર્યો નાથો, માઠાં શુકન થાય,
> ડાબી ભેરવ કળકળે નાથા ! જમણાં જાંગર જાય,
> મોઢાને મારવો નોતો રે વાગત તો સાગનો સોટો.

એવું જ બાવાવાળાનું ગીત. એવું જ "છતરીને છેલને નોતો મારવો"

૨. રાવણહથ્થાવાળા નાથબાવાઓ, અથવા કાફીઓ રચીને ગાનારા કબીરદરતગીરીના ગીતો: પોતાના તંતુ-વાદ્યોના તાર પર ચડી શકે તેવા ઢાળો પસંદ કરીને તેઓએ રચના કરી. એમાં વૈવિધ્ય મૂક્યું. એની શબ્દ-રચનામાંથી સંગ્રામ-સૂર (trumpetlike sound) સર્જ્યો. વધુ પડતા વખાણો લેખ્યા, છતાં ઇતિહાસનું આછેરું નિરૂપણ કર્યું. જુઓ :

> ભુજવાળાનું ગામ ભાંગ્યું ને ફોજું ચડિયું હજાર,
> ઉંટ ઘોડાં તેં આડા દીધાં રે, ધીંગાણું કીધું ધરાર
> નામોરીનો નર છે વંકો રે વાલા ! તારો દેશમાં ડંકો !

આ ઢાળ ભરત ને વેગીલો હોવાથી વારવાર વપરાયો. વળી વાઘેર વિરેની કાફીઓ એક નવો જ ચીલો પાડે :

> કોડીનાર મારીને જાય
> જોખેજો રાજા કોડીનાર મારીને જાય.
> ગોમતીજો રાજા કોડીનાર મારીને જાય.

આને માટે કીનકૅઇડ કહે છે : "...is written in gay jingling metre, and affords relief after the somewhat wearisome quatrains of the Kathi bards"

એટલે કે આ કાફીઓ એકતાનતાનો કટાળો તોડે છે, અને રણગીતની અસર એવડી વધારે છે. વળી માત્ર પ્રશસ્તિથી જ ન અટકતા કાફીના કવિઓએ તો અકેક કડીમા અકેક ઘટના મૂકી છે : કોડીનાર ભાગ્યાની ઠીક ઠીક કયા એ ગીતમા વર્ણવી દીધી છે. [સૌ. બ. ૨ : પા. ૧૪૪] વાઘેરોની બીજી ત્રણે મરાહૂર કાફીઓ પણ એજ બધારણને અનુસરે છે :

ના રે છડિયાં હથીઆર અલા લા !
પાંજે મરણું જો હકડી વાર, દેવોભા ચેતા,
સુરૂભા વંકડા ! ના છડિયાં હથીઆર !

આ છે Burden of the song : ગીતનો ટેક : માછરડાની ધાર પરના મરાહૂર ધીગાણામા દેવાની દઢતા ને હથીઆર છોડવા કરતા નરી ફીટવાની તત્પરતા બતાવતુ, રણવાદ્યની માફક રોમાચ ખડા કરતુ આ ગીત એ એક ઘટનાને આધારે વાઘેરોના બીજા જાણીતા ધીગાણાની પણ ટીપ નોંધે છે. જુઓ : [સૌ. બ. ૨ : પા. ૧૮૬]

પેલો ધીંગાણો પીપરડીજો કીયો ઉતે
કિને ન ખાધી માર દેવોભા ચેતા,
સુરૂભા વંકડા ! ના છડિયાં તલવાર.

પરતુ રણગીતની રોમાચક અસર છાટનારી, ધીરવીરનુ જીવન્ત સ્વરૂપ આલેખનારી અને શબ્દ-રચનાની શ્રેષ્ઠ રુચિ બતાવનારી કાફી તો છે જોધા વિષેની : જોજો કેવે રૂપે બહારવટે ચડ્યો ? [સૌ. બ. ૨ પા. ૧૩૩]

મનડો મોલાસે લગાયો
જોધો માણેક રૂપમેં આયો.

કેસર કપડાં અલા ! લા ! માણેકે રંગીઆં ને
તરવારેસેં રમાયો—જોધો૦

જોધા માણેકજી ચડી અસવારી લા ! લા
સતીયેંકે સીસ નમાયો—જોધો૦

ઉપલા બન્ને પ્રકારોમા કાવ્યત્વ ઓછુ : રસાલકાર નજીવો : શબ્દો છેક જ સાદા : શબ્દ-રચના શિથિલ : એની કર્કશતા ઘસીને

સાહિત્યના લીસા પાસા પાડવાનો યત્ન નથી : પ્રસંગોનું ઝીણું વિવરણ પણ નહિ : એટલે કેવળ રાવણહથ્થાના વાદનની સાથે જ આ ગીતો ગમતા થાય : "Combining narrative system with a lyric form " : "The verse is often crude, the tune is often coarse, but not seldom they have a genuine music." આ શબ્દો બરાબર આ વિભાગને લાગુ પડે છે.

૩. ચારણી દોહાગીતો. આ દોહાઓ જૂની પ્રેમકથાઓમાં છે તેવા, બહારવટાની સાંગોપાંગ ઘટનાઓના સાંકળેલા નહિ, પણ કાં કોઇ કોઇ પ્રસંગમાંથી પ્રેરિત, કાં બહારવટીઆના કોઇ ખાસ લક્ષણના દ્યોતક, કાં માત્ર શૌર્યપ્રેરક, અથવા તો કેવળ વધુ પડતી સ્તુતિના વાહક બને છે. જુઓ પ્રસંગવર્ણન : રામવાળાએ એક પાટીદાર ફોજદારને ઈંગોરાળામાં ઠાર કર્યો: એનો સૂચક દોહો રચાયો :

કણબી આવ્યો તો કાઠયમાં, એ લેવા ઇનામ
ગરવાળાને ગામ રફલે ધબ્યો રામડા!

આ પ્રકારના અનેક દુહાઓમાં ઘટનાનું વર્ણન નથી. ફક્ત ઉલ્લેખ છે. રામવાળાની પ્રશસ્તિ છે. આમ ઘટનાવર્ણનો Balladના માત્ર અંકુરો જ બનીને અટકી ગયા. રચનારાઓનું ધ્યાન સ્તુતિ પર જ રહ્યું. જુઓ:

જમૈયો જાલમસંગરો, ભાંજ્યો તેં ભોપાળ!
દેવે જ'જાળું છોડિયું, ગો ઉડે ઍ'ધાણ.

એમાં રાજબહાદુર જાલમસંગની કમરનો જમૈયો કેવા સંજોગોમાં વાઘેરોએ ઉડાવી મૂકયો, તેનું બયાન નથી. એટલે આ દુહાઓ યુરોપી 'Ballad'ને પદે ન બેસી શકે, છતાં એમાં રણગીતની નાદપ્રતિભા જામેલ છે. હવે બહારવટીઆના વિશિષ્ટ લક્ષણો દાખવતા દુહા વધુ અગત્યના છે. જુઓ જોગીદાસના દુહા :

પરનારી પેખી નહિ, મીટે માણારા!
શૃંગી રખ્ય અલિયા, ભુવણ જોગીદાસીઆ!

એ બહારવટીઆનું ઉગ્ર શિયળવ્રત સચોટ શૈલીએ દાખવે છે. પછી

કુંડે ટોપી ફેરવે, વાદી છાંડે વાદ
નાવે કંડીએ નાગ ઝાંઝડ જોગીદાસીઓ!

એ એનુ અજેયપણુ બતાવે છે. એ રીતે વાઘેરોના બહારવટાનો મુખ્ય સૂર અંગ્રેજો સામે 'અણનમ મસ્તક'નો હોવાથી કવિઓએ એ ભાવ વધુ જોરથી પકડયો ·

મૂણુ મૂછે હાથ, બીજો તરવારે તવાં,
હત જો ત્રીજો હાથ, (તો) નર અંગ્રેજ આગળ નમત.

કોઈકોઈ વાર કવિએ કાવ્યની વિલક્ષણ ચમત્કૃતિ પણ મૂકી દીધી·

ચાવ્યો ચવાય નહિ, રાંધ્યો નો રંધાય,
મામદના મુખમાંય થીયો કાંકરો કવટાઉત.

કવાટજીનો પુત્ર જેસોજી બહારવટીઓ તો મામદશાહ સૂણાના મ્હોમાં જમતા જમતા કાંકરો આવી ગયો હોય તેવો જાગ્યો · મુખમાંનો કોળીઓ બહાર કઢાવ્યા વિના રહે જ નહિ.

જે સકલનાબદ્ધ સમગ્ર કથા ચારણ આ દુહામાં ન કથી શકયો, તે તેણે એક બીજી જ રચના વાટે કથવાનો યત્ન કર્યો છે : એને કહેવાય છે 'ગીત.' એનુ 'ગીત' એવુ નામ જ જૂઠુ છે. એ ગવાતુ નથી. કેવળ એકધારા સૂરે બોલાય છે. એનો લલકાર લડાયક છે. એના વૃત્તો જાંગડુ, સપાખરૂ, સાવઝડુ, સિહચલુ, ધ્રરંકુવાળ આદિ નિરનિરાળા નામે ઓળખાય છે. જુઓ જોગીદાસના કથા-ગીતનો નમૂનો : [બહારવટીઆ ભા. ૨ · પા. ૭૯]

ઘડ ચડિયો જે દિ' જોગડો પીઠો
આકડિયા ખાગે અરડીંગ;
જરદ કસી મરદે અંગ જડિયાં
સમષડિયા અડિયા તરસીંગ.

નહોતો, પણ એક જ ભાવના ઉઠાવી શબ્દગુંથણી વડે સ્તુતિની, શૌર્યની, કરુણતાની અસર નીપજાવવાનો જ હતો. હવે લઈએ વાઘેરોનુ ચારણી ગીત : [એ અપ્રસિદ્ધ છે: 'રણ-ગીતો' નામે સંગ્રહમાં છપાશે.]

મોજે ભોરાયા હેથાટ, ઝોધે દ્વારકા લહેવા મારે
સવાહેક કીધી સોડ સાંગાણી સકાજ;
ગાયકવાડકા થાણા મારી લીજે ગઢ ચાસ,
રાહો રાણા જાણે એમ ઘરે કીજેં રાજ.

[સખ્યાબંધ ભોમીઆ ભેળા કરી, મારી લૂંટીને દ્વારકા જીતવા માટે જોધાએ મસલતો કરી. ગાયકવાડનુ થાણું નષ્ટ કરીને ગઢગરાસ લઇ લેશું, ને મોટા રાવરાણા જાણે તેમ આપણુ રાજ ઘેર કરશુ. (એના મનસૂબા બાંધ્યા.)]

જોધા એસા વીધા મૂળુ. સમૈયા ને રવા જકે
ભાંજણ મેંગળા જૂથ શાદુળા ક્ષુજાળ;
માણેક આપર્હાહેરા, કોપીઆ દખણી માથે
લડતા બારથે માંટે કાળસ ઘકાળ.

અરજી સૂણતાં મુખે સાહેબ બોલીઆ એમ,
જમી આસમાન બીચે કાળા કહાં જાય!

[કોટ છોડીને દક્ષિણીનો કારકૂન (વહીવટદાર) ભાગ્યો, સાહેબ પાસે ફરીઆદી સભળાવી. સાભળતા જ સાહેબ બોલ્યો કે જમીન ને આસમાનની વચ્ચે કાળાઓ (વાઘેરો) ક્યા જશે?]

એ ઢબે રણ-ગીત લખાયું. ઘણુ લખાયુ. પરતુ વિષય રહ્યો કેવળ વિગ્રહ અને યુદ્ધનો જ. અન્ય પ્રસગો ન આવ્યા. લોકગીતોમા રહેલા details ના તત્વને ચારણી ગીતોમા અવકાશ ન મળ્યો રચનારની દષ્ટિમા ઝીણવટથી આખો ઇતિહાસ આલેખવાનુ નિશાન જ નહોતુ. કેવળ નાદની ને અમૂક પ્રસગની જમાવટ કરી શૂરાતન ચડાવવુ હતુ.

પ્રશ્ન ઉઠે છે શુ આ કવિતા અત કરણની પ્રેરણામાથી ઉઠેલી? કે ફક્ત દ્રવ્યલાલસામાથી? બહારવટીઆના નિર્બલ તત્વોને ન સ્પર્શતા માત્ર શૂરાતન ને ટેક પર શબ્દના વાઘિધ ઢોળનારા ચારણો, રાવળો નાથબાવાઓ કે કાફીનીરો-એ સર્વની વાસના ક્ષુદ્ર ને એની કવિતા હીન જ હોવી જોઇએ. આવો મત ઘણાનો છે. ઘણીવાર અત્યુક્તિઓના ઓપ ચડાવીને અનેકે કવિતાઓ વેચી છે, ને આજે એ વેચાણ ચાલુ છે તે વાત સાચી. બીજને દરબારે મસ્કત કવિઓની પણ એજ વલે થએલી. અકબર ને શિવાજીની રાજસભા પણ એ કવિતાના વિક્રયથી મુક્ત નહોતી. છેલ્લા સાતસો વર્ષથી મનુષ્યના ગુણગાન કરતી કવિતાએ એક જ પથ પર પગલા દીધા છે. એમાથી ચારણો મુક્ત હોઈ શકે નહિ.

છતા એ મનોદશાને બીજી બાજુ છે. સર્વ ગ્રામ્ય કવિઓને એવી વૃત્તિ નહોતી. અનેક હૈયા આ લોકોની મરદાનગી, ટેક અને મૃત્યુજય ઝીંદગી નિહાળી ઉછાળા દેતા. એ ઉછાળાનુ ઝીણુ પૃથક્કરણ એક અગ્રેજ વિદ્વાન આ રીતે કરી ગયો છે

Treachery, then, the ballad-makers hated, cruelty they regretted, and to hurt a woman, to turn away from a fight, or to give in before the blood gave out, was to them dishonour. They did not think it necessary to keep the law, but then the law was not of their own making: it was either the bondage of convention or the rule of the rich. They cared little for comfort. Love and wine and gold they loved, but these are not comfort. The sleek sensual

abbot with his ambling pad and his fat money-bags, was their abhorrence The social order which the ballad-makers imagined for themselves, was a chaotic order, a wild and blood-stained life, but as they saw it and sang of it, it was a noble choice between two sets of evils There are grave possibilities no doubt in the life of peace and comfort, and we must hope they may some day be realized, but perhaps there is something to be said yet for the ballad-life as an ideal With all its crimes and sorrows, it was a life of the spirit It was full of generosity, and sincerity and courage, and above all its sad Death in his right place

" It is but giving over of a game
' That all must lose

[Sir Henry Nawbolt]

" વીરનરની મોજ મેળવવા માટે અથવા એ કશી વાચ્છના વિના, ગમે તે રીતે રચાએલા આ ગીતોના કર્તાઓએ દગલબાજીને ધિક્કાર દીધો છે ક્રૂરતા પ્રતિ રોષ દાખવ્યો છે કોઇ સ્ત્રીને સતાવવી, ધીંગાણેથી ભાગવું, માથુ પડે તે પહેલા માથુ નમાવવુ, એ તો આ ગીતકર્તાઓને મન બદનામી સમાન હતુ ભલે તેઓએ કાયદાનું પાલન જરૂરી ન ગણ્યુ પણ કાયદા કયા તેઓના પોતાના કરેલા હતા ? જે કાયદાનો ભગ તેઓએ વખાણ્યો તે કાયદા તો શ્રીમતોએ ને સત્તાધારીઓએ કરેલા ને કા પરાપૂર્વથી ચાલ્યા આવતા એ રૂઢિબંધો હતા

"ઉપરાંત મોજમજાહને તેઓએ નથી ઉપાસી બેશક બહારવટીઆના પ્રણયભુવન સુરાપાન, કે સોનાની પ્રાપ્તિ તેઓને ગમતી પણ એ કાઇ મોજમજાહ નહોતા કવિઓએ તો ચરબીભર્યા શરીરોવાળા મહંતોની ફાંદો તરફ અને રૂપીઆની થેલીઓ તરફ તિરસ્કાર દાખવ્યો છે ત્યારે આ સહારકોની સ્તુતિ કરનારા કવિઓને કથી તરેહની સમાજ-વ્યવસ્થાની કલ્પનાઓ હતી ? બેશક અધાધુધી અને મસ્તી ખોર લોહીથી ખરડાએલી જીવન-પ્રણાલી જ તેઓને પસદ હતી અને એ જીવન-ક્રમને જોઇ જોઇ એના ગાન ગાનારાઓએ એ રીતે બેમાથી ઓછા અનિષ્ટવાળી સ્થિતિ જ પસદ કરી લીધી હતી શાતિ અને આરામવાળી જીવન-દશામા અનેક ઇષ્ટ ફેનો શકય છે જગત

કલ્યાણની અનેક પ્રવૃત્તિઓ તેમા ખીલી શકે તેવું છે. અને કોઈક દિવસ એ ખીલે તેવી આપણે આશા રાખીએ. પરંતુ આ યુદ્ધલીલાની જીવન-દશાને પણ આદર્શ હતો, એવુ થોડુંક બોલી શકાય તેમ છે. એની ચાહે તેટલી ક્રૂરતા અને શોક-વેદના વચ્ચે પણ એ જીવનદશા તે આત્માની-spiritની જીવનદશા હતી. એ દિલાવરી, સચ્ચાઇ અને હીમતથી ભરપૂર હતી. એથી યે વધુ આકર્ષક તો તેમા મૃત્યુનું ઉચિત સ્થાન હતુ. તેઓ માનતા કે મૃત્યુ તો એક બાજી છે. એ બાજીમા આખરે તો સહુએ હારવુ જ સરજાયુ છે. રમી રમીને ભલે છેવટે હારીએ. પણ પાસા તો ફેંકી લઇએ. એ હારમા પણ મસ્તી જ છે." [સર હેન્રી ન્યુબોલ્ટ]

માટે જ બહારવટીઆના કાવ્યોની મોઢામા મીઠી પંક્તિઓ તેઓના મૃત્યુ વિષેની છે. મૃત્યુ પર એ કવિતાએ સુંદર અશ્રુઓ સાર્યા છે. એ રુદન-સ્વરો પશ્ચાત્તાપના નથી, નિરાશાના કે સંતાપના નથી. એમાથી તો ગુંજે છે કોઇ અગાધ મમતાના સ્વરો. એમાથી તો વીરની મહત્તાના ઘોષ ગાજે છે :

નારીયું નત્યે રંડાય, નર કેદિ રંડાય નહિ
ઓખો રંડાણો આજ, માણેક મરતે મૂળવો!

ગોમતીએ ઘુંઘટ તાણીઆ, રોયા રણછોડરાય,
મોતી હૂતું તે રોળાઈ ગાયું, માણેક ડુંગરમાંય.

ઈંદ્રલોકથી ઉતરીયું, રંભાઉ બોળે રૂપ
માણેક પરણે મૂળવો, જ્યાં ભેળા થીયા ભૂપ.

એ શબ્દોમા નુકશાનીના વિલાપ નથી : મુગ્ધ માણેક પાયમાલ થઇને ભુંડે હાલે મુવો તેનો કટાક્ષ નથી. એણે આમ કર્યું માટે એની આ વલે થઇ, તે જાતનો ફેંસલો નથી. મૃત્યુમા પણ મુગ્ધ તો 'મોતી' જ રહે છે. ઓખાભૂમિનો ભરથાર જ રહે છે. ગોમતીજીનો પણ પુત્ર જ રહે છે. રણછોડરાયને પણ રોવરાવે છે. એજ ધ્વનિ આ રહ્યો :

રામવાળાનાં લગન આવ્યાં,
લગનીયાંનો ઠાઠ ગોઝારો, બોરીયો ગાળો, કયાં રોકાણો
રામવાળો!

અથવા તો

ફાંસીએ ચડતાં કથકજી બોલીઆ,
આમાંથી મુને એકવાર છુટો મેલ્ય બાપુભા ભુજના રાજા!
છેતરીને છેલને નોતા મારવો!
ભોળવીને એનાં માથડાં નોતાં વાઢવાં!

એ તમામ મૃત્યુ-ગીતોમાંથી એના એ જ સ્વરો ઉઠે છે કે

1. They hated treachery
2. It (Death) is but giving over of a game that all must lose

ફરીફરીને એના એ સૂરો ગુંજે છે. ફરીફરી એનું એ ચિત્ર ઉઠે છે. મરશીઆના એ સ્વરોની આડશથી મૃત્યુની બાજીમાં માનવ-જીવનની અનિવાર્ય હારના પાસા ખખડતા સંભળાય છે. સાંભળો

સંઘ શેત્રુંજા તણાં, ગયાં ગરવે ગોંધાણ,
માંસનો પ્રવતક મેરાણ, ગઢની નાગરવટો ગીયો

[શેત્રુંજા ડુંગર ઉપરથી ઉઠીને બધા સંઘો ગિરનાર ચાલ્યા ગયા. કેમકે આહીં ગોહિલવાડમાં તો શત્રુંજાનું માન ખવરાવી ધરમ કરાવનાર નાગરવ મરી ગયા]

ટંક ટંક રોતી તેમ પટાળી છુટે પટે,
અણુતમ નાગરવ એક, ગઢની ભુખ દેતો ગીયો.

ક્રૂર આચરણો

બહારવટીઆઓના ઉચ્ચ તત્ત્વો બતાવી દીધા પછી આ હકીકત તો ઉભી જ રહે છે ગામ બાળવા, ખેડુતોના માથા વાઢી ધીસરા કરવા, વેપારીઓના ચોપડા બાળવા, નિર્દોષોને લૂટવા, ન આપે તેને મારવા એ બધુ પ્રત્યેક બહારવટીઆના જીવનમા વત્તાઓછા પ્રમાણમા થયા જ કર્યું છે. પરતુ તેનો એક જવાબ છે. બહારવટુ એટલે શુ ? પોતાનો ગરાસ ઝુટવનાર પ્રબળ રાજસત્તા સામે શત્રુતા જાહેર કરવી લડાઇ જાહેર કરવી અને લડાઈ એટલે શુ તે આજના સરકારી યુગમા પણ આપણાથી અજાણ્યુ નથી. એક સત્તા સામી સત્તા ઉપર હરકોઇ હલાજે એવુ દબાણ લાવે કે સુલેહ કરવાની એને ફરજ પડે એ લડાઇની નેમ છે. એ નેમને અનુસરનારા યુદ્ધનામી રાજ્યો આજ પણ સદોષનિર્દોષનો વિચાર નથી કરતા. એ તો શત્રુના સમગ્ર રાજને, એટલે કે રાજા તેમજ પ્રજા બન્નેને શત્રુ ગણે છે. શત્રુ રાજ્યના તમામ પ્રજાજનોને પોતાને ઘેર નજરકેદ રાખે છે, એની સપત્તિ કબજે કરે છે, વગેરે બધુ આજના યુગે પણ આવશ્યક ગણેલુ યુદ્ધનુ નીતિતત્ત્વ છે. હવે આપણે બહારવટીઆના આચરણો તપાસીએ : એમનામા સ્વયભૂ કામ કરી રહેલી મનોવૃત્તિને પકડીએ. એ યુદ્ધે ચડ્યા, તે પોતાના બરોબરીઆની સામે નહિ, પણ મોટા પ્રબળ શત્રુઓની સામે. પોતાની પાસે લાવ-લશ્કર તો નહોતુ. છતા શત્રુ પોતાના અન્યાયનો પ્રતિકાર કરે એવુ ઉગ્ર દબાણ તો તેઓને શત્રુની ઉપર આણવુ જ હતુ. એને મન કેવળ રાજા જ નહિ, પણ એ રાજશાસનમા શામિલ રહેતી, આધીન રહેતી, એના રક્ષણ થકી આબાદાની ભોગવતી તથા એ રાજ્યશાસનને કરવેરા ભરી નિભાવી રાખની સમગ્ર પ્રજા સુદ્ધા શત્રુ હતી. માટે તેના પર પણ ભીંસ લાવવી એ તેઓની યુદ્ધનીતિને મજૂર' હતુ. જેમ રાજસત્તાઓ બહારવટીઆના સગાવહાલાને પરહેજ કરી તેના ગીરાસચાસ ખાલસા કરે, તેના મળતીઆઓને રીબાવે, તેમ બહારવટીઆ પણ રાજસત્તાની જમીન વાવવા લણવા ન દે અને બીજી હુન્નર રીતે સત્તાને ગુગળાવી મૂકે, કે જેને પરિણામે રાજને સુલેહના નોતરા આપવા સિવાય અન્ય રસ્તો જ ન રહેવો જોઇએ જોગીદાસ ખુમાણે પોતાની જ નાગડી લેવાએલી જમીન એ આચકનાર રાજ્ય તરફથી ખેડુતોને ખેતી માટે અપાતી જોઇ, ખેડતી જોઈ, એટલુ જ નહિ પણ કુહવા ઉપર છેક રાજૂલાથી દરગાની તોપખાનુ ફરાવી લાવનાર પણ એ ખેડુતોને જ દીઠા. જોગીદાસે કહુ કે

આ ખેડુને દુ કેમ ખેડવા આપુ ? પોતાની જમીન પર બહારવટીઓ શત્રુરાજને કેમ નભવા આપે ? રાણા પ્રતાપે શુ કર્યું હતુ ? મેવાડની ધરતીમાથી મોગલના ખજાનામા એક પૈસો પણ ન જવા દઉ કોઈ ખેડી તો ન શકે, પણ બકરા યે ચારી ન શકે એક ગોવાળે બકરા ચાર્યા રાણાએ એનુ માથુ ઉતારી રાહદારી રસ્તા પર લટકાવ્યુ આ નીતિ તે બહારવટાની યુદ્ધ-નીતિ Everything is fair in love and war, એ એનો સિદ્ધાત અધર્મ આચરનાર રાજસત્તાનુ એકેએક અગ પીંખી નાખવુ એ યુદ્ધધર્મ બેહોશ બની, તોબાહ પોકારી ખુદ વસ્તી જ રાજ પર દબાણ લાવે, ને રાજ બહારવટીઆ પ્રત્યે આચરેલો પોતાનો અનર્થ નિવારે, એ એનો અત

આજે પણ યુદ્ધ-નીતિ તો એ જ છે જે યુદ્ધમા હિંસા મજુર છે તેની યુદ્ધનીતિ તો એ જ છે એટલે કે સામી હિંસા ચલાવવી ને બીજા કેટલાક જે યુદ્ધો અહિંસાના પાયા પર મડાય છે તેની પણ યુદ્ધનીતિ તો એ જ છે બળવે ચડેલા ખેડુની ખાલસા જમીનો ખરીદ કરીને તે પર ખેડવા આવનારની સાથે ઉગ્ર અસહકાર વિના માર્યે, વિના તલવારે એ માણસ મરે એને મારવાની તલવારો જૂદી એટલુ જ બસ નથી એ રાજસત્તાને સહાય કરનારા તટસ્થ લોકોએ પણ ગેરનામા આપી રાજસત્તા પર દબાણ લાવવા જ તેઓએ નહિતર તેઓના ઉપર સામાજિક બદનામી ઉતરે ને સામાજિક બદનામી એટલે ? civic death' બહારવટીઆ આવી સરકારી અહિંસાત્મક અને સૂક્ષ્મ રીતિઓ જાણતા નહોતા કોઈ જ તે દિવસે નહોતુ જાણતુ એટલે તે દિવસ Physical death, physical disabilities, શારીરિક મોત ને નિરાધારી ઉપજાવવા, એ જ અતિમ સાધન હતુ શત્રુની સાથે સહકાર દેનારા તમામ સજ્જનોને રદ કર્યા વિના આરોવારો નહોતો

બીમા જતે એક સઘીની દગલબાજીનો બદલો લેવા તમામ સઘીની કતલ કરી જોગીદાસે કુડાની ચોરાસીમા ખેડવા આવનાર કણબી ઓના ધીંસરા કર્યા વાઘેરોએ પોતે પચાઉ કર માનેલા ગાયકવા સાથે સહકાર કરનારા તમામ સોરઠી રાજ્યોમા લૂંટો ચલવી એ બધાની પાછળ અવ્યક્તપણે આનો આ જ યુદ્ધ નિયમ ઉભો છે

અને ફ્રાંસ તથા રશીઆના વિપ્લવવાદીઓએ એનાં રાજારાણી, અથવા અમુક ઉમરાવો ને પુરોહિતોના જુલ્મને કારણે સમગ્ર રાજકુળો, ઉમરાવકુળો તેમજ પુરોહિત-સઘો કાપી નાખ્યા, તેની પાછળ પણ સિદ્ધાત તો એ જ છે ભેદ એટલો જ છે કે આહીં બહા

રવટીઆના એકાદ ઘર, અથવા એકાદ વંશ પર અધર્મ ગુજરેતો, ને ત્યાં સમસ્ત પ્રજા ઉપર. વૈર વાળવાની વૃત્તિ તો એક હતી. રાજતંત્રને અશક્ય બનાવવાની જ એ રીતિ હતી.

હવે વિચારીએ સંજોગોની વાત. લૂંટ એ અધર્મ છે, અમાનુષીપણું છે, એ ભાવનાનું ભાન એ યુગમાં જીવન્ત નહોતું. કોઇ મોટો વિપ્લવ આવે, અને પ્રત્યેક જણ પોતાને ભાગે વધુમાં વધુ લઇને બેસી જાય, તેવો સમય આવી ગયો હતો. કોઇ મોટું રાજ્ય પણ પોતાની ઈશ્વરદત્ત જમીન લઇને આઘું નહોતું આવ્યું. તમામે આવી આવીને શક્તિ અનુસાર જીતી લીધું. કોઇને કળવકળ વધુ આવડયા તો અન્યને ઓછા સૂઝયા. પણ વિજેતા મોટો લુંટારો હતો ને બહારવટીઓ નાનો લુંટારો. એટલે Sanctity of possession માલીકીહક્કની પવિત્રતા—એ ભાવ અણખીલ્યો જ હતો. નહોતી કોઈ પ્રબલ ધર્મશક્તિ, કે નહોતી કોઇ સબલ સામાજીક ભાવના. અહિંસાનું વાતાવરણ તો શૂન્યવત્ જ હતું. અહિંસાની લડત હોઇ શકે કે કેમ, તેની છાયા ય કોઈની કલ્પનામાં નહોતી. નહોતી રાષ્ટ્રભાવના. હતાં કેવલ કુલભાવના ને કુલધર્મ. કવિ ન્હાનાલાલ કહે છે તેમ સહુ એકલવિહારી વનરાજો હતા. કોઈ અન્ય રાજ્યસત્તાને પોતાના પર ધર્મરાજ્ય અથવા ન્યાયશાસન ચલાવવા આવેલી ચક્રવર્તી સંસ્થા તરીકે સ્વીકારવા તેઓ તૈયાર નહોતા. એટલે નિરંતર એક જ વૃત્તિ તેઓને ઉચિત તથા ધર્મ્ય લાગી ' કે બળીઆ થવું. બેશક, બથાવી પાડવું : Self aggrandisement ' એ વૃત્તિ હતી મોટાં રાજ્યોની. તેની સામે બહારવટીઆનો બોલ એ હતો કે Live and let live ' તું તારૂં ખા, મને મારૂં ખાવા દે.

આ બોલ જ્યાં જ્યાં ન ઝીલાયો, ત્યાં ત્યાં યુધ્ધનો અગ્નિ ઝર્યો. જે ફાવ્યો તે આજે વિજેતા ગણાયો, ન ફાવ્યો તેના લલાટમાં ' લુંટારો ' શબ્દ લખાયો. વિજેતાનાં વિરાટ સૈન્યોએ તેમજ બહારવટીઆએ, બન્નેએ કરી તો કતલ જ. પણ બન્નેનાં કૃત્યો વિષે ભાષા—પ્રયોગો ભિન્ન થયા. ઉલટું લોકવાયકા બહારવટીઆના આચરણોનો જે ચિતાર આપે છે, તેમાં તો પેલા વિજયી સૈન્યના સંહારચિન્હ જેટલા લાલ રંગો નથી જ દેખાતા. બહારવટીઓ પોતાની લુંટફાટમાંથી મૂઠી ભરીભરી બીજે હાથે દેતો જતો, પરમાર્થે વાપરતો, ગજાસંપત જ એ ઉપાડી જતો. અને અન્યના કાયદા ઉથાપતો પણ પોતે પોતાને ઘાજે કરેલા નેકીના નિયમો તો જીવ સાટે પણ ન ઉલ્લંઘતો. બીજી બાજુ વિજેતાનાં દળકટક જ્યાં થઇને હાલતાં ત્યાં ધરતીનું પડ ઉજ્જડ વેરાન બનાવી દેતા; સ્ત્રીઓ, બાળકો કે ધર્મસ્થાનકો પ્રત્યેનો વિવેક ન રાખતા.

આજે યુગ બદલાયો છે. શાંતિ, સ્વૈરસ્થતા, સત્તા, કાયદો, અહિંસા, ભ્રાતૃભાવ, અને નિઃશસ્ત્રીકરણ : એ તમામનું વાતાવરણ આપણી ચોપાસ ઘનિષ્ઠ બની છવાઈ ગયું છે. આજે એકાદ માણસને એક જ જખમ જોતા આપણને અરેરાટી છૂટે છે, એકાદ માણસ ધીંગાણે મરતા આપણે કોચવાઈએ છીએ. પણ યુગેયુગની હિંસા તો ચાલુ જ છે. માત્ર ચાલુ હિંસા પ્રત્યે આપણી દષ્ટિ ટેવાય છે; એટલે જ ખાણોમા ને કારખાનામા ચાલી રહેલો લાખો નિર્દોષોનો સંહાર અત્યાર સુધી આપણી નજર પણ ખેંચતો નહોતો. આપણે એજ ખાણના કોલસા કે સોનારૂપા, ને એજ કારખાનાના મલમલ ઇત્યાદિ સેંકડો પદાર્થો પ્રેમથી પહેરીએ ઓઢીએ છીએ. એજ મૂડીદાર સંહારકો આ યુગના ઉદ્યોગવીરો બની આપણા સન્માન પામે છે. બહારવટીઆઓએ આટલી કતલ કે લુંટફાટ તો કદાપિ કરી જ નથી. ને જેટલી કરતા તેટલી પ્રગટપણે હિંસાનો સંકલ્પ છુપાવ્યા વગર કરતા. તેમજ તેઓની સામે થવાનું પડ પણ સહુને માટે ખુલ્લું હતું. કોઈ કાયદો એને ઓથ નહોતો દેતો. એ નિખાલસપણું અને સાફદિલી હતા તે કારણે જ તેમાથી અન્ય તેજના સંસ્કારો આપોઆપ ફોરતા હતા. લુંટફાટ હતુ એ યુગનુ યુગપૂરતું લક્ષણ, અને આ બહારવટીઆ બનનાર વ્યક્તિઓનું ચિરંજીવી લક્ષણ તો હતું chivalry—પ્રેમશૌર્ય : એ ચિરંજીવી હતુ અને બલવાન હતુ. વળી હતુ સ્વયંભૂ. એમ ન હોત તો કોઇ ધાર્મિક સંસ્કારના અભાવે, કોઇ ઉચ્ચ રાજનીતિશાસ્ત્રના અધ્યયન વગર, અને કોઇ નીતિશાસ્ત્રના સંસર્ગ સિવાય એ શી રીતે પ્રગટ થાત? ને પ્રગટ થયા પછી આવા વિઘાતક જીવનપ્રવાહ વચ્ચે શી રીતે એની ડાળીઓ મ્હોરી હોત? પરનારી પ્રત્યેનુ અદ્ભુત સન્માન, બ્રાહ્મણસાધુ પ્રત્યે દાનવૃત્તિ, શત્રુ પ્રત્યે વીરધર્મ, વગેરે વસ્તુઓ પ્રકૃતિગત બદમાશીમાથી ન નીપજે. ક્ષારભૂમિમા સુગંધી ફુલો ન ફુટે.

આપણે એની મનોદશાનો વિચાર કરીએ.

૧. જીનગુન્હે પોતાની જમીન ઝૂંટવી લેનાર બળીઆ રાજની અદાલતને બારણે ધક્કા ખાધા પછી પણ એને ઇન્સાફ ન મળ્યો ત્યારે એનો આત્મા ઠકળી ઉઠયો.

૨. ચારે દિશામા નજર કરતા કોઇ એને ઇન્સાફ આપાવે તેવું ન દેખાયું. ઉલટું રાજકોટની એજન્સી સત્તાએ તો હમેશા મોટા રાજ્યોનો જ પક્ષ લઇ એ નાનાને પાયમાલીને ઉંબરે પાટલે મૂકી દીધો.

૩ અન્યાયનો ઘુટડો એ ખુન્નસભર્યો, ખમીરભર્યો, સ્વમાની અને ટેકીલો ગરાસીઓ કેમ કરીને ગળી જાય? ગળી જાય તો એની મર્દાનગી શા ખપની?

૪ એ ઉઠયો મરવા મારવાનો નિશ્ચય કરીને એ ઉઠયો એણે પોતાના પ્યારા બાળબચ્ચા ગઈ પરાયા ઘરને ભરોસે ભળાવ્યા એણે પોતાના વ્હાલા ઘર તરફ પીઠ વાળી 'turned his back on the homestead where his families lived for centuries' અને વેરાનમા ઘર કર્યું

૫ એ શા કારણે? શા પરિણામની આશા કરીને! જીતવાની કે જીવવાની નહિ, પણ મૃત્યુ વડે, પોતાના શોણિતાક્ષરે અન્યાય સામે અવાજ દેવાની યાદ કરો ટીપા ખુમાણનુ વચન " મારે તો પાનીતાણાના દરબારગઢમા મારો રણસો ખોદાવવો છે!' બહારવટીઓ વૈભવ માણતો નહોતો સાત સાત લાઘણો સહેતો રાત દિવસ પહાડો ને નદીઓમા ભાગતો ને સતાતો ઘાયલ થતો. પી તો અનેઘા કષ્ટ સહેતો બાળબચ્ચાના લાબા વિજોગ સહેતો, અને કયા કયા સુધી? બાર બાર, ચૌદ ચૌદ વર્ષના અથવા સદાના એ વસમા દેશવટા હતા અને છેવટે એના મિત્રો દ્વારા જ રાજસત્તાની કુટિલ દગલબાજી, વિષથી, કતલથી કે આગ વડે એના જીવનનો કરુણ અત આણતી

૬ એને પોતાના અન્યાયનો પ્રતિકાર કરાવવા અથવા તો બદનો લેવા માટે સૈન્યની જરૂર હતી એની પાસે રાતી પાઇ નહોતી લોકોએ એ સૈન્ય નભાવવુ જ પડે એ એની વિચારણા હતી શિવાજીએ પોતાની ફોજ સૂરતની લૂટ ઉપર, એક નહિ પણ સાત સાત વારની લૂટ પર નભાવી એ છત્રપતિ કાતદગ, શાસક, નિયામક અને મરાઠી મહા રાજ્યનો સ્થાપક તો લુટફાટમાથી સાવનો મેળવ્યા પછી થએલો

૭ એણે લૂટો કરીને ધન સઘર્યુ નહિ પોતાના સ્નેટી સબધી ઓને નિહાલ કરી ન દીધા [રામવાળાએ પોતાની બ્હેનોને કહેવરાવ્યુ મનાય છે કે "રગતનો પૈસો તમને નહિ ઝરે માટે હુ તમારા સારુ લૂટ નહિ કરૂ] માત્ર પોતાનો ટકાવ કરી, બાકીનુ ખેરાતમા દીધુ.

૮ એના બાળબચ્ચા ને સગાવ્હાલા પર જુલ્મ અને અપમાન ગુજરતા એની રોતાની સામે પણ શત્રુરાજ્ય એકલુ જ નહોતુ, પણ અન્ય મિત્રરાજ્યો, બહારની સત્તાઓ વગેરેના જૂથ જામતા. એથી

-બહારવટીઆની અકળામણ વધતી, ખુન્નસ વધુ તપતું, ઘાતકી મનસૂબા ઉપડતા.

૯. શત્રુ પ્રત્યેની દાઝ જેમ વખતોવખત ક્ષમા અને ખેલાડી-નીતિની કક્ષાએ ચડી વંદનીય બનતી, તેમ કોઇ વખત હિનાનું સ્વરૂપ ધરી બીમાજતની માફક, એક ૮ સ ધીની દગ્દળાઈનો બદલો લેવા આખી મધી કોમની કતલનું કરૂણાજનક સ્વરૂપ પકડતી. એ અશિક્ષ માનવીનું આ બંનું વિલક્ષણ અને વ્યક્તિગત સારૂ માઠું માનસ હતુ.

૧૦. વેપારીના ચોપડાઓને આગ લગાડવામા રહેલી એની વિવેક-બુધ્ધિ દાઝની પાછળ ગામડાના વેપારી સમૂહની મૂડીદાર-નીતિ ઉભી હતી. ગામડાનો વેપારી કેવળ 'બમણા ત્રમણા નાણા' કરીને જ જીવતો. અજ્ઞાન અને ભોળી ગ્રામ્ય કોમોને બુધ્ધિની જળો મૂકી એ ચૂસી લેતો ઘણી વાર રાજસત્તાની સાથે લાચરૂશ્વતથી લાગવગ લગાડી વિચિત્ર સંજોગોમા ગરાસીઆ ઉપર જપ્તી લાવતો. આજ પણ ખેડુ તથા ગીરાસીઆની બરબાદીની તવારીખમા મોટો કુ-યશ વેપારીને નામે જમા થાય છે. એ આખો ઇતિહાસ અત્યંત ત્રાસજનક છે. એ દુષ્ટિતાની સામે કણબી ખેડુતું ઠઠું લોહી ઉકળી શકતુ નહિ, જ્યારે લડાયક સંસ્કારવાળા ગરાસીઆની અદ્ભુત આંખો વિફરીને આ રીતે વેર વાળતી : "લાવો ચોપડા બાળી દઇએ, એટલે બિચારા કૈકને સુખ થઈ જાય!" એ એનુ બધ્ધચ સૂત્ર હતુ.

૧૧. પરંતુ જ્યાં પ્રબલ અને પ્રમત્ત ઉર્મિઓના ધમસાણ ખેલાતા, જ્યાં વીરત્વનું સ્વરૂપ રૌદ્ર બની જતુ, જ્યાં જીંદગીને બાજીમા હારી જવાનો તોર લાગતો, જ્યાં વેદનાના પછાડા વાગતા, ત્યાં પ્રત્યેક પગલે જૈન વીતરાગના જેવી અહિંસાની દૃષ્ટિ જાળવવી અશક્ય હતી, ત્યાં, ખાસ કરીને મારફાડના યુગમા, પ્રત્યેક માનવ-જીવનનું મૂલ્ય આંકવા બેસવું અસંભવિત હતુ. પગલેપગલે જો આ પુરૂષો આવી કોઇ અસાધારણ વિવેકબુધ્ધિ વાપરીને જ ચાલ્યા હોત, તો આપણે એને પરિપૂર્ણ વીરત્વના આદર્શ પદે સ્થાપી શકત, પરંતુ આદર્શ વીરત્વ, પરિપૂર્ણ અને પરિશુદ્ધ વીરત્વ તો આપણે નિત્ય જેને રટીએ છીએ તે રામાયણ મહાભારતમા યે મળવા દુષ્કર છે, માટે જ આપણે બધી પરિમિતતા હૃદયમા લઇ એટલુ જ ઉચ્ચારી શકીએ કે તેઓ-બહારવટીઆઓ બહાદુરો હતા; પણ "Heroes in making" હતા.

Heroes in making : હા, શિવાજીને રામદાસ ગુરુ ને જીજાબાઇ -માતા મળ્યા, માટે એ વીર બન્યો, શાસક બન્યો. જોગીદાસને રામ

દાસ નહિ પણ મુરાદશા મળ્યો. જોધા માણેકને કોઇ ન મળ્યુ. જેસા-વેન્તને માગરો ભૂત મળ્યો. બાવાવાળાને દાનો ભગત મળ્યા. કોઇને રામદાસનો મણિસ્પર્શ ન થયો. નહિ તો એમાના કાદમાથી પણ શિવાજીનુ સ્વસ્પારા સોનુ સૌરાષ્ટ્રને સાપડયુ હોત. મહાનુભાવતાની ભરેલી ચીનગારીઓ કોઈ કોઈ વાર ઝમૂકી ગ૦. પણ એની સાથે લોક-સેવાની ભાવનાના ઇધણાનો સપર્ક કરાવી, દિશાની ફુક દેનાર કોઈ પરમ પુરુષ નહોતો. સૌરાષ્ટ્રમા રામદાસ નહોતા, ગુરુ ગોવિંદસિંહ નહોતા. વીરત્વની સોનાખાણના આ સુવર્ણને ઓગાળી માટીથી વિખૂટુ પાડનાર કોઈ ભઠ્ઠીઓ નહોતી, એરણ ને ઘણ નહોતા. કારીગર કે કાર્ગીઆગર નહોતો. એની ક્રૂર બહારવટા-નીતિમા સસ્કાર ન આવ્યા તે માટે તો જગત સમસ્તના વીરત્વનો ઇતિહાસ જવાબદાર છે. અને આજે નિર્બલ વિવેકદષ્ટિને નામે છાપરે ચડીને બોલતો યુગ પોતે શુ આચરે છે? વાણિજ્ય, ઉદ્યોગ, રાજકારણ, વગેરેના યુદ્ધ ત્રોમા લાખો સીપુરૂષો અને બાલ નો દિવસરાત સહાર બોલાવી, એના ગોણિતને પૈસે કલા, ધર્મ, કેળવણી, સમાજસુધારો, સ્વાતત્ર્ય ઈત્યાદિના ધુરધર મુરબ્બી બની, દેશવીર બની અનેક લોકો પૂજાય છે. એની લપટતા અને રક્ત ચૂસવાની કુનેહ આજે વીરત્વમા ખપે છે. બહારવટીઆ હગીજ એ બધુ જોઈને આજે પોતાને પુણ્યશાળી માનત.

હવે ફરીએ બીજી કોટિના બહારવટીઆની વાત. એમા આવે છે વાલો નામોરી, મોવર સધવાણી જોડલીઓ વગેરે. જેને કોઇ રાજ સત્તા સામે રોષ ફરીઆદ-grievance નહોતા. તેઓના બહારવટા unprovoked-બીનઉશ્કેરાયલા હતા, અથવા કુટુબકલહમાથી, એકાદ કોઈ ગુન્હામાથી, કે પરસ્પરના તતમાથી પરિણમ્યા હતા. આની પાછળ શી મનોદશા હતી? એ મનોદશા માત્ર ચોરીની અથવા લુટફાટની નહતી. ચોરીલુટથી બહારવટુ જૂદી જ વસ્તુ છે. બહારવટુ એ જીવ-સટોસટની વાત છે. એમા મૃત્યુ સિવાય અન્ય પરિણામ નથી. એમા દેહદમન, પીડન, વિપત્તિઓ વગેરે બહુ હોય છે વળી જ્યારે આવો લુટારો પોતાના જીવનમા નિજરચ્યા કેટલાક વરસમા નેકી-નિયમો સ્વી-કારી બેસે છે, ત્યારે એના કષ્ટો દુસહ બને છે. છતા સત્તાને શરણે પડી શાત પ્રજાજન થવા કરતા તોફાને ચડી મૃત્યુની વાટ લેવી એને શીદ પાલવે છે? પોતે લુટતો છતા બીજી બાજુ ખેરાત કરી ફકીર રહેવુ શીદ પસદ કરે છે? એનુ કારણ છે Love for Romance: અદ્ભુતતાના તત્ત્વો સાથે ખેલવુ એ એની ખુમારી હોય છે પહ અને નદીઓ પર જાતવત ઘોડા ઠેકવવા ગુફાઓ ને ગાળા

નિરાશ્રુ કરવો • આમો બાગીને આયોને કપાસીઆ નીરવા, ચોરાશીઓ જમાડવી, ખેરાત દેવરાવવી : મૃત્યુના ઓછાયા આવરી રહ્યા હોય ત્યારે પણ દારૂ-પારાશ, રાશડા, છુટારી, ઇત્યાદિના જલસા માણવા : સત્તાધીશોને સામેથી કહેણ મોકલવા : પોતાના નેમ ફેરકાવવા : અરણ્યોની ઝાડીમાંથી કે નદીની ભેખડમાંથી ઓચીંતા ઘોડાના ડાબલા દેખાવ દેવો : કોઇ અજાણ્યાને રકાણુ આપવું : કોઇ ગરીબ બાપની દીકરીને કન્યાદાન દેવા ઓચીંતા લગ્ન-ચોરીમાં પ્રગટ થવું : કોઇ ગરીબ માબાપની ગરીબ કન્યાને પરણવા જનારા હરામીની જાન રોકી તેજ લગનમાં એ સાચા ગરીબ વરને બેસારી પરણવા દઇ જવો : કોઇ ગોરહા આપવા આવનાર બાઇને બ્હેનદીકરી કહીને નવાજેશ દેવી : કોઇ શાહેબની મદમને અવરિયાત રોકી, લુટવાને બદલે ઉલ્ટું બ્હેન કહી કાપડાના રૂપીઆ આપવા : કોઇ શુરવીર વાણીઓ પણ જો સામો થાય તો તેને બહાદુર કહી જવા દેવો : બહારવટે છતા બેધડક રાજ સત્તાના ચોકીપહેરા ભેદી કરીને પોતાને ઘેર જઇ કુટુંબને મળવુ : વરનાગ ધાધલની માફક પોતાની ચાટ લેતી ઘરની સ્ત્રીને કહેણ મોકલ્યા મુજબ જ મળવા જવા નીકળવુ : નીકળતી વેળા અપશુકન થાય તેને ન ગણકારી અને પાદરમાં જ શત્રુઓ મળ્યા તેની સાથે ધીંગાણે રમી દેહ પાડવો : શત્રુને પોતાને જ ગોળી ન મારતા તેના ઘોડાના ડાબલા પર અથવા કમરના જમૈયા પર બંદૂક ચાટીને એને ચેતાવવો • સરકારી દફતરો બાળી નાખવા • આ બધુ Romance નુ બળવાન તત્વ છે. પુનીઓ ચારણ બસ એકલવિહારી બહારવટીઓ બનીને ચાલી નીકળ્યો, કોઈ સગાથી જ એણે ન રાખ્યો, અને એકલ વાયા 'ઘુમતા' ઘુમતા જ એણે ધીંગાણા કર્યા, એ પરથી એને લોકોએ "એકલીઆ" ની પદવી દીધી, એ બધુ જીવનની મસ્તી દાખવે છે. બેશક એમા જ ગણી તત્વ ઘણું ઘણું ભર્યું હોય છે આવા લોરીલા, મોજીલા, વજ રી છાતીવાળા, અરબૂત છતા ઉદાર, ઘાતકી છતા દયાવત, લ્હેરી છતા ચારિત્રવત, એવા અનેક બહારવટીઆની જીવન-કથાઓ યુરોપઅમેરિકામા ચેલખાઈ છે. સીનેમાના ચિત્રપટ પણ આકર્ષક રીતે ઉતરી છે. સ્પેનનો Goucho જાતનો લુટારો એનુ સુરેખ દૃષ્ટાંત પૂરું પાડે છે. Picturesque but baneful career • એ શબ્દો એને માટે સુયોગ્ય જ છે. પચરંગી પીટાકારી જીવનને કારણે જ એ માનવ-ધૂમકેતુઓ મૃત્યુની વાટે નીકળી પડે છે. એ લુટારાપણુ એની પ્રકૃતિ નથી. લુટો કરીને એ પોતાનુ ઘર ભરતો નથી. લુટ એની લાલસા નથી. એ એની પ્રકૃતિ પરનું જાડુ પાતળું ઢાંકણુ છે.

હોય છે નેકીદાર હૃદય એને ગમે છે સધ્યાના રગો એની વાટને અતે ઘુ અધારી મધરાત આવે છે ત્યા પેસવાના એને કોડ છે.

માનવ હૃદયનો મહાપ્રશ્ન

China in Revolt બળવે ચડેલુ ચીન એ પુસ્તકનો બાહોશ લેખક બોલે છે કે "Modern European civilization has succeeded in the Conquest of Nature by subduing and controlling her so that she can be made to serve man's desires, and this with unquestionable success But more terrible than the objective forces of Nature are the passions of man, and until these passions are properly regulated, there can be no civilization યુરોપી સંસ્કૃતિએ કુદરત પર વિજય મેળવેલ છે, કુદરત મનુષ્યની ઇચ્છાઓને ઉપયોગી થાય તે રીતે તેને કબ્જે કરી અકુશમા લીધી છે અને તેમા નિસદેહ ફતેહ મેળવી છે પરતુ કુદરતની શક્તિઓ કરતા યે વધુ ભયાનક તો મનુષ્યોની ઉર્મીઓ છે, અને એ ઉર્મિઓનુ જ્યા સુધી ઉચિત નિયમન નહિ થાય, ત્યા સુધી સસ્કૃતિ સ્થપાઇ શકશે જ નહિ "

અઢારવટીઆની છણાવટમા આ બોધ રહેજે સાભરે છે આ સૂત્ર આપણે સોરઠની લડાયક જાતિઓને લાગુ પાડવાની જરૂર રખે ચૂકી જઇએ ભગવાનલાલ સપતરામ સરખો શાણો અને ચોકસ ઇતિહાસકાર પોતાના સાચા અતકરણના નિરીક્ષણથી જે વાત સમજી શક્યો હતો તે કીનકેઇડ સાહેબ પરદેશી સત્તાધીશ હોવાને કારણે પૂરેપૂરી ન સમજી શક્યો કીનકેઇડે વાઘેરો વિષે પોતાના "Outlaws of Kathiawar" મા શુ લખ્યુ ?

"Hindustani sepoys in the guise of mendicants penetrated every part of the province with strange tales of the massacre of the white garrison and of the lurid sunset of the British Empire. By none were these tales more greedily listened to, than by Jodha Manik of Okhamandal.

× × ×

'Unmolested there he again took heart, and on the early morning of the 8th October 1860, perfor-

med the great feat of his life–the sack of Kodinar. × × × and the rest of the day was spent by the Waghirs in the agreeable task of looting the Bania's shops and houses. But Jodha Manik was no miser and when the Banias were fleeced to the bone, he spent the loot in feasting the neighbouring Brahmins, whose acknowledgment of his Kshatri descent he wished to obtain, and the low-castes whose support he desired.

× × ×

"But shortly after this exploit, and possibly as a result of his excesses on that occasion, he died of fever in the Gir."

બસ; "બાવાવેશધારી હિન્દુસ્થાની સિપાઇઓએ પાજના બળવામા ગોરાની કતલની ને ખીટીશ રાજના અસ્તની વાતો કરી. જોધો એ ભળી ગયો. કોડીનાર ભાગ્યું. વાણીઆને નીચોવ્યા. 'ક્ષત્રિ'નું પદ મેળવવા બ્રાહ્મણોને દાન કર્યું. બહુ ખાધું. મરી ગયો.' ફક્ત આટલા જ કટાક્ષયુક્ત શબ્દો વડે એ ઇતિહાસકારે જોધાની આખી જીવન-કથા પતાવી. અને મૂળુ માટે પણ આટલુ જ લખ્યું :

"Mulu had escaped with a few followers, but he did not long survive his brother. He was surprised and shot the following may by the Porbander Police."

આથી વિશેષ આ પરદેશીને ન દેખાયું. વાઘેરોના પૂર્વ ઇતિહાસમા અથવા વર્તમાન પ્રકૃતિમા ઉતરવાનું એને મન થયું જ નથી. વાઘેરોને એ ' Rebels ' કહીને જ સતોષ પામે છે, કોડીનારની લૂટ માટે એ બે પાના રોકે છે, પણ શખોદ્ધાર બેટ વાઘેરોના હાથમાથી પડાવી અગ્રેજ લશ્કરે સોનાના માયાવી લાટા કાઢવા મદિરોની દિવાલો પર કેવા ગોળા ચલાવ્યા અને ટોમીઓને દારૂ પીવાડી કેવા ગામ લૂંટવા ત્રણ કલાકની કાયદેસર મંજૂરી આપી, ઓખામંડળ પર બલોચ લશ્કરના અત્યાચાર કેટલી હદ સુધી ચાલ્યા, મૂળુને કેવો ફસાવીને કેદ કર્યો, આભપરાના ડુગર પર તોપોથી પણ શત્રુઓ મ્હાત ન થયા એટલે પાણી પીવાના તળાવોમા ઝેરી ગેસના ગોળા ફેંક્યા : વાલાની ટોળીને ગોર્ડન સાહેબે લાડવાની અદર ઝેરી પદાર્થ ખવરાવીને માર્યા : એ બધી વાતો વિષે કીનકેઇડ એક ઇસારો પણ નથી કરતો.

એ જ કીનકેઇડના પૂર્વગામી ન્યાયમૂર્તિ સ્વ. બીમને શું લખ્યું ? સૌરાષ્ટ્રના વરિષ્ઠ ન્યાયાધિકારીને પદેથી ઉતરી મુંબઈના વડા જજ તરીકે વિખ્યાત થએલા એ વૃદ્ધ ગાઠેરે સૌરાષ્ટ્રના પરિચયના જૂના સ્મરણોના એક લેખ–Recollection of old days in Kathiawar (સાંજવર્તમાન વાર્ષિક: ૧૯૧૦)–મા છેલ્લી લખેલી પંક્તિઓ એક દિલસોજ, દીર્ઘદર્શી અને પ્રેમશૌર્ય પિછાનનાર આત્માની ફોરમ પ્રકટાવે છે.

"There was a great deal of fine true chivalry in the old outlaws. They were almost without exception brave men driven into outlawry by oppression, and few of them, at least in early days, were guilty of wanton cruelty to women and children, or the old and feeble. I believe I am right in saying that every one of the genuine old Kathaiawad outlaws (with perhaps the exception of Juma Gandh) was wiped out, either bp sword or the gallows or transportation, before I left Kathiawar. I had much to do with the last scene in many of these adventurous careers, and as a rule while I had to enforce the law I could feel a genuine respect for these misguided hardly treated desperate men. Only one ever shivelled when called upon to face the music: Raide Charan. Well it sounds almost incredible now, doesn't it, that such should have been the almost hourly, daily happenings all over Kathiawar thirty years ago. Life there, in those days teemed with interest and not only in this special feature of outlawry but in a hundred other picturesque touches and experiences, which I could relate and, while rougher, seemed much more real, and throbbing with variety of excitement and colour, than it commonly is today."

"આ જૂના બહારવટીઆની અંદર ઘણું ઘણું સુંદર ને સાચું પ્રેમશૌર્ય ભર્યું હતું. લગભગ એક પણ અપવાદ વિના એ બધા જુલમથી છેડાઇને જ બહારવટે નીકળનારા બહાદુરો હતા. અને તેઓના

પ્રારંભિક દિવસોમા તો ભાગ્યે જ તેઓમાનો એક પણ બહારવટીઓ સ્ત્રીઓને, બાલકોને, વૃદ્ધોને કે અશક્તોને જાણીબુઝીને પીડવાનો દોષિત બન્યો હશે. કદાચ જુમા ગડ સિવાયનો તો એકેએક સાચો અસલી બહારવટીઓ મે કાઠીઆવાડ છોડ્યુ તે પૂર્વે જ કા તલવારથી, કાં ફાસીથી અથવા તો કાળાપાણીની સજા વડે સાફ થઇ ચુકયો હતો. આમાના અનેકની સાહસિક કારકીર્દિના આખરી પ્રવેશો સાથે મારે સારી પેઠે નિસ્બત હતી, અને જો કે મારે હમેશા કાયદેસર તો કરવુ જ પડતુ, તે છતા મને આ ગેરમાર્ગે ઉતરી ગએલા ને બુરો વર્તાવ પામેલા મરણીઆ મર્દોને માટે સાચુ માન થયા વિના રહેતુ નહિ. મોતને ભેટવાનુ નોતરૂ સાભળીને માત્ર એક બહારવટીઓ થરથર્યો હતો' એ હતો .રાયદે ચારણ ખેર ! આખા કાઠિઆવાડ ઉપર ત્રીસ વર્ષ પર આ બધી ઘટનાઓ રોજેરોજ બન્યે કલાકે કલાકે બન્યા કરતી, એ વાત અત્યા લગભગ ન મનાય તેવી લાગે લાગે છે—નહિ ત્યાનુ જીવન એ .દિવસોમા રસભરપુર હતુ—માત્ર બહારવટાના આવા ખાસ લક્ષણો થકી જ નહિ, પણ બીજા સેંકડો રગબેરગી અનુભવો વડે, કે જે અનુભવો આજે છે તે કરતા વધુ સાચા લાગતા, અનેકવિધ રોમાચક રગભભકથી ધબકતા લાગતા."

હવે રાવ સાહેબ ભગવાનલાલનુ માનવતાભર્યું કથન લઇએ :

"બેશક તેઓ થોડા છતા મોટી ફોજ સામા આવી બાય ભીડતા ને શાબ ી પડકારાથી સારા સારા લડવૈયાના હાંજા નરમ કરી નાખતા હતા તેનુ કારણ એ જ હતુ કે તેઓ મરણીયા થયા હતા. મરવુ મારવુ એજ તેઓએ નિશ્ચય કર્યો હતો. આમાથી જીવતા રહી ઘેરે બેસીશુ એવી તેમને આશા જ નહોતી. તેઓ ઉપર ગાયકવાડે જુલમ કર્યો હતો અને તેજ કારણથી તેઓને પોતાના ઘરબાર અને બાપુકા વતન મૂકી ભાગવુ પડેલુ. તેઓના સારા સારા લોકો કપાઈ ગયા હતા. ભૂખતરસ ને ટાઢતડકા વેઠી તેઓના મગજ ફરી ગયા હતા. અને તાલુકદારોની તથા સરકારી ફોજ તેઓને એક જગે નિરાતે બેસવા દેતી નહોતી. તેથી વેર લેવું ને મરવુ એ વિચારે તેઓના મગજમા મજબૂત ઘર કર્યું હતુ. × × ×

"વાઘેરો વિષે દેશના લોકોને પણ ઘણુ લપતુ હતુ. તેઓ જાણતા હતા કે બિચારા ઉપર ગાયકવાડે જુલમ કર્યો છે.

× × ×

"હવે મૂળુ એકલો રહ્યો તે આ વખતથી નિરાશ થઇ ગયો. ઘણી ભૂખ, તરસ, થાક, ઉજાગરા, માણસો મુવાનો અફસોસ, ભાઇ જેવા ભાઇનુ મોત, તે પણ વિયોગમા થયુ તેથી શુ એના મનને થોડુ લાગતુ હશે? કહે છે કે કેટલીક તો મૂળુ હાથણો ખેચતો હતો અને કેટલીક વાર તેને સાતસાત દહાડા સુધી અનાજ મળ્યુ નહોતુ. બિચારો તે પણ ઘણા દહાડા આ રીતે રખડી છેવટ સહેજમા ઓચીંતો પોરબદરની ગીસ્તને હાથે મરાયો × ×"

× × ×

"આહાહા! આ વખત તેના મનને શુ થતુ નહિ હોય? તેને આ વખતે શુ જોધાભાઈની શીખામણો યાદ નહિ આવતી હોય?'

× × ×

"દ્વારકાની લડાઇ વખત જે દોઢ હજાર માણસનુ ઉપરીપણુ ભોગવતો હતો તે હવે ફક્ત અગત પાચ સાત માણસથી રહ્યો. એટલુ સારૂ કે તેની આ દુખદાયક જીદગીનો થોડા વખતમા જ અત આવ્યો. બેશક એ હરામખોરનો ધધો લઇ ફરતો, એટલે સામાન્ય રીતે જોતા આવા મૃત્યુથી આપણે ખુશી માનવી જોઈએ, તો પણ તેને એમ કરવા ગાયકવાડ સરકારે જુલમથી ફરજ પાડેલી. જમાનાની રીત સમજવા તેનામા પહોચ નહિ, એટલે એ કેટલીક બદસલાહને તાબે થએલો તો પણ તેના મહાન વિચાર, તેનુ શુરવીરપણુ, ઉદારતા, અને તેના આવા પ્રકારના મરણથી તેના કુટુબ પર ગુજરેલી અપદશા દેખી કઠણ દિલના માણસને પણ દયા આવ્યા વિના જ નહિ ખરે દેવાના કામ તો ક્રૂર ને તિરસ્કારપાત્ર હતા, પણ મૂળુના કામો એવા ન હતા કે તેને આપણે હલકી પક્તિના બારવટીઆની જોડે સરખાવીએ"

× × ×

"મને બીજા કોઇ ઢેડ અને પીડાકારક વાઘેર મૂવા તેનુ કાઈ તપતુ નથી. પણ એક ઉચ્ચ, ખાનદાન આખી ટોળી માટે જ તપે છે અરે! તે સર્વનો ઘાણ નીકળી ગયો. તેઓ સાવ અણસમજુ નહોતા, પણ તેઓને સોબતે ભૂલવ્યા હલકા વાઘેરોએ તેઓના માથા ફેરવી નાખ્યા. અને વળી તેમા ગાયકવાડી જુલ્મે વધારે અસર કરી. સિપાઇ તો ખરા જ. મરવા મારવા તે તો હિસાબમા નહિ વાણીયા ન હતા કે ભાઇબાપ કહી, કીધેલા અપમાન માફ કરે વૈર લેવાના જોરામા દૂર અંદેરો શુ થશે તે સૂઝ્યુ જ નહિ. જોધાના વિચાર તો આખરની ઘડી સુધી સારા હતા, પણ બીજાઓએ તેને પરાણે ફસાવ્યો. × × ×

"આ લોકો (વાઘેરો) ઘણા દૃઢમતવાન ને બહાદુર છે. અને ગમે તેવી આફત પડે તો પણ ડરે તેવા નથી. આ લોકો ટાઢતડકા ભૂખ સહન કરી શકે છે."

\+ \+ \+

"આ લોકો વળાવા તરીકે ઠીક ઉપયોગમાં આવે છે. કોઇ હરામખોર ગાડું લુંટવા આવે તો જ્યાં સુધી પોતામાં જીવ હોય ત્યાં સુધી સામા થઇ બચાવ કરે છે. તેમ નહિ કરે તો પોતાની નાત-જાતમાં હીણપ દેખાય એવી તેમની સમજ છે. વળી આ લોકોના ગાડા તેમના માનની ખાતર બીજા કોઇ લુંટતા નથી. અને કદાચ લુંટે તો પોતાના જીવને જોખમે પણ તેઓ બચાવ કરવા તૈયાર રહે છે."

આ તો ઠર્યું ઐતિહાસિક સત્ય : રા. સા. ભગવાનલાલ સરકારી આદમી તરીકેના માનસિક દબાણો નીચે રહ્યા રહ્યા પણ આટલું સત્ય ઉચ્ચરી રહ્યા છે. જોધો ને મૂળુ આવા ખાનદાન વીરનરો હતા તો રાજસત્તાએ શા માટે એને એના પૂર્વજોનું રાજ્ય પાછું ન સોંપ્યું? શા માટે તેઓના ઉપર ગોળા છોડવાને બદલે, અથવા આકરી તવાઇઓ મોકલવાને બદલે રાજકુલ તરીકે એની સાથે વ્યવહાર ન આચર્યો? શા માટે જોધામૂળુને ઓખાના અને જોગા ખુમાણને કુંડલાની ચોરાશીના સુબા ન નીમ્યા? જોગીદાસ આટલો નેકીદાર હોવા છતાં વજેસંગજીની વજીરાત એને કાં ન સોંપાઇ? ભાવનગર રાજ્યનો ઇતિહાસ આજે એના મૃત્યુ પછી એક સો વર્ષે પણ એને કયું ગૌરવવંતુ આસન આપે છે? વજેસંગજી ગોહિલ અથવા ખંડેરાવ ગાયકવાડ અકબરશાહ ન બની શક્યા. નહિ તો જોગીદાસ અને જોધામૂળુ જેવી માનવ-શક્તિઓ સોરઠ દેશમાં કાંઇક જુદી જ તવારીખ જન્માવત. એ તો ખેર, પણ એકાક્ષી ઇતિહાસે આવા નરશાર્દૂલોની જીવનકથાને પણ મારી મચરડી દૂષિત બનાવી દીધી છે. અને જનતા પણ આજે એવા ઇતિહાસની આપેલી વક્ર દૃષ્ટિ વાપરીને આવા વીરોને વગોવે છે. ઇતિહાસની દૃષ્ટિ કેટલી નિર્મળ ને વેધક હોવી જોઇએ? એ ઉપરછલું જોઇને કેમ ચુકાદો આપી શકે? દાખલા તરીકે મીયાણા જેવી ચોર, તોફાની ને લબાડ તરીકે નામચીન કરવામાં આવેલી જાતિને તપાસીએ: એ લોકોનો પોતાના આજસુધીના પાપાચરણોના બચાવમાં ઘણું સપ્રમાણ રુદન સાંભળવાનું છે. એ લોકોની બહાદુરી, વફાઇ, નેકી અને ભોળપણનો કેવો કેવો કુટિલ ઉપયોગ કઇ કઇ રાજસત્તાઓએ કર્યો છે, તેઓને ગુન્હે-ગાર ગણાયાથી કેટલી હલકાઇ પોતાની પ્રકૃતિમાં ધારણ કરવી પડી છે,

તે તો દૂર મૂકીએ. એના બોલ પર કદાચ વિશ્વાસ ન ધરીએ. પરંતુ વૉટસન જેવો વિરોધી અંગ્રેજ પોતાના 'ગેઝેટીઅર'માં જે લખી ગયો છે તેની અવગણના કેવી રીતે કરીએ? એ લખે છે કે "તેઓ શુરી, નિડર, પરોણાની ખાતર કરનારી ને ઇમાની જાત છે, પણ વશ રહે તેવી નથી." અનુભવીઓના અનુભવ-બોલ છે કે તેઓ વિશ્વાસઘાત નથી કરતા. ઇમાની છે. અને આજ સરકારીદરબારી સખ્ત જાપ્તામાંથી થોડો વખત પણ બહાર નીકળી શકનાર મીયાણો કારખાનામાં જઇ પોતાની ઉદ્યમી પ્રકૃતિ અને કુશળતાનો ઠીક પરિચય કરાવે છે. પણ એ કહે છે કે 'ગુન્હેગાર કોમ' તરીકેના કાનૂનોની ભીંસમાં પડવાથી એનું ખમીર નીચોવાઇ રહ્યું છે. ઘરઆંગણે ધરતી નિઃસત્વ બની અનાજ આપવાની ના છે, ને બહાર જવાની મના રાજસત્તા કરી રહી છે એવી સંકડામણમાંથી જ ઘણાને ચોરીધાડનું શરણ લેવાની ફરજ પડે છે વગેરે વગેરે.

આ કોમના ઊંડા તત્ત્વો ઉકેલવા માટે કોઈ ઇતિહાસકાર, જાહેર-સેવક કે સમાજશાસ્ત્રી ઉતર્યો નથી. રાજસત્તાની પાસે તો તાત્કાલિક જાહેર શાંતિને કાજે 'દમન' એજ એક તરણોપાય હતો. અને એ 'દમન' એટલે શું? Call a man thief and he will steal: માતાના ઉદરમાંથી જ મીયાણો ચોર ઠરી ચૂક્યો એનું બાળક જન્મે કે તુર્ત જ કાયદો એને શકદાર ઠરાવી પરવાના-પત્રક પર ચડાવે છે, એટલે એ પણ પોતાને ચોર જ સરજાએલ માનતું થાય છે.

પરંતુ એ વાઘેરો, મેરો કે મીયાણાઓને મન ચોરીલૂંટ અંતરાત્માનો અંશ નહોતા, ધર્મ નહોતા, ઇશ્વરદત્ત વ્યવસાય નહોતો, પણ સ્વાર્થ મનુષ્યોએ પડાવેલી ટેવ હતી. 'મારતા મીંયાની તલવાર'વાળા યુગનો એ ચેપ હતો.

શિવાજીએ જેની સહાય થકી સામ્રાજ્યનું સ્વપ્ન ઉતાર્યું તે માવળાઓ કોણ હતા એ? કેવા હતા?

પ્રતાપ અને વનરાજે અરવલ્લી અને અણહિલપુરની અટવીઓમાંથી જેઓને એકઠા કરી ખોએલા રાજ પાછા મેળવ્યા, તે ધનુર્ધારી ભીલો કોણ હતા? કેવા હતા?

યુગના આદોલનો અડકશે તો એ વાઘેર, મેર ને મીયાણાની આનદાની પણ મ્હેકી ઉઠશે ઝેરી વાયરા ઝંપી ગયા છે. પ્રજાત્વના વાયુ-સંચાર ચાલ્યા છે. એના સ્પર્શે આ પતિત મનાએલી જાતિઓમાંથી કદાચ સિપાહીગીરીની ને પ્રેમશૌર્યની ફોરમો છૂટશે.

પરંતુ એ પ્રેમશૌર્ય પ્રકટાવવા માટે સતત આકરા પ્રયત્નો જોશે.

સોરઠી
બહારવટીઆ
૩

"Yet as late as the eighties Kathiawar was a happy hunting ground for wild adventurous spirits, and a paradise for young officials. The last of the great outlaws were still at large; romance, the lingering spirit of Rajput chivalry brooded over the land. Waste and desolate plains, ranges of stony hills, jungles, dotted everywhere with oases of rich cultivation, and innumerable forts, durbars, palaces; the Kathiawar of those days was full of glamour and charm, and threw its own spell over all those who came within its influence."

[સ્વ. ન્વેરીસ બીમન]

મહીયાનાં બહારવટાં

સંવત ૧૯૦૯ : ૧૯૩૯

ઐતિહાસિક માહિતી

એવો આ કનડો ડુંગરોઃ સોરઠની શુરવીર પદ્મણી હોથલ એક દિવસ 'એકલ મલ' બનીને બાપનું વેર વાળવા બાંભણીઆ બાદશા ઉપર આંહીંથી ચડી હતી. બાપની મરણ-સજાઇ માથે આપેલા બોલ-કોલ પળાય નહિ ત્યાં સુધી પરણવું નહિ, એવાં વ્રત ધરનારી હોથલે એ બોલ પાળીને આંહી કનડે આવી પુરૂષના વેશ ઉતાર્યા હતા. વાંભ વાંભ જેવડી લટો મોકળી મેલીને જે તળાવડીમાં હોથલ નહાવા પડેલી, તે તળાવડીની મૂળ જગ્યા પણ આ કનડાની ઓદમાં બતાવવામાં આવે છે. જેની પાળે ચડીને એક દિવસ ઓઢાએ હોથલ નિહાળી—

ચડી ચખાસર પાર, ઓઢે હોથલ ન્યારિયા,
વિછાઈ બેઠી વાર, પાણી મથ્થે પદમણી !

એ જ આ શંખાસર તળાવડીની પૂરાયલી જગ્યાઃ અને એ જ આ ડુંગરો, જ્યાં છેવટે લુંબઝુંબ વનરાઇને આંગણે

રત્નમેં ફીંગો માંડવો, બિછાઈ દાડમ દ્રાખ,
ઓઢો હોથલ પરણીજે, સૂરજ પૂરજે સાખ.

મ અને દ્રાક્ષના એ વેલ-વળુંભ્યા માંડવામાં ઓઢાનો ને હોથલના હથેવાળા મળ્યા, સોરઠની શૂરી સુંદરી ને કચ્છના વંકા મર્દ વચ્ચે છેડાછેડી બંધાણી, અને ઇશ્વરની જમણી આંખ જેવા સૂરજે એ પરણેતરમાં સાક્ષી પૂરી. એ જ, શું આ કનડો ! ને એ જ શું આ સૂરજ ! ઓઢા હોથલનાં ભોંયરાં આજ કોઇ વંખંભર વનસ્પતિમાં અદીઠ થયાં બોલાય છે. માલધારીઓ માલ ચારતા ચારતા એવી એક વનરાઇ-ઢાંકી જગ્યા પાસેથી નીકળે છે, ત્યારે એ કોતરના ઉંડાણમાંથી પારેવાંના ઘૂઘવાટા સાંભળીને તેઓના કાન ચમકે છે. ત્યાં કોઇક ઉંડું નવાણ હોવું જોઇએ: કોઇ અકળ અગમ થાનક ત્યાં ગારદ થઇ ગયું હશે : આવી આવી કલ્પના અડાવતા ગોવાળો કનડામાં ભમે છે. કઠીઆરાંનાં જોડલાં કરગઠીઆં વીણતાં વીણતાં માંહોમાંહે વાતો કરે છે કે "હોથલ

તો હજી કનડે જીવતી છે ઇ મરે નહિ બાઇ ! ઇ તો ત્રિમોમની પદમણી હતી તે દિવસ કચ્છમાં ઓઢે એનું નામ છતરાયું કર્યું, તેથી

ચિઠીયું લખિયું ચાર, હોથલજે હથડે
ઓઢા ! વાચ નિહાર, અસાંજે નેડો એતરો

એમ છેલ્લા રામ રામની ચિઠ્ઠી ઓઢા માથે લખીને હોથલ પદમણી પાછી આહી કનડે આવેલી, પણ પછી તો -

ભુહુ લાગે ભોયરૂ, ખાવા ધાતી ખાટ
ઓઢા વણુતુ એકલી કનડે કેમ રેવાય ! "

આંહી કનડામાં એનો જીવ જંપતો નહોતો તલખતી, તલખતી, પાણી બહાર મીન તલખે તેમ તલખતી હોથલ આહી જ વસી છે. એકલી ને અટૂલી આહી જ દિવસ વીતાવે છે. આવખાના તો અમરપટા લખ્યા છે એટલે મરાતુ નથી ઝૂરતી હશે કો'ક ભોંયરાની અંદર "*

એવી એવી વાતો કરીને આથમતે પહોરે, અંધારા ઉતરવાની વેળાએ, ગોવાળો ને કઠિયારાઓ કનડેથી નીચા ઉતરે છે, ને, જાણે પોતાના મરેલા બેટા કે બાંધવની ખાંભી ઉપર સીંદૂર ચડાવી રહી હોય તેવી અબોલ, ઉદાસ, અંધકાર રૂપી કાળી કામળી ઓઢેલી કોઇ વિજોગણ મા-બ્હેન સમાણી સંધ્યા પણ કનડે ઉતરી પડે છે.

ઉપર કેમ જાણે, કોઈ માનવી સૂતેલાં હોય, અને કેમ જાણે જરા જેટલા બોલાસથી પણ એની ઉંઘ ઉડી જાશે, એવી ચુપકીદી રાખીને એક અસ્વારે પલાણ છાંડયુ, અને બીજાની સામે પણ નાક આંગળી મુકી અબોલ રહેવાનો ઇસારો કર્યો. પગરખાં છેટે ઉતારીને બેય જુવાનો ડુંગર ઉપરના એ પહોળા ચોકની વચ્ચોવચ્ચ આવી ઉભા રહ્યા.

સાગ, સીસમ, દુધલો, કામણુ અને ખેરનાં ઝાડવાનાં અધ-સૂકેલાં ઠુંઠાં એ ચોકને કાંઠે કાંઠે છુટાં છવાયાં ઉભેલા છે. વચ્ચોવચ્ચ એક મોટું ને બળી ઝળી ગયા જેવું સાગનું ઝાડવું ઉભું છે. એ ઝાડના થડ ઉપર સીંદૂરનાં બે ત્રિશૂળ કાઢેલા છે. થડ પાસે બે પાવળીયા છે તેના ઉપર પણ સીંદૂરનાં અકેકું ત્રિશૂળ આલેખ્યાં છે. એ બે પાવળીયાની મોખરે, એક, બે, ત્રણ, ચાર, ને પાંચ લાંબી હાર્યોમાં એંસીક જેટલી ખાંભીઓ ખોડેલી છે. પહેલી જ હાર્યમાં જમણા હાથ તરફની પહેલી બે ખાંભીઓ ઉપર બબ્બે ગોળ કુંડાળાં કંડારેલાં છે. (બાઇ માણસના બે થાનેલાની નિશાનીઓ લાગે છે.) બાકીની ખાંભીઓમાં કશું જ કોતર કામ નથી. જમીનમાં ખોડેલા સાદા પથરા જ છે. માત્ર એને સીંદૂર ચડાવ્યો છે. જાણે કોઇ ધરતીકંપ થાતાં આખો ને આખો એક દાયરો ત્યાં બેઠો બેઠો ધરતીમાં સમાયો હોય એવો દેખાવ લાગે છે.

"ભાઇ ! હું ખાંભી જુવારી લઉં. તમે આ પાણકાના ઢગલા ઉપર બેસો."

એટલું બોલીને બેમાંથી એક મોટી ઉમરના, ને મોટી મુછોવાળા અસ્વારે એક ફુટેલા નાળીએરની રખડતી કાચલી ગોતી લીધી. અંદર દીવેલ પૂરીને વાટય પલાળી. અને ખાંભીઓની ડાબી બાજુએ પાણકાઓની બનાવેલી આડશ વચ્ચે એનો દીવો પેટાવી, પાઘડીનો છેડો અંતરવાશ (ગળાની આસપાસ) નાખી પાયલાગણું કર્યું. બીજી કાચલીમાં સીંદૂર પલાળીને એ ખાંભીઓ ઉપર લેપ કરવા લાગ્યો. કામ પૂરું કરીને જ્યારે એ ઉઠયો ત્યારે એની ચળકતી મોટી આંખોમાં બે આંસુડાં હતાં. પાઘડીને છેડે આંસુ

લૂઇ નાખીને એ પોતાના બેરૂને ડુંગરાની જમણી બાજુએ લઈ ગયો. આંગળી ચીંધીને એક ધાર બતાવી. પૂછ્યું, "ઓલી ધારનું નામ શું, જાણો છો ?"

"ના."

"એનું નામ તોપધાર. ત્યાં અમારા સામી તોપ ચડાવીને આંટેલી."

"તમારા સામી ? કોણે ?"

"જુનાગઢના રાજે."

"ક્યારે ?"

"આજથી છેતાલીસ વરસ ઉપરઃ સંવત ૧૯૩૯ની પોષ સુદ પાંચમેઃ તે દિવસ સૂરજ હજુ ઉગ્યા નહોતા; માણસો હજુ જાગ્યાં નહોતાં; પંખીડાં બોલતાં નહોતાં; અને અમારા મહીયાઓની કતલ ચાલી હતી. આ કનડો અમારાં રાતાં ચોળ લોહીની નીકોમાં નાયો'તો. અમારા નવસો મહીયા આંહી કનડે ચડીને એક મહિના સુધી રહેલા, તેમાંથી એંશીની કતલ થઇ ગઇ."

"શા માટે નવસો ચડેલા ? બહારવટે ?"

"ના ભાઇ, બહારવટે નહિ, પણ રીસામણે: વગર હથીઆરે: રાજ આપણો ધણી છે ને આપણને મનામણાં કરશે એવી આશાએ: પણ મનામણાંને માટે તો ફેંવાડા ચાલ્યા. અમારા એંશી જણ ચુપચાપ બેઠા બેઠા રામનું નામ લેતા કપાઇ ગયા."

"વાહ વાહ ! શાબાસ મહીયા ! ઉંચામાં ઉંચી રાજપૂતી એનું નામ. ત્યારે તો હવે મને એ આખી વાત કહો ભાઇ !"

એક દોરા ઉપર બેય જણાએ બેઠક લીધી અને પછી એ મહીયા કોમના મોટી આંખોવાળા, આધેડ ઉમ્મરના માણસે વાત આદરી.

૩

અમે મૂળ તો મારવાડના મેણા (મીણા) રજપૂત. પછી અમે જે આણી મેર ઉતર્યા તે મહીયા કહેવાણા. આજથી ત્રણસો સાડા ત્રણસો વરસ ઉપર અમારા વડવા ભીમા મહીયાએ મારવાડ ઉપરથી ઉતરતાં ઉતરતાં સોહામણી સોરઠ ભોમનાં સોણલાં દીઠાં. વાતો સાંભળી કે કાંઇ લોભામણો હાલાર દેશ છે!

નીલા તટ મચ્છુ તણા, નીલી વાંકાનેર,
એકરંગીલા આદમી, પાણી વળેલ ફેર.

[મચ્છુ નદીના લીલા તટ : લીલુડી વાંકાનેરની ધરતી: અને એક રંગીલાં એ પ્રદેશનાં માનવી : એવો હાલાર દેશ છે એ પ્રતાપ એના પાણીના છે.]

મચ્છુ કાંઠો અને મોરબી, વચમાં વાંકાનેર;
નર પટાધર નીપજે, પાણીહંદા ફેર.

એવાં એકરંગીલાં માનવીને પેદા કરનારા પાણીવાળાની દિશાએ અમારા વડવા ભીમા મહીયાએ ઉચાળા ઉતાર્યો. મચ્છુ અને પતાળીઆ બે નદીનો જ્યાં સંગમ થાય છે તેને કાંઠે વાંકાનેર નામનું એક ગામડું વસાવ્યું.

એક દિવસ ભીમા મહીયાની ડેલીએ આવીને એક બાઇ ઉભી રહી. હાથમાં બાળ તેડ્યું છે. આંખે આંસુ ઝરે છે. મારું રક્ષા કરનારું કોઇ નથી." ભીમે મહીયે પૂછ્યું, "બેન! કોણ છો તું? શીદ આવવું થયું? તને આંહીં રામરક્ષા છે. તારા દુઃખની

એને માગવા ફરે છે મને કોઇ સઘરે તેમ નથી આજ મચ્છુને કાંઠે તમ જેવા રજપૂતનુ બેસણુ સાભળીને તમારો ઓથ લેવા આવી છુ ”

‘વાહ વાહ ! મારા વડા ભાગ્ય ’ મારી બેન ! તુ ભલે આવી તારો જાડેજો રાજા કદિક બળીયો હશે, તો અમે ય કંદિ’ પારોઠના પગના દીધા નથી અમે ય રજપૂત છીએ તુ તારે આહી સગી માનુ પેટ સમજીને રે’જે ”

આહી રાણીને આશરો અપાયાની વાત ફુટી, ને ત્યા પડખેના રાજમાથી જાડેજો રાજા વાકાનેર ભાગવા માટે કટક લઇને ઉતર્યો. અમારા ગામને ફરતી ફોજ વીંટીને પડ્યો કેમકે ગઢ તો જીતાય તેવુ નહોતુ

રાતમા ચાર આઠ મહીયા જુવાનોએ ભીમાની રજા લીધી. પૂછ્યુ કે “ફોગટની શીદ લડાઇ માડવી ? મળ ધણીને જ ઢોલીઆ સોતો ઉપાડી આણીએ તો કેમ ?”

“ તો તો રગ રહી જાય, બેટાઓ ! ”

ચોકીઓ ભેદીને ચાર મહીયાઓ રાજાના ડેરામા ઉતર્યા. પોઢેલા રાજાને પલગ સોતો ઉપાડી, દાતોમા ઉઘાડી તરવારો પકડી, મચ્છુના ઉંડા પાણી વટાવીને ઢોલીઓ દોઢીમા હોજર કર્યો રાજા તો હજી ભરનીંદરમા જ છે

પ્રભાતે ભીમા મહીયાએ કસુબો કાઢીને તૈયાર કર્યો દાતણુ ને ઝારી હાજર ગખ્યા મહેમાન જાગે તેની વાટ જોતા બેઠા. મહેમાને આખો ઉઘાડી ત્યા એ વરતી ગયો કે કાળના હાથમા પડ્યો છુ

“જાડેજારાજ ! આ દાતણુ કરીને મ્હો પખાળો કસુબો ટાઢો થાય છે ”

એટલુ કહીને ભીમા મહીયાએ અતિથિને દાતણુ કરાવ્યુ કસુબો પાની ભેળા કોડ પડાવ્યો કે “રાજ ! તમારા ઠકરાણી તો મારી ધરમની બેન છે ક્યાંયે બચવાની બારી ન રહી ત્યારે મારા

ઉચાળામાં એ રીસામણે આવી છે. હવે જો તમારે લડવું હોય, તો અમે કટકા થઇ જાવા તૈયાર છીએ. બાકી અમારાં બેનને પાછાં તમારા રાણીવાસમાં તો નહિ જ મોકલીએ. અમારો ભાણેજ આંહી જ રે'શે. અમે એને વાંકાનેર ગામ દઇએ છીએ. બોલો ! મે એને શું દ્યો છો રાજ ?"

રાજાએ પણ અણમાનેતીના દીકરાને પોતાની જમીન કાઢી ધી. બેનને દીધેલું વાંકાનેર છોડીને મહીયા ચાલી નીકળ્યા. ારથી વાંકાનેરનો રાજા મહીયાને મોસાળ કરી માનતો થયો. ાઇ ! આ કનડાની કતલ થઇ ને, તે પહેલાં જૂનાગઢ રાજ ાથે મહીયાંની તકરાર ચાલતી'તી ત્યારે વાંકાનેર-રાજે અમને હેવરાવેલું કે શીદ તકરારમાં ઉતરો છો ! જુનાગઢ જાકારે અણે તો આંહી આવતા રહો. ત્રણ ગામ કાઢી આપું. મારાં તો મે મોસાળ છો."

પછી તો અમે રાજકોટના કૂવાડવા મહાલમાં જઇ વસ્યા. ાજકોટની ચાકરી કરી. થાનના ગોરખા ભગતે અમારા પ્રડવા ાણ મેહીયાને સોંપે આવી થાન પરગણું હાથ કરવાનો સંદેશ ીધો..અમે નાંજા કરપડા નામના કાઠી પાસેથી થાન જીત્યું.

માથા પરથી વીંખાઇને નીચે પડી ગઇ. પાઘ વીંખાતાં જ માથા ઉપરના પેનીઢક ચોટલો છૂટી ગયો. વિખરાએલી જટાએ ઘોડીને પણ ઢાંકી દીધી. ચદ્રમાને વાદળીઓ વીંટે એમ કાળી લટોએ ભાણુ મહીયાનું મોઢું છાઇ દીધું.

કૂવાને કાંઠે, ટીબકીઆળી ચુંદડીએ અને ભગત ભરેલે કાપડે એ પનીઆરીઓ હેલ્ય ભરીને હાલું! હાલું! થાતી હતી તે આ દેખાવ દેખીને થંભી ગઇ. ભાણુ મહીયાનો ચોટલો સંકેલાણો, પાઘ બંધાઇ ગઇ, ઘોડી પાદર વટાવી અણદીઠ થઇ, તો યે એમાંથી એક પનીઆરી તો ખમતી જ નથી. એની આંખોની મીઠી મીઠી મીટ એ જ દિશામાં મંડાઇ ગઇ છે. માથે બેડું મેલ્યું છે તેનો ભાર પણ ભૂલાણો. જાણે જુવાનડી કાગાનીંદરમાં ઘેરાણી. અને બીજી પનીઆરીએ એને ઢંઢોળી:

"કાં બા! હવે તો બેડાને ભારે માથાની ટાલ્ય બળે છે હો! અને તમારે જો તમારી હેલ્ય પરબારી ત્યાં જ જઇને ઉતારવી હોય, તો પછી મને ઘર ભેળી થાવા દ્યો."

તે વખતે તો પનીઆરી છાનીમાની ભોજાઇ ભેગી ચાલી ગઇ. પણ ઘેર ગયે એને જંપ ન વળ્યો. ભોજાઇનું મેણું માથામાં ખટકતું હતું અને નજરમાં એક અસ્વાર રમતો હતો. હૈયું કયારનું એની પાછળ પંથ કરી રહ્યું હતું. ઘરમાંથી માણસો આઘાં પાછાં થયાં એટલે પોતે હેલ્ય લઇને ચાલી. પાદરને એ જ કુવેથી પાણી ભર્યું અને હેલ્ય માથે ઉપાડી કુવાડવા ગામને મારગે ચડી. ગામમાં જઇને ભાણુ મહીયાની ડેલીએ ઉભી રહી. માથે હેલ્ય ને મોઢે મલીરનો ઘૂમટો: પગ ઉપર ઢળતી પડી છે ગાતીયોળ ઝીમી: ભાણુ મહીયો જોઇ રહ્યો. પાસવાનોને કહ્યું, "પૂછો, આ બાઇ કોણ છે? અને શા કામે આવી છે?"

માણસો પૂછવા ગયા. ઘૂમટાવાળીએ કહેવરાવ્યું કે "ભાણુ મહીયાને કહો, હું ગુંદા ગામના આયર જીવા પટેલની દીકરી: મારૂં નામ રાણદે: કુળની લાજ મરજાદ મેલીને આવી છું. માટે

આજ કા તો મૂછોના વળ ઉતારી મૂછ નીચી કર, ને કા તો આ હેલ્યને હાથ દે!"

ભાણ મહીયો ઘડીભર વિચારમા પડી ગયો આયરોના વેર માથે લઈ જીવવું વસમુ હતું પણ તેથી વસમુ તો હતુ મૂછ નીચી કરવાનું કામ મહીયો થઈને મૂછનો વળ કેમ કરી ઉતારે? ઉઠીને એણે આયર-કન્યાની હેલ્યે હાથ દીધો રૂપાળી, રઢીયાળી અને શૂરવીરનુ ઓઢણુ ઓઢના સગા વ્હાલાના વિજોગ સહેનારી ગલુ-બાઈ ગઢમા ચાલી ગઈ શા એના સોજા શીળ! ઓરડા ય હસી ઉઠયા.

બાઈના બાપ જીવા આયરને જાણ થઈ કે દીકરી મહીયા માથે મોહીને ગઈ આયરનુ ડીલ તપી હાલ્યુ અને મહીયા ઉપર દળકટક હાકવા મન કર્યું મૂછો મરડીને આયર બોલ્યો કે "કુવાડવા ઉપર મીંઢાના હળ જોડાવુ તો હું આયર સાચો '

"આપા જીવા!" 'ડાહ્યા ચારણો' હતા તેણે શીખામણ દીધી "એમ કાંઈ મહીયો ગાજ્યો નહિ જાય અને પછી દેખાશો ભુંડા મારે હાથે કરીને માત્યમ ખોવા શીદ ચડો છો?"

"પણ મહીયો શુ એમ મારી દીકરીને રાખે?'

' આપા! દીકરી ગઈ છે તો મૂછાળાને ને? કાંઈ નમૂછીયા ઉપર તો નથી મોહી ને?' ,

"ના"

"ત્યારે મહીયાને મગો બનાવી લેને! અરે ભુંડા! તારે તો ભડ વસીલો મળ્યો' "

એ રીતે રાણુદે આઈનો વસ્તાર મહીયા અને આયરનાં મોંઘા લોહીમેળથી શોભી ઉઠયો રૂપ ને શૂરાતન બેયના સરખા પાણી મહીયાના વંશને ચડવા લાગ્યા એ રાણુદે બાઈનો દેહ અમારા શેરગઢ ગામના ગીતાત અમરાભાઈના ગઢમા જ પડયો હતો ભાઈ! હજી જાણે ગઈ કાલની જ વાત

૫

"પણ તમે જુનાગઢ પથકમા કયાથી આવ્યા ?'

નવાબના તેડાવ્યા આવ્યા'તા ભાઇ! નવાબને એક કોર કાઠીની ભીંસ, બીજી કોર ચોરવાડ વેરાવળમા રાયજાદા રજપૂતોનો દા બળે, ત્રીજી કોર બીલખાના ખાટ ખાડા ખખડાવે એ મહુની આડા દેવા નવાબે મહીયા નોતર્યા કાઠી અને રાયજાદાનો તા ન ઝનાવાથી મહીયા ત્રણ વાર તો આવી આવીને પાછા કુવાડવે ગયા પણ આખરે મહીયાના નાકા બધાણા કાઠી ને રાયજાદાના જોર ભાગ્યા મહીયાને ચોવીસી મળી શેરગઢ, અજાબ અને કણેરી જેવા અમારા મોગ મથક બંધાણા અમારૂ ટીલાત ખોરડુ શેરગઢમા વસના લાગ્યુ. આજ પણ અમારા આગેવાન ધારા ભાઇના ગઢમા થાન ભાગ્યુ તે દિવસના કાઠીશાઇ માળડા ચદરવા વગેરે મોજૂદ છે અમારે વેરે હડય રહેતી અમારા બે હજાર મહીયાના એક જ શ્વાસ આજ તો એ વારા વહી ગયા સમો પનટાઇ ગયો કાયદા, કરારો અને કોરટોએ 'અમ ફરતા આટા લઇ લીધા ને આહી કનડે ડુગરે અમારા ઢીમ ઢળી, ગયા

"હા! હા! ઝટ 'એ વાત ઉપર આવો અધારા થેગાય છે ને આ ડુગરની ખાભીઓ-જાણે સજીવન થાય છે મારૂ હૈયુ થર રહેતુ નથી, હુ આ ધરતીને રોતી માળળુ છુ કનડાની વાત કહો!'

તે વખતે મહોબતખાનજી ગાદીએ કુંવર બહાદુરખાનજી શાહપૂર બાંધીને નોખા રહે. અમારા અમરાભાઇને તો બહાદુરખાનજી 'ચીચા બાપુ' કહીને બોલાવે ને અમરા મહીયાના એક દીકરાને પોતાની પાસે જ રાખે. એવા હેત ને એવી પ્રીત એ બહાદર-ખાનજીએ અમરા મહીયાને કહેણ મોકલ્યું કે "ચીચા બાપુ! તમે શાહપર આવો આપણે વષિ કરીએ"

અમરો મહીયો ઘોડીએ ચડી શાહપર ગયા બહાદરખાનજીએ ઘણા ઘણા સમજાવ્યા પણ ભાઇ "સનાહ અવળી પડી ગઇ. પડખીઆએ અમરાભાઇને સમજાવી દીધા કે "રાતમા ને રાતમા દીકરાને લઇ રોરગઢ ભેળા થઇ જાઓ નીકર ઠામ રે'શો!"

અમરો મહીયો દીકરાને લઇ ચોરી ચુપકીથી ચાલ્યો ગયો. સવારે બહાદરખાનને ખબર પડી એને પડખીઆએ ભંભેર્યા. એટલે એને આ વાતની ખટક રહી ગઇ મહોબતખાનો દેહ પડ્યો, બહાદુરખા તખ્ત પર આવ્યા પછી એના હુકમ છૂટયા કે "હાં, મહીયા કર ન કબૂલે તો એના ખળા જપત કરો"

અમારા ખળા પર જપ્તી બેઠી. પણ માથાકટા મહીયા તો ચોરી છુપીથી ખળાં ખાવા લાગ્યા ફરી હુકમ છૂટયો કે "એના ધામ ચારોળા જપત કરો"

પછી તો અવધિ આવી રહી ઢોર ઢાખર ઉપર જે ગુજારો ચાલતો તે અટકી ગયો.

માગશર મહિનાની મધરાતે અમે નીંદર કરતા હતા. ત્યા અમારા ચોરા પાસે એક સાંઢીયો ઝૂક્યો અને અસ્વારે ડેલીએ આવી અવાજ દીધો કે "મહીયા ભાઇઓ, જાગો! હવે ઉંઘવાનું ટાણું નથી રહ્યુ."

બેબાકળા જાગીને અમે પૂછ્યુ 'કેમ ભાઇ! કયાનો સાંઢીયો?'

"સાંઢીયો છે રોરગઢનો. અમરેભાઇએ કહેવાર્યું છે કે ઘેરે ઘેરથી એકેક મહીયો પ્રાગડના દોર ફુટયે કનડા ડુંગરને માથે

આવી પોગે. હુ જાઉ છુ. મારે આજ રાતોરાત જ આખી ચોવીસી ફરવી છે"

"પણ ભાઇ, બારવટે ? કે રીસામણે ?"

"રીસામણે. હથીઆર હોય તે પણ ઘેર મેલીને નીકળજો."

એટલુ કહીને સાઢણી-સ્વાર ઉપડતે પગલે ચાલી નીકળ્યો

અને પ્રાગડના દોરા ફુટતાની વાર તો કનડાને માર્ગે ઘોડા, સાઢીયા, ગાડાં અને પાળાઓની કતાર બંધાઇ ગઇ ચોવીસ ગામમાથી નવસો મહીયા કનડે રીસામણે મળ્યા અમારા મુખીને એક જ બોલે અમે કટકા થઇ જનારા અમે મહીયા તો અમારા સરદારના શબ્દ પર તોપે બંધાઇ જનારા એક ઘર પણ પોતાનો જણ મોકલ્યા વિના ન રહ્યુ

"જ્યા મોટો પુરુષ ન હોય તેનુ શુ ?"

તે ઘરથી નાનો છોકરો આવે તગ્મીંગડાવાળી બાઇઓએ ઘરમા કોઇ પુરુષ નહોતો તે દસ વરસનો દીકરો દઇ મેલ્યો'તો

"એના ભેગી બે બેનો આવી હતી તે વાત સાચી ?"

એ વાતમા મોટો ભેદ છે હુ હમણા જ કહુ છુ નવસે મહીયા કનડે બેઠા એક દિવસ-બે દિવસ-ત્રણ દિવસ-એમ બે જ રહ્યા આમપામ કાઈનો મુલક મધુવતીને, કાંઈ મેદરડાન હાડા જેવા ગામડા વસ્તીને અમારી બે તો બહુ લાગી કે મહીયા ક્યાક લૂટી ખાશે પણ અમારા મુખી અમરાભાઇએ અમને કહી દીધુ કે

"મહીયાના પેટનો હોય તે આહીં ભૂખ્યો મરી જાય, પણ લૂટફાટ ન કરે."

એટલો બોલ બસ હતો. અમારામા યે ચોરી લૂટ કરનારા હશે અમારી મથરાવટી જ મેલી ગણાય. પણ કનડે તો અમે તપ તપવા મળ્યા'તા ધણીની ગમદુવાઇ લોપવામા મહીયો મહા પાપ ગણતો'તો અમે કનડા ઉપર પોષ મહિનાની ટાઢય વે'તા અને ગાકનુ ખીચડુ ખાતા બેઠા મનમા આશા હતી કે હમણા

અમારો ધણી જૂનાગઢથી ઉતરશે અને અમને મનામણાં મેલશે. બહિઓ આવવા પણ માંડી. રાજે અમને કહેવરાવ્યું કે "વીખાઇ જાઓ. ફનડો છોડી દ્યો. પછી તમારો વિચાર કરશું."

અમે જવાબ વાળ્યો કે "મહીયા ધર્માદો નથી ખાતા, માથાં દીધા બદલની જમીન ખાય છે. એમ માથે નવા લાગા ન હોય. બાકી તો ધણી છો. બધું ય આંચકી લ્યો ને! અમે બેઠા બેઠા જોશું. અમારે લૂણહરામી થઇને રાજ સામી 'સમશેરૂ નથી' ખેંચવી."

૬

એવે સમે એક દિવસ મોણીઆ ગામથી શામળભાઇ નામે ચારણ ઉતર્યો. મોણીયું એટલે તો આઇ નાગબાઇનું પેસણું: અને નાગઇ તો મહીયાની ઇષ્ટ દેવી : નાગઇ ઉપર અમારી હાડોહાડની આસ્થા : એ ચારણીનું છોરૂ તે આ શામળભાઇ. શામળભાઇએ રાજની ને અમારી વચ્ચે વહિયું લાવવા લઇ જવા માંડી. છેલ્લે દિવસ તો શામળાભાઇ અમને કસુંબા સારૂ અઢી શેર અફીણ સોત' આપી ગયા. અને પોષ મહિનાની અજવાળી ચોથની રાત સુસવતી હતી ત્યારે શામળભાઇએ આશાભર્યો મેંદેશો આણ્યો કે "વહિ લઇને રાજના મોટા અમલદાર કાલે પ્રભાતે મનામણે પધારશે. માટે હથીઆર પડીઆર હોય તેટલાં આઘાં પાછાં કરી દેજો."

"હથીઆર!" મોટા ચોટલાવાળા મહીયા જુવાનોની આંખો તાપણુંને અજવાળે ચમકી ઉઠી, "હથીઆર તો અમારા હાથમાંથી સરકારે સંવત ૧૯૨૯થી જ આંચકી લીધાં છે, શામળાભાઇ?"

"આકળા મ થાવ જુવાનો!" શાણો સરદાર અમરો મહીયો બોલ્યા : "અને શામળાભાઇ! હથીઆર હોય તોય આજ અમે વાપરવા નથી નીકળ્યા. આજ તો અમારે બેડું બારવટ'

એડવું છે. આજ ધણીની સામે કાંઇ ઘા હોય? અને તું તો અમારે ગૌ સ્વરૂપ: તું ચારણ આડો ઉભો હો ત્યાં હત્યા ન હોય. ખુશીથી સરકારના સરદારો પધારે."

"અને હથીઆર લેવાં હોત તો આંહી કનડે શીદ બેસત? ગર ક્યાં છેટી છે?" એક જુવાન કળકળ્યો, "શુ કરીએ ભાઇ! આજ અમારો મુખી અમને ભામણપણાનું ભણતર ભણાવે છે."

"મહીયા જુવાનો!" ચારણે ખાત્રી દીધી, "હું તમને હાલો રૂડું મનવવા નથી આવ્યો રાજના પેટમા કૂડ નથી દેખાતું. તમારાં રીસામણાં રાજને ભારે પડે તેવાં છે. તમારે એક જ ડગલાવામાં ગર પડી છે, એટલે જ આજ રાજનાં મનામણાં આવે છે. આજની રાત જંપીને ઉંઘજો."

મહિના મહિનાના ઉજાગરા હતા ભૂખ, ટાઢ ને તડકા ઘણાં ઘણાં વેઠયા હતા. ઘરના વિજોગ, ગરાસની ચિંતા અને મરવું કે મારવું તે વાતના વિચારો થકી મહીયા થાક્યા હતા..આજ નવ સો યે જીવ જંપી ગયા. કાલ તો કનડેથી ઉતરીને ઘરને છાંયડે જાવું છે: એવી ધરપત થકી મીઠી નીંદરે આંખો મળી ગઇ. ઘસઘસાટ નીંદર - પણ ત્યાં તો સૂરજની કોર ફુટતાં અમને સૂતેલાને કોણે જગાડ્યા? મનામણાને મીઠે બોલે નહિ, પણ બંદૂકને મણસણાટે! આટલી સેના ક્યાંથી ઉમટી? કનડો ક્યારે ઘેરી લીધો? ગતમાં ને રાતમાં, આ હજાર હથીઆરવાળા કેમથી ઉતાર્યા? મધવાડનાં માતી ને ફોજ છોડાવી છોડાવીને શું હજાઇને મોઢે મધી ઉતાર્યો? ઝનકેલા મહીયામાથી કેટલાકને પોતાનો ધર્મ સૂઝ્યો તે સામી છાતી પાથરીને ઉભા રહ્યા, ને બીજા દસ ભૂલીને ડુંગરેથી દોટ દેતા ઉતરી ગયા. એંશી ને ચાર ચોરાશી જવામર્દો એક બોલ પણ બોલ્યા વિના ઉભા રહ્યા. એના લાંબા લાંબા ચોટલા ઝાલીને એક દ... મેઘાણી ... ... દાખ્યા—તરવારે નહિ હો, દૂવાડે એની આ ખાભીયુ ભાઇ! એ ખાભીયુ અમારે પૂર્વજના ટેકાણાં. ચોરાસી જણાએ જીવ દઇ જાણ્યા.

"અને ઓલી બે બાઇઓની ખાંભીઓ વિષે શું?"

હા, લોકો બોલે છે કે તરસીંગડાવાળા બાળ મહીયાને સાચ-વવા બે બેનો આવેલી. મહિના સુધી એ બે જુવાનડીઓ પોતાના બાળા ભાઇને વીંટીને બેસી રહી હતી. સાત ખોટનો એક જ કલૈયા કુંવર જેવો એ ભાઇ હતો. કતલ ચાલી તે ટાણે "અમારા ભાઇને મારશો મા! ભલા થઇને મારશો મા! એને સાટે અમને મારી નાખો!" એવી કાળી વરાસ્યો નાખતી એ બેનોએ પોતાના ભાઇની કતલ કરનારાની આડા દેહ દીધેલા. એટલે એને પણ કાપેલી. પણ વળી કોઇક આ વાતને ખોટી ઠરાવે છે. મુખીઓ કહે છે કે એક મહિના સુધી કોઇ બાઇ માણસ અમારા સંઘમાં નહોતું. મુખીનો હુકમ જ નહોતો. તેમ છતાં ફોજ-વાળા વાતો કરે છે કે 'અમે જ્યારે કાપતા હતા, ત્યારે એક નાની કુંવારિકા એક રૂડા રૂપાળા બાળ મહીયાની આડાં અંગ દઇને ધા નાખતી હતી કે મારા ભાઇને મ મારો! મારા વીરને મ મારો! એને સાટે મને મારો! એને પણ અમે તો મારેલી. પછી ગાડામાં નાખીને અમે સહુના માથા લઇ જતા હતા, ત્યારે પણ એક ગાડે એક આંગડીઆળી કુંવારકાનું શબ સતેલું દેખાતું હતું. દેહ પર જખમ નહોતો, રગતનો છાંટો નહોતો, પણ મરેલી પડી હતી. કોણ જાણે કેમ થયું, પણ જૂનાગઢ પહોચતા પહેલા એ શબ અલોપ થઇ ગયું........વાંકળો વળોટયા પછી અમે એને દેખી જ નહિ.'

આમ ગીસ્તવાળા વાતો કરતા હતા.

"કોણ હને એ કુંવારકા?"

બીજી કોણ? આઈ નાગબાઇ! પાંચ મહીયા મરે ત્યાં આઇ પણ ભેળી મરે છે. વારે વારે મરે છે બાપ! મરી ન જાણ્યો એક શામળો ભાઇ ચારણ.

"ખૂટામણ હશે?"

ના, ના, ના, ના! હોય નહિ. કહેનારની જીભ કપાય. ચારણ છેતરાઇ ગયેલો. એ સમજ્યો નહિ. દગાની રમત એના કળ્યામાં ન આવી. એટલે એણે જેયું ને અમે કપાણા.

"તો એણે મરવું'તું."

હા, એણે મરવું'તું. પણ એને મરતાં આવડ્યું નહિં. આખી ચારણ કોમે એને ફટકાર દીધો.

"તમે મહીયા આ વાતને કેવા દિલથી યાદ કરો છો ?",

ઉજળા દિલથી. અમે જૂનાં વેર જગાડવા આ ખાંભી નથી જુવારતા. અમે તો જુવારી જુવારીને સંભારીએ છીએ ખાનદાનીથી મોતને શી રીતે ભેટાય છે. અમે મરી જાણવાના પ ભણીએ છીએ. બાકી વેર કેવાં ? કડવાશ કેવી ? માનવી બિચા કોણ માત્ર ? જે માનવી સત્ય ભૂલી જાય, તેના ધોખા શા હોય ખાંભીઓ અને ઇતિહાસની વાતો ઝેરવેર શીખવવા સારુ નહો

"પછી રાજને માથે શું થયું ?"

અમારી સો બાઇઓ રાજકોટ ગઇ. જઇને સરકારને જા દીધી. સરકારનું કમીશન બેઠું. કૈંક રમતો રમાણી. નવાબ ખા. ર સાલેહ હિંદી અને બાપાલાલ ભાઇનો કારભાર તૂટ્યો. સરકાર ઠપકો મળ્યો. થોડીક તોપની સલામો કમી થઇ. ને અમારા (અખંડ રહ્યા. અમને એજન્સીની હકુમત હેઠળ લીધા. અમ રાજને રૂા. ૫૭૮૦ ખરચ ભાગે આપવા ઠર્યા. ત્રણ વરસ પ અમે રાજને કુલ સાક સાંતીની જમીન કાઢી આપીને એ કરમાં મોકળા થયા અને પાછા જુનાગઢ રાજ્યની હકુમતમાં આવ્ય આજ અમારા ઉપર લાગો નામ ન મળે. આ અમારી કથ થઇ ભાઇ ! હાલો હવે, ચંદ્રમા ચડ્યો છે. શરાપૂરાને જમવા વેળા થઇ છે. હવે આપણે ઉતરી જઇએ."

૨. ગીગો મહીયો

ઘર તરફ વળતી ઘોડીઓ ઝપાટે પંથ કાપવા લાગી. રૂપાવરણી રાતને શીળે પહોરે વનરાઇ જંગલી ચમેલીની સુગંધે ગ્હેકતી હતી. એ ડુંગર, એ રણથળ ને એ ખાંભીઓને પાછળ મેલીને અસ્વારો આઘેરા નીકળી ગયા. કતલની ધણેણાટી, હત્યાની કરૂણા અને શૂરાનાં મુંગાં સમર્પણનું વાતાવરણ વાંસે રહી ગયું હતું. અદાવતનાં ઝેર નીતારી નાખે એવી

અગર ચંદણ રાત
ચાદા પૂનમ રાત
ચાંદલિયો ક્યારે ઉગશે !
તારોડિયો ક્યારે ઉગશે !

એ ગીત માહેલી ચંદન-છાંટી રાત હતી.
. . . . .
. . . .
. . .તી ઝેગવી એટલે મહેમાન સમજ્યો કે મહીયો નવા તોરમાં દાખલ થઇ ગયો છે. એટલે મહેમાને વાત ઉચ્ચારી કે તમારો "ગીગો મહીયો બારવટે ચડ્યો હતો તેની શી હકીકત છે, કહેશો ?"

"ગીગો *મકા ને ? કણેરી ગામનો ગીગો ને ? હા, હા, ગીગો તો મકરાણીઓનો મોટો કાળ: મકરાણી મલક આખાને ધમરોળે

* મહીયાની એક શાખ.

પણ ગીગાની કજેરીને ગીમાડેય ન છમે ભાઇ! અને ગીગો તો ગરનો સાવજ કહેવાશે. સાભળો સાભળો એની ખ્યાતિઃ

આબીથી બીજો નહિ, ખત્રીવટ ખાગે
ભૂપ મોટા ભાગે, ગરનો સાવજ ગીગડો.

[ગિરનો સિંહ એ ગીગો જુનાગઢના બાજી રાજથી પણ મહીનો. અને એણે તલવારથી ક્ષત્રીવટ ખેલી મોટા રાજા પણ એનાથી ભાગતા હતા]

અને ભાઇ!

પટેલીઆ પરગણા તણા, જૂને રાવુ જાય
ડણકે ડુંગર માય, ગાજે સાવજ ગીગડો.

[પરગણાના પટેલો ગીગાના ત્રાસ સામે દાદ કરવા જુનાગઢ જાય છે. અને ગિરના સિંહ ગીગો તો ડુંગરામા ગર્જના કર્યા જ કરે છે.]

ઉનેથી જૂના લગે નારી ન ભરે નીર,
નત્યની રીડારીડ, ગરનો સાવજ ગીગલો.

[ઉના ગામથી માડીને જૂનાગઢ સુધી સ્ત્રીઓ પાણી નથી ભરી શકતી. રોજેરોજ બુમો પડે છે. એવી હાક ગિરના સિંહ ગીગાની ચાલી ગઈ]

ને વળી ભાઇ! કેવો નામી મરદ ગીગો!

કેસર જ્યુ લેવા કરછ, હાબી સાપટ હા,
મારછ પગ મેથા, ગઢે ને કોટે ગીગડા!

[હે ગીગા! તુ કેસરીની માફક હાબી ડણક દે છે, અને ગઢે ને કોટે તારા થાપા મારે છે,]

અરે! શી એની શિરજોરી!

ટીંબી જેવડુ ગામડું, સૂથી ફાટયો મીયા
સિંહ વછુટયો સામટો, ગર મળી ગ્યો ગીગલો!

એ ગીગો નૈ ? કૈક ગોરખધંધા કર્યા હતા એણે પણ એ તો બ્હેલાની—કનડાની કતલ પહેલાની વાત. સવંત ૧૯૦૯મા ગીગો બાગ્વટે નીકળ્યો, એનુ બારવટુ કોઇ ગજ ઉપર નહોતુ કટંબ—કળો હાનતો હતો એમાથી ગીગાનુ ગાંડપણ સળગી ઉઠ્યુ, એ મૂળ વાતમા તો કાંઇ માલ જ નહોતો પણ અમલ વાગાની ગાંડપ જ ગણાય. ગીગો મૂળ કણેરી ગામનો રહેવાશી મકા શાખનો મહીયો બાપનુ નામ મુળુ મકા ગગાસને કારણે કાકાઓની સાથે અણમનાવ મંડાણો હતો ચાર પિત્રાઇઓ એની સામી પાગીમા હતા એક નાગેરી, બીજો કરણો, ત્રીજો રતો અને ચાથો અમરો એમ ચાર કાકા સહુનો ઉકરડો એક ઠેકાણે સૈયારો પડે પણ એમાથી ખાતર ભરી જાય ફક્ત કાકાના ખેડૂઓ ગીગલે લીધો વાંધો કહે કે ભાગે પડતુ ભરવા દઉ ત્યારે ચાર કાકા આડા ફરીને ઉભા રહ્યા અને અણછાજતુ વેણ બોલી ગયા કે "જા જા હવે ભુંડણના ! તારાથી શું થાતું'તું ' "

ગીગા !" સબધીઓ એને હારે છે હોય, કટબ હોય ત્યા એમ જ ચાલે, ભેળા પડેલા ભાણા કોઇક દિ'મ ખડખડે ય ખરા પણ એ વાત ઉપર વેરના બી ન વવાય આપણા મગ જોર એમ ધૂડ જેવી વાતમા ખોઇ બેસાય છે માગ બાપ ?'

રોટના ખાઇને હોકો પીતા પીતા જુવાન ગીગલો ઝોલે ગયો એટલે એના સોળે ભેરુબધો છાનામાના ત્યાંથી સરીને નીકળી ગયા થોડી વારે ગીગો જાગ્યો એ ઘડીની નીંદરમા એના અતરની આગ કાઇક ઓછી થઇ ગઇ હતી પણ જાગીને જોયુ તો સોળમાથી એકેય સગાથી ન મળે 'ગીગાને હેમ આવી ગયો. 'નક્કી મને કાળી ટીલી દેવા ગયા !' એમ બોલતો એ ઉઠયો જ્ઞેરીને માર્ગે એણે દોટ દીધી જ્ઞેરીનુ પાદર થોડુક છેટુ રહ્યુ ત્યાં ફડાફડી અને ગોકીયા ચસકા મભગાણા સાભળતા જ ગીગાના પગ ભાગી ગયા મનમા સે પેસી ગઇ પાદરે પહોચીને જોયુ તો ચાર ામમાથી ગ્તા અને અમરાની બે લાશો પડી હતી લોહીની ખાબોચ્ મચી હતી અને ખૂન કરીને ભાઇઓ ઉભા હતા ભાઇઓએ મા. કર્યો કે " હાલ્ય ગીગા ! આના લોહી પીએ "

'અરે બમ ક્રેરા બાપ ! તમે ઢીમ ટાળી દીધાં આવડી ઉતાવળ ? મારો માનખ્યો બગાડી મૂકયો !

કામની લાશ ઉપર ગીગે પોતાની પછેડી ઓઢાડી દીધી અને પોતે પડખે બેસીને પો મેની રોયો માથે આસુડે રોયો પછી તો માથે બે ખૂન ચડયા ઘોડવુ તુ ને ઢાળ આવ્યો ! ખનને માટે ફાસીએ ચડવાનો કાયદો એ વખતના માણસોને ભાવે શેનો ? એટલે એણે પોતાના માણસોને કહ્યુ

" ભાઇ, આમે ય હવે મોત તો માથે ગાજી જ રહ્યુ છે તો પછી ડાહ્યા ડમરા થઇને કૂતરાને મોતે શીદ મરવુ ? મલકમા નામા કામા રહી જાઇ એ રીતે થોડીક મરદાઇ પણ ભજવી લેશુ ને ?"

૨

આવે કુટુંબી કારણે ગીગો બહાર નીકળ્યો. અને ગીગાની વાંસે જુનાગઢની ગીસ્તો છૂટી. ગરના ડુંગરામાં ગીગો ડણકાં દેવા લાગ્યો અને ગામડાં ભાંગવાનો આદર કર્યો. એમાં એક દિવસે એને એક આદમીએ આવીને બે વાતના વાવડ દીધા કે "ગીગા મકા ! તમારા બાપ મૂળુ મકાનો દેહ છૂટી ગયો."

"શી રીતે ભાઈ ?"

મૂળુ મકો ભાગતા ફરતા'તા. એમાં ઝલાણા. એને જૂનેગઢ લઈ જતા'તા. એમાં દાત્રાણા ગામની પાસે નાગડી ગામને ચોરે મૂળુ મકે શરમનાં માર્યાં પેટ તરવારે નાખીને પ્રાણ કાઢ્યા. ને બીજું તો તમે આંહી લહેર કરો છો, પણ તમારી કણેરીને માથે તો મકરાણીની એકના સાટાની ત્રણ ગીસ્તો પડી છે."

પગ મેલતો નહિ. શકુન જોવાની રીત પણ નોખી જ સીમાડે સહુ બેસે ને પોતે સૂવે. સૂતાં સૂતાં આંખમાં ભરાય એટલે પોતે ઉભો થાય. કાં તો પાછો ફરી જાય, ને ક શ્રીફળ લઈને સીમાડામાં દાખલ થાય. જ કણેરી માથે ચડવાસ શકુન જોયાં તો સારાં નીવડ્યાં. નાળીએર લઈને ગીગો આગળ થયો. વાંસે એનું દળ હાલ્યું. ગામને પાદર જઈને ઝાંપાના પંથ ઉપર નાળીએર વધેર્યું. સહુએ માતાજીની શેષ ચાખીને પછ ગામમાં પગલાં દીધાં. બરાબર ચોકમાં જ ગીસ્તો પડી છે. પણ મોતની બીક તો ગીગાને રહી નહોતી. 'જે નાગબાઈ!' લલકારીને ગીગો પડ્યો. એમાં બે કોરથી મકરાણીઓની સાફ સાદેશી બંદૂકો છૂટી, પણ ગીગાના જણમાંથી એક જ જણને જખમ થયો. બીજા બધા કોરેકાંટે રહી ગયા.

૩

કુમેદીન પાદર જેને પૂરો કર્યો એજ બાદશાહ જમાદારનો જુવાન દીકરો બીજી ગીસ્ત લઇને મહીયાવાડ ખુંદવા ચડ્યો અને શેરગઢ ગામને ચોરે બેસી બડાઇ હાંકવા લાગ્યો કે "એ ગીગા! ગીગા! ક્યા કરતે હો? ઓ તો બચાડી ગીગલી. હમ જ ગીગલી! ઓ બચાડી ક્યા કરે! એક વાર મેરેકુ મોકા મિલ જાય, તો મેં ગીગલીકું બતા દું."

જમાદાર જ્યારે બોલવામાં હદ છાંડવા લાગ્યા ત્યારે એક ગામેતી ગરાસીઆથી ન સહેવાણું. એણે કહ્યું કે "તો પછી જમાદાર, આ પડ્યો ગીગલો ડીંડરીની ઝાડીમાં. કેટલા છેટું છે? રૈને પારખું?"

જમાદાર હતા ચડાઉ ધનેડું. ચડ્યા જાણભેદુ હતા તેઓ એને જગ્યા ચીંધાડવા ચાલ્યા ડીંડરીની ઘાટી ઝાડીમાં એક ભેખડની ઓથે ગીગો એની ટોળી સાથે બેઠેલો. ગીસ્તને ભાળતાં જ બારવટીયા ભેખડની પછવાડે બીજે ઠેકાણે ઓથ લઇ ગયા અને દુશ્મનને ભૂલથાપ દેવા માટે પોતાની પાઘડીઓ ભેખડની ટોચે મૂકી આવી. મકરાણી જમાદાર તો મોતીમાર હતો. એક વડલાની ઓથ લઇને થડની વચ્ચે થોડોક માગ હતો ત્યાંથી ગોળીઓ છોડવા લાગ્યો. પટાપટ ગોળીઓ પાઘડીઓને લાગતી ગઇ. ગીગાની આંખ બીજી જગ્યાએથી ઘણીય ગોતે છે કે આ ગોળીઓ આવે છે ક્યાંથી! પણ કોઇ બંદૂકદાર દેખાતો નથી. એમાં ગીગાએ વડલાની બે જાડી વડવાઇઓ એકબીજી સાથે અડોઅડ હતી તેની ચીરાડમાં કાંઇક હલચલ દીઠી. બરાબર ચીરાડમાં નોંધીને બંદૂક ચલાવી. પહેલે જ ભડાકે જમાદાર ઢળી પડ્યા

૪

ફાગણ શુદ પૂનમની હોળી તો સહુ પ્રગટે, પણ ગીગા ભકતની હોળી નોખી જ ભાત્યની. જૂનાગઢથી વેરાવળ જવાની ધોરી સડક હતી એ સડકને કાંઠે, પાળીયાદ ગામને સીમાડે, આજ જે ગીગાધાર કહેવાય છે તે ધાર ઉપર ગીગો ચોડેધાડે રહેતો હતો. એમાં કોઈએ યાદ આપ્યું કે "આજ ફાગણ શુદ પૂનમ છે ગીગા! આજ ક્યાંઈક હોળી માતાના દર્શન કરવા અને દુહા સાંભળવા જઈએ'

વિચાર કરીને ગીગો બોલ્યો કે "આપણે આંહી આપણી નોખી હોળી પ્રગટીએ અને દુહા રાસડા ગાવા માટે સહુને આંહી જ બોલાવીએ તો કેમ?"

'તો સૌથી સારૂં"

ઠીક ત્યારે, અગાઉથી સડકને કાંઠે ઓડા ઝાલીને બેસી જઈએ અને હોળી માતાનો પૂજાપો સરસામાન ભેગો કરીએ"

રૂપાવરના ધોરીડા જોડીને ગાડાની હેડ્યો જૂનાગઢથી વેરાવળ જાય છે. ધોરીને ગળે ટોકરીઓ રણકે છે. મોતી બજાર જેવી ગાડદારી સડક ઉપર બહારવટીયાની તલભાર પણ ધ્રાસક નથી. ગાડાખેડુ ડાંગાનીંદર કરતા કરતા હાંકયે જાય છે. એમાં ગીગાધાર ટૂંકડા આવતા ત્રાડ પડી કે "ગાડા થોભાવો!"

"આ લ્યો ભાડુ ચૂકતે લેતા જાવ. તમારા છોકરાંને આજ વરસ દિવસને પરબે ખજૂર ટોપરા વિના ન રખાય. અને કોઈ પૂછે તો કહેજો કે ગીગો હુતાશણી પ્રગટવા સારુ ઘોકડા રોકી લીધા છે" પોતપોતાનુ પૂરેપૂરું ભાડુ લઈને ગાડાવાળાએ ગાડા હાંક્યાં ત્યાં તો ગીગાએ કાંઈક સાંભર્યું. બૂમ પાડી, "એલા ભાઈ, આજ આંહી હોળી પરગટશું, રમશું ને ગાશું. રોકાઈ જાવને ?"

"બાપા, અમને માફ કરો અમારે માથે માછલાં ધોવાશે"

"હેઠ બીકણ ! ઠીક, મ ડો ભાગવા રસ્તે જે મળે એને કહેતા જાજો, કે પાણીધરાને સીમાડે ધાર માથે ગીગાએ આજ રાતે સહુને દુહા ગાવા ને ખજૂર ખાવા તેડાવ્યા છે ગીસ્તુ મને ગોતતી હોય તો એને પણ કહેજો હો કે ?"

"પણ ગીગા મકા !" ભેરૂ બોલ્યા "ખજૂર ટોપરાનો બંદોબસ્ત કરવો પડશે ને ?"

"ભાઈ, આંહીં બેઠે જ એ બધુ થઈ રહેશે આંહીથી જ ખજૂરના વાડીયા, તેલના કૂડલા, ટોપરાના કોથળા વગેરે હોળીની સધીય-સામગ્રી નીકળશે. જોજો તેની Cતરાની લેજો પણ ગાડાખેડુને ભાડાની કોરીયુ ચૂકવવાનુ ભૂલશો નહિ આજ મોટા તહેવારને દિવસ એના છોકરાંને હોળીના હારડા વગર ટળવળાય નહિ હો કે ?"

સાંજ પડી ત્યાં સડકને કાંઠે રૂના ધોકડા, તેલના કૂડલા, ખજૂરના વાડીયા, ટોપરાના વાટકાના કોથળા, શીંગોની ગુણો વગેરેના ગંજ ખડકાણા અને રૂના ધોકડામાં તેલના કૂડલા મૂકીને ગીગાએ હોળી ગોઠવી આજુબાજુના ગામડોમાં ખબર પડી હતી એટલે રાત પડ્યે લોકોનો પણ ઠીક ઠીક જમાવ થઈ ગયો. પૂનમને ચાંદે ગિરનારની ટુંકો વચ્ચેથી જેમ જ્વાળાની કોર કાઢી, તેમ આંહીં ગીગાધારે પણ હોળીની ઝાળ નીકળી આસપાસના ગામડામાં છાણાંની હોળી-ઓના ભડકા દેખાતા હતા તેની વચ્ચે ગીગાની હોળીની ઝાળ

તો આભે જાતી અડી. બારવટીએ પ્રદક્ષિણા દઇને પાણીની ધારાવાડી દીધી. હોળીમાં નાળીએર હોમ્યાં. કુદી કુદીને ઝાળો વચ્ચેથી નાળીએરો કાઢી લેવાની હોડ રમાણી. અને પછી જેમ ઝાળ નમવા માંડી, ચાંદો આકાશે ચડીને રૂપાના રસની રેલમ-છેલ કરવા માંડયો, તે વખતે આંહી ગીગાધારે સોરઠના સરખે સરખા દુહાગીરો સામસામી પંગતો કરી કરીને દુહાની રમઝટ બોલાવવા લાગ્યા. દાંડીયા રાસ રમાણા. આખી રાત આભમાં ને ધરતીમાં, બેય ઠેકાણે આનંદના ઓઘ ઉમટયા. પ્રભાતે પોતાનો નેજો ઉપાડીને ગીગો ગીગાધાર માથેથી ઉતરી ગયો. ગરની વાટ ઝાલી લીધી.

ખીલાવડ ગામના ગામેતી, જોખીઆ શાખના મુસલમાન, નામે સભાગો જમાદાર, ગીરત લઇને ઉતર્યો છે. ગાળે ગાળે ગીગાને ગોતે છે. એમાં વાવડ મળ્યા કે ગીગો તો દાદરેચા ડુંગર ઢૂકડો રાણધારના નેસ પાસે પડયો છે. બાતમીદારે કહ્યું કે "જમાદાર સાહેબ, ઇ સાવઝની બોડમાં જવા જેવું

ઇંઢોણી ઉપર ૮૯ માથે ચડાવ્યા તેમ સાસુની નજર પડી સાસુની આખ ફાટી ગઇ પૂછ્યુ,

"અરે વહુ, આ પીળી ધમરક થઇને કયા હાલી?"

"બીજે કયા વળી! ખેતરે ભાત દેવા"

"અરે પણ અડમોત મારીને આ તારા લાડ ઉતારી લેશે, મોટી સાહેબજાદી!'

'કોણ ઉતારતો'તો વળી?

"ઓલો તારો બાપ!

"પણ કોણ?"

"ઓલો બારવટીયો ગીગલો મૈયો આહી ગોધમાની ગાળીમા વાટ જોઇને જ બેઠો હશે"

"લ્યો રાખો રાખો બાઇજી! તમે તો દેખી જ નથી શકતા. તમારી આખ્યુમા મરી મરચા ભરો, મરચા! હુ તો આ હાલી"

આખાબોલી અને અબૂધ કણમણ કાબી કરતા રણઝણતી અને ફરડ! ફરડ! લૂગડા ગજાવતી ચાલી નીકળી વાસે વૃદ્ધ સાસુએ એમ્બા એકવા આખુ ગામ સાભળે તેમ બડબડ બોલ્યા જ કર્યુ. અને આહી જ્યા વહુ ગામ મેલીને છેટેરી નીકળી તેમ ગોધમે ડુગરેથી તીણી આખો ફેરવતા ચાડિકાએ બારવટીયાને 'કહ્યુ કે "આપા ગીગા! કોક ભતવારી જાય જાડા જણનુ ભાત લાગે છે'

'બાઇ, ઇ ઘરાણા ને ઇ ભાત આહીં હેઠે મેલીને હાલી જા બાપ" બારવટીયાએ એક સુડી ભરાય તેટલા સોના રૂપા ભાઠાને ભાન ગુમાવ્યુ.

"તમે કોણ છો ?" કરડી આખવાળા અને બીજાથી સવાયા પ્રભાવશાળી દેખાતા જણને બાઇએ બેસી ગયેલે અવાજે પૂછ્યુ.

"હુ ગીગો મૈયો, બાઇ ! તુ વાર લગાડ એટલુ નકામુ છે. હાલી ચીથરા શીદ ફાડછ ?"

"તમે પોતે જ ગીગા બાપુ ?"

"હા, હું બાપ ફાપુ નહિ, પણ ગીગો ખરો—અરે ગીગલો કહે તો ય શુ ? અમારે તો કામનુ કામ છે ને ? અમારે મકરાણીના માથા જોવે ને શાહુકારના સોના રૂપા જોવે કાઢી દે ઝટ"

"વોય માડી ! તયે તો મારી કાળજીભી સાસુનુ કહેવુ સાચુ પડ્યુ !" એટલુ કહીને કણબણ ચારે કોર જોવા લાગી.

"શુ કહ્યું'તુ તારી સાસુએ ? ઇ યે અમારે સાંભળવુ પડશે ? ઠીક બાઇ, કહી નાખજે ઝટ અમે ભૂખ્યા છીએ "

"મારી સાસુએ કહ્યું'તુ કે આ ઘરાણું દાસીને જાવ તે તારો "બાપ ગીગો બારવટીયો ગોધમેથી ઉતરીને લૂટી લેશે ! મે કહ્યુ "કે ભલે મારો બાપ ગીગો લૂટી લ્યે "

" એલા ભાઇ, આપો એને મહી અરીને હારીયું. પણ એથી દીકરી, તુ દીકરી હરી એટલે બાપ ભૂખ્યો હોય એને ખબગવ તો ખરી ને ?"

" હાજ તો બાપુ."

" ત્યારે મેલી દે ભાતના રોટલા અમે ગોધમે જઇને પેટ હારશુ. છાશની દોણી ય દઇ દેજે. તારી તાસળી પાછી લઇ જા. દીકરીના ઘરનુ હામડુ ય મારે ન ખપે."

" બાપુ, વધુ છાશ રોટલા લઇ આવું ?" હરખે ઉભગતી કણુબણે પૂછ્યુ.

" ના, હવે તું આવતી નહિ નકર કોક ખાદસવાદીઆ તને લૂટરો ને નામ ગીગવાનુ લેશે. ભાગવા માડ ઝટ.'"

૭

ગીરના ગાળા વટાવતી બે ચારણીઆણીઓ ચાલી આવે છે લોકો વાતો કહે છે કે એ બેન કાળીબા ગામની હતી એક વહુ ને બીજી સાસુ · એક જુવાન ને બીજી આધેડ ઉમરની · બેયને માથે કાળી ઝબાણ કામળીઓ ઝુલે છે. ગૃદા રગોના લૂગડામા ગૌરવરણા મોઢા અધારતી સાંજના આયમણા રગો જેવા ખીલી ઉઠે છે બરોબર બપોર માથે આવ્યો, વગડો વગળો નાખવા માડયો અને સીમમા પાખી પાખી વાડીઓના કોસ છૂટવા લાગ્યા, ત્યારે ચારણ્યો આદમગ પાસે પાટી ગામને પાદર આવી

" કુઇ ! તરસ લાગી છે " જુવાનડીએ અંધીગઇ બતાવી.

" ભલે બાપ ! હાલો આ ઝાપા દૂકડા કૂળીમા પી આવીએ "

ગામ Cજ્જડ છે ઉભી બજારે એક પણ માણસ દેખાતુ નથી. ખોબાસ પણ ન મળે પાદર પાસે મોટી ડેલી હતી તેમા દાખલ

થઇને ચારણ્યો ઓસરીએ પહોચી લાબી લામી એક જ ઓસરીએ ત્રણ ચાર ઓરડા હતા, અને તેમાથી છેલ્લા ઓરડામા કાઇક તૂટવાના ધડાકા થાતા લાગ્યા સામે ઓરડે જઇને ઓસરી પાસે ઉભા રહી મોટેરી ચારણ્યે અવાજ દીધો કે કોક અમને વાટમાર્ગુને ટાઢા પાણી પાજો બાપ !'

ઓરડામાથી એક આધેડ બાઇ બહાર નીકળી અને ઓસરીમા પાણીઆરૂ હતુ ત્યાથી કળશીઓ ભરીને બન્ને મુસાફરોને પાણી પાયુ

'હાશ ! ખમ્મા તુને દીકરી ! મારા પેટ ઠરા તારા ય એવા જ ઠરજો ! અમૃત જેવુ પાણી હો ! એમ કહીને મોટેરી ચારણ્યે આશીર્વાદ આપ્યા અને છેલ્લે ઓરડે ધડાકા જોશભેર સભળાતા ના ચા ચારણ્યે બાઇને ચૂપ જોઇને પૂછ્યુ

'આ શુ થાય છે ? આ ધડાકા ને આ ગોકીરા શેના છે બાપ ?

"કાઇ નહિ આઇ ! તમે તમારે હવે સીધાવો બોલતા બોલતા બાઇની આખોમા જળ ઉભરાણા.

'અરે બાપ તુ કોચવાઇ શીદ ? શી વાત છે ? કહે ઝટ હુ આહીથી તે વિના જાઇશ નહિ

ધડાકા ને હાકોટા વધે છે

"આઇ ! અમારા કુળ ગયા અમને લૂટે છે તમે ઝટ માર્ગે પડો "

"અરે કોણ લૂટે છે ? જુવાન ચારણી આખ રાતી કરતી પૂછે છે

"ગીગલો મેર પણ આઇ ! તમે તમારે માર્ગે પડો '

મોટી ચારણે જુવાન ચારણ્યની સામે જોયુ પલકારામા બેયની આખોએ જાણે સતનામ કરી લીધા મોટેરી ચા ણ્ય ઓસરીએ ચડી પાછળ જુવાનડીએ પગના માડ્યા અદર જઇને

જોયું. બેઠી બેઠી બાઇઓ રૂવે છે. બે પટારા : તાજા આણાંના ઘરમાં આવ્યા હોય તેવા ચળકતાઃ પીતળને પતરે નકસી કરીને શણગારેલા : એવા બે પટારા ઓરડામાં માંડયા છે.

ચારણો ઓરડે આવી, એટલે જાણે ઘરમાં દીવા થયા. ધીરે અવાજે ચારણે પૂછ્યું "તમારૂં જરજોખમ કયા ઓરડામાં છે બાઇયું ? "

" આ ઓરડામાં આઇ ! અમે હજી આણું વળીને બાપને ઘેરેથી હાલી આવીએ છીએ. ને હમણાં અમારા અભરેભર્યા પટારા તૂટશે, આઇ !" જુવાન વહુઓ ફાળે જતી જતી છાનું છાનું કહેવા લાગી.

" તમારા મરદો—તમારાં ઓઢણાંના ધણી કયાં ?

" ભાગી ગયા—બારવટીયાની બીથી. "

" ભાગી ગયા ? તમને મેલીને ? જાતે કેવા ? "

" આયર. "

ગયા. અણુસાર પણ ઓળખાઇ. અંદરો અંદર વાતો કરી:- "ચારણ્યું લાગે છે."

"વાંધો નહિ. કહી જોઇએ. નીકર પછી એની પત્ય નહિ રાખીએ." એક આદમીએ ચારણ્યોને વિનવી જોઇ:

"આઇયું ! અમે તમને પગે લાગીએ છીએ. હેઠાં ઉતરો."

"બાપ !" ચારણી ઉંડે ગળે બોલી; "હેઠાં તો હવે આ ભવ ઉતરી રહ્યાં."

"તો અમારે બાવડે ઝાલીને ઉતારવાં જોશે."

"તો તો બાપ ! લોહીએ તુને અંઘોળાવી જ દઇએં ને !" વેણ જુવાનડીનાં હતાં. સાંભળીને લુંટારાનાં કઠોર હૈયાં કાંપી ઉઠ્યાં.

"બોલાવો આપા ગીગાને." એક જણે બીજાને કહ્યું.

ગીગો ગામમાં બીજે ઠેકાણે લુંટતો હતો, ત્યાંથી આ ખબર સાંભળીને ઉપડતે પગલે આવી પહોંચ્યો. એણે ચંડી રૂપ ધરીને બેઠેલી બે ચારણ્યો દીઠી. એણે પાઘડીનો છેડો અંતરવાશ નાખીને હાથ જોડી વિનવણી કરી કે "આઇયું ! દયા કરીને હેઠીયું ઉતરો.

'વિસામા ! અમે વાટેથી આવીને આ ઘરનાં પાણી પીધાં."

"પાણી પીધાં ? બસ, એટલા સારુ ?"

"બસ બાપ ! પાણી પીધાં, એટલા સારુ."

ગીગો ઉભો થઇ રહ્યો. એકેએક જાણું અબોલ ઉભું છે. મ્હેના શ્વાસ સંભળાય છે આગ ભાળીને વનમાં ભયંકર વનચરો પણ પૂછડીઓ સંકોડી જાય, તેવું આ લૂંટારાઓનું બની ગયું. થોડીક વાર થઇ. આગળે છેલ્લી વાર કહ્યું:

"ગીગા ! બાપ ! હાલો ખોટી મ થા. અમે પાણી પીધાં છે. અને હવે લૂંટયું એટલું લઇને ભાગવા માંડજે, ગીગા !"

ગામ ભાંગ્યા વગર ગીગો ચાલી નીકળ્યો. કેટલાય દિવસ સુધી એના મનમાં ભણકારા બોલતા રહ્યા કે "વિસામા ! અમે એનાં પાણી પીધાં છે !"

જહાંગીરો મૂળ તો પાટણનો ખેડૂતઃ પછી ભાયાતોમાં જ જમીનનો વાંધો પડયો તેમા બહારવટે નીકળેલો, અને તે પછી તો કેટલાંક ડાહ્યા માણસોએ વચ્ચે પડી ગજ સાથે એનું સમાધાન કરાવેલું. પોતે પાછો પાટણમાં ખેડ કરવા માંડેલો.

૯

એ જહાંગીરાએ એક વાર ખાનવાની ખોઇ બેસીને ગીગલાને લાખ રૂપીઆંની ખોટ ખવરાવી હતી. ગીગાનો દિ' વાંકો બેઠેલ, એટલે વણઅમન્યાં એ ય મુગ્ધા જહાંગીરાનો દોર્યો દોરાણો. નાઘેર પથકમાં ગોરખનાથજીની ગોરખમઢીની જગ્યાનો બાર ગામનો ગરાસ : એ ગરાસે મહંતના બે ચેલકાઓ વચ્ચે ઝગડો સળગાવ્યો. એક ચેલકાએ બીજાને ઉકલી નાખવાનો તાલ રચ્યો. જહાંગીરાને કામ સોંપાણું. જહાંગીરાએ ગીગલાનો બારવટાની ઓથે એ કાળું કાંમ કરી નાખવાનું માથે લીધું. મહંતના અજોઠા ગામને ભાગવા જહાંગીરો ગીગલાને તેડી લાવ્યો. વાળુ ટાણે અજોઠામાં મહીયાની હાકલ પડી. પણ સાગે ભાગ્યે બજારમાં જ ગીગા એકને બ્રાહ્મણ મળ્યો. બ્રાહ્મણે ગીગાને કહ્યુ કે "ફટ છે તને ગીગા! ધરમનો થાંભલો ગીગો ઉઠીને ભેખ મારવા આવ્યો છો?"

"નાઘેરમાં આવ્યા છીએ તો હાલે હાથે નથી જવું. હાલો બીજ માથે પડીએ"

નાઘેરમા સરસ્વતી નદીને કાઠે બીજ નામનું ગામડું છે. જેવું એનુ નામ એવી જ એની રૂડપ. લોકો પહેલા પોરની મીઠી નીંદરમા પડેલાં તે વખતે લુટારા છાનામાના ગામમા પેસી ગયા. સડેડાટ સરકારી ઉતારા પર પહોચ્યા. ભેળો જાણુભેદુ હતો તેને પૂછ્યુ કે "ઓસરીએ ઇ ઉંચા ઢોલીઆ ઉપર કોણ સુતું છે?"

"પાટણવાળા દેસાઇ ઉદેશંકર."

"ઉદેશંકર કાકો? તયીં તો સાવધાન રેવા જેવું. જે જાગી ગયો તો ઇ નાગરબચ્ચો આપણા પાચને ઠામ રાખશે."

હળવે પેતરે ઢોલીએ પહોચી જઇને ગીગલો એ સુતેલા પડછંદ આદમીની છાતી ઉપર ઉઘાડો જમૈયો લઇ ચડી બેઠો. ઉંઘતો આદમી જાગ્યો અધારે તારાના તેજમા છાતી ઉપરનો માણુસ ઓળખાયો નહિ. પૂછ્યુ "કોણ તું?"

"ઉદેશંકર કાકા! ન ઓળખ્યો મને?"

"ગીગલો કે? હે કમતીઆ! મારે ને તારે શુ વેર હતું કે આમ ચોરટાની જેમ છાતીએ ચડી બેઠો? હે બાપલા! પડકારીને ન આવી શકયો? મરદનાં પારખા તો થાત!"

"કાકા, મારે કયા તમારી હારે વેર છે? તમે તો સોમનાથજીના ગણ છો. પણ તમે એકવચની અને ધરમવાળા કહેવાઓ છો એટલે તમને મારા અંતરની બે વાતુ કહેવા આવ્યો છું."

એટલો ખોલાસ થાતાં તો આથેરે ખાટલેથી એક આદમીએ જાગીને પડકારો દીધો કે "કોણ છે ઇ ઉતારામાં ?"

"આદમ મકરાણી !" ઉદયશંકર દેશાઇએ ઉત્તર દીધો ! "કોઇ નથી. સુઇ જાવ તમે તમારે."

દેશાઇનો વફાદાર અને શૂરો વિલાયતી આદમ જમાદાર સમજી ગયો. બંદૂક લઇને દોડ્યો. કોઠા માથે ચડી ગયો. ઉપરા ઉપરી બંદૂક નીરવા લાગ્યો. મહીયા જોઈ રહ્યા. વખાણ કરવા લાગ્યા કે "વાહ લોંઠકાઇ ! ખરો માટી !" પણ એક મહીયા જુવાને પાછળથી ચડી, પગ ઝાલી આદમને નીચે ઝીંક્યો. ઝીંકીને દાબી દીધો. દબાએલો આદમ મહીયાઓને મ્હોં ફાટતી ગાળો કાઢવા મંડ્યો.

ગાળો સાંભળીને પૂને મહીયે કહ્યું "એ જમાદાર! મરદ થા, ગાળ્યું મ કાઢ."

પણ આદમની જીભ ન અટકી, ત્યારે ગીગાએ કહ્યું કે "પૂના! એ પોતે તો બહાદરિયો છે, પણ એની જીભ જ અવળ-ચંડી છે. માટે એ રાંડ જીભને જરા જામગરી ચાંપજે !"

આદમની જીભને ટેરવે પૂને જામગરીનો ડામ દીધો. આમદ ચૂપ થયો. એટલામાં પૂનાને કંઇક વ્હેમ આવતાં એણે દેસાઇના પલંગ હેઠળ બરછી ફેરવી. ફેરવતાંની વાર જ અંધારે ચીસ પડી કે "એ બાપા! મને મારો મા, આ લ્યો આ દેસાઇનો અછોડો."

વાળા છો તે પાણી મેલો કે મારી વાંસે ઘામણું જમાડશો. આટલું કરો તો મારા પેટમાં ટાઢક થાય."

દાંત કાઢીને દેસાઈએ કહ્યું "ગીગા, આટલા સારુ આવડી ખટપટ કરી? હાલતે રસ્તે કહેવરાવ્યું હોત તો ય હું કરી નાખત!

"બસ કાકા, હવે પધારો. કોઈ તમારું નામ ન લ્યે."

"રામ રામ ગીગા!"

દેસાઈ ચાલ્યા ગયા. સવાર પડયું ત્યારે ગીગાએ પૂનાને ખટાટકતી રૂપીઆ જડેલ પટાવાળી એક નવી તરવાર દીઠી. પૂછ્યું "પૂના, આ તરવાર કયાંથી?"

"દેસાઈની. ઉતારામાંથી સેરવી લીધી. હાર ને તરવાર એ ચીજ આપણે બીજા ગામમાંથી કમાણા."

"ઠીક! ઇ હાર ને ઇ તરવાર મારી પાસે લાવો."

૧૦

બારવટું ખેડતાં પાંચ વરસ પૂરાં થવા આવ્યાં, અને ગીગાના મોતની સજાઈ પથરાવા માંડી. માણસનાં પાપ માણસને આપણી કોરથી ખાઈ રહ્યાં હોય છે એની ખબર એને નથી હોતી. ગીગાને પણ મરવું તો હતું જ, એટલે માઝા મેલીને ગામડાં ભાંગતો હતો. એમાં એને એક મધી મળ્યો. મધી ગીરમાં ઘાસચારાનું એક સારું ઠેકાણું જોઈને પોતાનો માલ ચારવા જાય, પણ એક ચારણનું મવાડું યે ત્યાં આવીને ધુમેશાં પડે. આમ ઘાસ ચારામાં ભાગ પડે એ મધીને ગમે નહિ. ચારણોનું કાસળ કાઢવા માટે મધી ગીગા ભેગો ભળ્યો અને થોડાક ગામતરાં કર્યા પછી એણે ગીગાને કહ્યું કે "ગીગા મૈયા, હવે એક મારું ગામતરું તો કરવું જોવે ને ભાઈ?"

ગીગો કહે 'ભલે, હાલો!"

ગીગાને ગધ પણ નહિ કે મધી કોના ઉપર તેડી જાય છે. આખી ટોળી ગીરના એક નેસડા ઉપર આની પહોચી ગીગાએ માન્યુ કે નેમ આયગ્નો કા રબારીનો હશે. કાળી ગતે લૂટ માડી અને કાળો કળેળાટ બોલ્યો પોતે લૂટે છે ત્યા કાને અવાજ પડયો કે "એ બાપા ગીગા! અમારે માથે? ગાયુને માથે? તુને આહી કોણ તારો કાળ તેડી લાગ્યો"

ગીગાએ મીટ માડી. લોબડીઆળી ચારણો દીઠી. પૂછ્યું, "તમે કોણ છો?"

"અમે તારા કળોયા, બાપ! અમે ચારણ્યુ"

ગીગાને ભાન આવ્યુ. હાકન પાડી કે 'આપણને છેતરનાર ઓલ્યા સધીને ઝાલજો ભાઇ."

પણ સધી તો ગીગાને પાપમા ધકેલીને ભાગી નીકળ્યો હતો.

'તુને તારો કાળ તેડી આવ્યો!' એ વચન ગીગાના માથામા ગાજતુ હતુ કાળી રાતને અંધારે પણ પોતાનુ કાળુ પાપ જાણે એને નજરોનજર તરવરતુ દેખાણુ. લૂટનો ઢગનો ગીગાએ પાક્રો' મૂકા યો હાથ'જોડીને બોલ્યો "આઇયુ! તમે મને શરાપ્યો હવે મને માફી આપો."

"બાપ! વિસામા!" ચારણ્યો બોલી, "અમે મૂય થોડી નાખી છે તે વાળી લઇએ? અમારી તો આતરડી બોલી છે. અમે બીજુ કાઇ નથી જાણતા."

"ઠીક આઇયુ! તો પછી આ મારા હથીઆર તમારે પગે ધરૂ છુ. હવે તો તમે તમારે હાથે બંધાવો તો જ બાધવાં છે"

"ના ના ના, અમે કોઇના હથીઆર ન છોડાવીએ મારા વીર! અહીં પાપમા પડીએ. લઇ જા તારા પાછા"

એમ કહીને ચારણીએ પોતાને હાથે ગીગાને હથીઆર બધાવ્યા અને કહ્યુ "ગીગા, આટલુ એ નીમ રાખજે. એક મહિના સુધી ગામતરે ચડીશ મા મહિના પછી તેર ચારણ્ય કુવારકાને જમાડજે. જોગમાયા તારા રખવાળા કરશે"

ગીગો ચાલી નીકળ્યો એનુ હૈયુ એને ડખવા લાગ્યુ હતુ. બારવટાના પાપ એની આખ સામે ઓળારૂપે ઉભા થતા હતા મનના સતાપ શમવવા માટે ગીર છોડીને પોતે કોઇ એક ગામમા પોતાના એક ફકીર જાતના ગામેતી ભાઇબધ મોરલીશાને ઘેર આવ્યો ને ત્યા જ છુપાઇને રહેવા લાગ્યો

૧૧

થોડે દિવસે મોરલીશાના લગન થતા હતા જાન માગરોળ ગામે જવાની હતી મોરલીશાએ ગીગાને કહ્યુ "ગીગા મૈંયા, તમારે જાનમા આવવુ જોશે "

"ભાઇ! મને લઇ જવો રેવા દે. ચારણ્યુએ મને એક મહિના સુધી ગામતરે ન ચડવાનુ નીમ દીધુ છે "

"અરે યાર! એ તો ગામ ભાગવા જવાનુ નીમ અને આ તો જાનમા આવવાનુ છે એમા નીમ આડે ન આવે "

"પણ ભાઇ! વખત છે ને હુ ઓળખાઇ જાઇશ તો બીજુ તો કાઇ નહિ, પણ તારો વીવા વણસી જશે

'કાઇ નહિ ઓળખે હાલો બાકી ગીગો જાનમા ન હોય તો મારે પરણવા જવુ હરામ છે '

ગીગો મિત્રની જાનમા ચાલ્યો બારવટીયો વતુ તો કરાવે નહિ, અને લુગડા પણ લીલી અમનમના પહેરે એટલે લાગે ફકીર જેવો કોઇ ઓળખે તેમ નહોતુ પણ જાન તરફથી માગરોળમા એક દાયરો ભરવામા આવ્યો ગામના કસુબો લેનારા તમામ માણસોને દાયરે કસુબો પીવા આવવાનુ નોતરુ દેવાણુ એમા શેરગઢ ગામનો દાગમ નામે એક બ્રાહ્મણ પણ બધાણી હોવાથી જઇ ચડ્યો મહીયાના મુલકમા રહેનાર એ બ્રાહ્મણે ગીગા મહીયાનુ મ્હો ઓળખ્યુ બોલી ઉઠ્યો ઓહો ગીગા મકા! તમે આહી

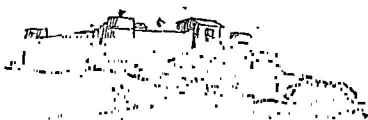
૧૨

આવાં આવાં ઘેલૂડાં એ જુગનાં માનવી હતાં ભાઇ! મોતને ભારી મીઠું કરી જાણતા. મેં તો તમને એ પ જાતનાં મોત વર્ણવી દેખાડયાં. એમાંથી કયું ચડે એ તો તમે સમજો. આ અમારો ઇતિહાસ.

"આટલો બધો ઇતિહાસ તમને કડકડાટ મોઢે?" મહેમાન જાણે સ્વપનામાંથી જાગ્યો.

"અમે તો ભાઇ, અભણ માણસ: અમારા ઘરની વાતો અમે ક્યાં જઇ આળેખીએ? ક્યાં જઇ વાંચીએ? એટલે કાળજાંની કોર ઉપર કોતરીને રાખીએ છીએ. છોકરાંઓને અને બાયુંને શીખવીએ છીએ; ને તમ જેવા કોઈ ખાનદાન આવે તો એને અંતર ખોલીને સંભળાવીએ છીએ. બાકી તો આજ આ વાતોને માનવા યે કોણ બેઠું છે? અને સહુને કાંઇ પેટ ચોળું દેવાય છે? આજે તો ચોય ફરતો દા' બળે છે."

ઓચીંતાંની ઘોડીઓએ હાવળ દીધી. ભૂતકાળના ઇતિહાસમાં ભમતો મહીયો જુવાન ઝબકીને પાછો ભાનમાં આવ્યો. ગામનો કોઠો કળાણો. કોઠા ઉપર બેઠું બેઠું અધગતે એક ઘૂવડ બોલતું હતું. સુવેલાંને સંભારી સંભારીને મા જાણે મરશીયા ગાતી હતી.

:: કાદુ મકરાણી ::

સંવત ૧૯૩૮ થી ૧૯૪૨

૧ ઇણાજનો નાશ.

૨ કાદુ બહારવટે.

ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખ

ફીનકોર્ટ કૃત 'આઉટલૅાઝ ઑાફ કાઠીઆવાડ'મા એક શબ્દ પણ નથી. મર્હૂમ જસ્ટીસ બીમન (મોમ્બે હાઇકોર્ટ) પોતાના "Recollection of old Days in Kathiawad" નામના લેખમા [Sanj vartman New year Number 1910] લખે છે કે

"Kadir Baksh too, cruel and hypocritical as Raide, but not so cowardly, the terror for more than one year of the Gir Jungle and the plains that fringed it

તે ઉપરાતનુ એમનુ લખાણુ આ વૃત્તાતમા છૂટક છૂટક ફુટનોટો તરીકે મૂકાએલ છે.

કેપ્ટન બેલ કૃત 'હિસ્ટરી ઑાફ કાઠીઆવાડ'મા ૨૪૧–૨૪૨ મા પાના પર ટુંકો ઉલ્લેખ છે તેની મતલબ આટલી જ છે કે

૧. ઇણાજ નામને ભોગવટો કરનાર મકરાણીઓએ રાજ્યથી સ્વતત્ર થવાનો દાવો કર્યો. તેઓએ અમૂક ઇણાજવાસીએ કરેલી ગભીર ગુન્હાની તપાસ માટે ત્યા જનાર જુનાગઢ પોલીસને પ્રવેશ ન કરવા દીધો

૨ રાજ્યે પોતાના હક્કના રક્ષણ માટે એજન્સીની મદદ માગી. મકરાણીઓને ચેતવણીનો સદેશો મોકલાયા. તેઓએ કાસદનુ અપમાન કર્યું.

૩. ઈ. સ ૧૮૮૪ના ઑાગસ્ટ માસની ૪થી તારીખે ૬૦ સવાર અને ૧૫૦ પાયદળની ફોજ ઇણાજ પર મોકલવામા આવી. કર્નલ સ્કૅાટ સાથે ગયો પચીસ મકરાણી અગ્રેસરોને હથીઆર છોડવાને જુનાગઢની હકુમત સ્વીકારવા કહ્યુ. મકરાણીઓ હા કહીને પાછા ફરી ગયા, ફોજ પર ગોળીબાર કર્યો છેવટે ફોજે ગામને ઉડાવ્યુ મકરાણીઓને પક્ષે છ મરાયા, ત્રણ ઘવાયા ફોજ પૈકી સાત મરાયા ને પદર ઘવાયા

૪, છ–સાત મકરાણીઓ ભાગી છૂટયા બહારવટે નીકળ્યા તેઓએ ૮૧ ગામડા ભાગ્યા ૨૧ ખૂનો કર્યા, ને ૮૮ના નાક કાન કાપ્યા.

૫. ૧૮૮૭મા તેઓ મકરાણ તરફ ભાગી જતા પકડાયા. તેઓને ફાસીની સજા મળી.

૧. ઇણાજનો નાશ

"કાલે આંહીંઆ તોપો મંડાશે. આપણા ઇણાજ ગામને તોપે ઉડાડશે. તમે સહુ નીકળી જાઓ, ભાઇઓ!"

*જુનાગઢનું રાજ હતું: વેરાવળ પાટણનો વનરપતિએ લચકતો મુલક હતો: વેરાવળથી પાંચ ગાઉ પર ઇણાજ નામનું ગામડું હતું: એ ગામડાની અંદર સંવત ૧૯૩૯ના ભાદરવા સુદ ત્રીજને દિવસે સવારે આ શબ્દો પડ્યા. બોલનારનું નામ જમાદાર અલીમહમદ: જાતે રિન્દ–બલોચ મકરાણી હતો. ઇણાજનો એ ગામેતી હતો. આધેડ અવસ્થા હતી. પોતાની વસ્તીને ભેળી કરીને

આજ ભર્યે ભાદરવે એણે આજ્ઞા દીધી કે "ભાઇ સામત સોલંકી, પુંજા આયર, પુલી ડોશી, તમે સહુ આજ ને આજ તમારાં ઢોર ઢાંખર અને ઘરની ઘરવખરી લઇને નીકળી જાઓ. કાલે આંહી તોપો ચાલશે."

"ભલે ને તોપું ચાલતી બાપુ! અમે તમનેમેલીને કેમ જાયેં!" અલીમહમદ ઉપર હેત રાખનાર વસ્તીએ ભેળા મરવાની હિમ્મત બતાવી. વસ્તીનાં લોકો કેટલા યે દિવસથી આખો મામલો સમજ્યે જતાં હતાં અને આજે તેઓને અલીમહમદના એક વેણમાં જ પૂરો ઘાટ સમજાઇ ગયો.

"ના ભાઇ, ભીંત હેઠળ ભીંસાઇને તમારે મરવાની જરૂર નથી. મારાં તો મુકદ્દરમાં હશે તે થાશે. તમે સહુ નીકળી જાઓ. આજ ને આજ ક્યાંઇક પડખેના ગામોમાં પહોંચી જાઓ."

"બાપુ! અમે નીકળીએ તો ઇણાજ લાજે."

"ઇણાજ નહિ લાજે. હું ઠીક કહું છું. મારે કાંઇ ધીંગાણે ઉતરવું નથી. સરકાર સામી લડાઇ નથી માંડવી. હું તો મરવા માગું છું ને ઇણાજની લાજ સાચવવા હું એકલો આંહી બેઠો

છુ. તમે ફિકર કરો મા જાઓ જલ્દી, ગામલોકોને સમજાવીને ઝટ બહાર નિકાલો ”

વાતો કહેતા કહેતાં અલીમહમદના હાથમા તસ્બી ફરી રહી હતી. અવાજમા ઉશ્કેરાટ નહોતો આખોમા રોષની નહિ પણ વેદનાની લાલપ ભરી હતી.

ગામની અંદર વાત પ્રસરી ગઇ. ગામેતીની શીખામણને વશ થઇ વસ્તીના લોકોએ ભારે હૈયે પોતાની ગાયો ભેંસો ખીલેથી છોડી, આસુભરી આખે ઉચાળા ભર્યા. સહુ અલીમહમદને રામ રામ કરી, રોતા રોતા બહાર નીકળ્યા અને કાલ સાંજ થાશે ત્યા તો આ ખોરડા, આ પાદર, આ વડલા ને આ પંખીડા, કોઇ નહિ હોય, આપણુ ઇજ્જતજ પડીને પાદર થશે, એ વિચાર કરતા કરતા, ગામના ઝાડવા ઉપર મીટ માડતા માડતા લોકો માર્ગે પડયા. પણ બુઢ્ઢા હતા તેટલા પડયા રહ્યા. પડયા રહેનારમા એક સામત સોલકી, બીજો પુંજા વાના આયર, ત્રીજી ફુલી ડોશી લુહાણી, ચોથો ખોદો ઢેઢ, પાચમો કિસો મેતર વગેરે જણુ હતા એને પણ ગામેતીએ પૂછ્યું "તમે શા માટે પડયા છો ?"

" બાપુ !" પોતાની ડગમગતી ડોકીને સ્થિર રાખવા મહેનત કરતી ફુલી ડોશી બોલી " અમારે ભાગીને શુ કરવું છે ? મડાને

ખરોચ કહેવાય છે ખાનદાન, સ્વમાની, સોંસરા મરદ અને એકવચની કોમ હિન્દ-બલોચ એ એના સદ્‌ગુણો પણ અજડ, અવિચારી, ક્રૂર અને કેટલેક અંશે Unscrupulous ખરા, એ એમના અવગુણ ધીમે ધીમે આ નવા આવનારા સગાઓ બહુ બળીઆ નીવડયા એવે અસલવાળા પક્ષનો મઝીઆન નામનો એક મકરાણી બહારવટે નીકળ્યો તેને તેઓ વશ ન કરી શક્યા, પણ જમાદાર અલીમહમદે કબ્જે કર્યો તેથી સામાવાળાના ભાગમાથી નવાબે ૧૦ સાતી જમીન અલીમહમદને અપાવી અને બાકીની ધીરે ધીરે ગરીબીને કારણે તેઓએ આ બળીઆ પક્ષને મારી દીધી બન્ને પક્ષ વચ્ચે અણબનાવ વધ્યો હતો અને એક વખત તો સામા પક્ષવાળા જમાદાર અબ્દલાએ જુનાગઢ જઇને ફરી આદ પણ કરેલી કે અમને ગામમાથી સતાવણી કરીને કાઢી મૂકે છે. એમ લગભગ નવા આવનારાઓ ગામના ધરાર ધણી થઈ બેઠા હતા.

વીજળીનો મો કેવો ? ટાંટીઆ ઘસરડીને મરવા કરતાં અમારા બાપુને પડખે રહી તોપે ઉડીએ, તો સદ્‌ગતિએ જવાયને ! અમે તો આંહી જ પડયા છીએ. ભલે આવતી તોપું."

૨

"બેટા અબ્દ રહેમાન !" વલીમહમદે પોતાના પાંચ દીકરા માંહેલા એકને બોલાવી કહ્યું : "આપણા ભાઈ ભત્રીજાને આજ ને આજ ભેળા કરો. તરસૂલીએથી ભાણેજોને, એમણાંબુના ત્રણે દીકરા અલાદાદ, ફકીરમામદ અને દીનમામદને તેડાવી લ્યો."

"પણ અબાજાન ! એની સાથે તો અદાવત છે ને ?"

"હવે અદાવત ખતમ થાય છે. ખુદાને ઘેર જાતાં જાતાં દોસ્તી કરી લેવા માગું છું. જલ્દી સાંઢીઓ રવાના કરો."

"બીજા કોને ?"

"જમાદાર સાહેબદાદને સનવાવ ખબર ભેજો."

જમાદાર અલીમહમદ અને વલીમહમદ વિદ્વાન, વિચારશીલ અને દીર્ઘદૃષ્ટા પુરૂષો હતા ખરા, પરંતુ પાચે આંગળીઓ સરખી ન હોય એ ન્યાયે જુવાનીયા વર્ગમાં કોઇ ઉદ્દંડ માણસો પણ હશે અને તેમના તરફથી આળવીતરા વર્તનની સાધારણ ફરીઆદ કોઈ કોઇ વાર બહાર પડતી. બીજી બાજુ રાજના અમલદારોને પણ ઇણાજ ગામ આંખોના કણાની માફક ખટકતું હતું.

એ અરસામાં આવી વસ્તી–ગણત્રીઃ સને ૧૮૯૧નું વર્ષઃ ગામનાં માથાં ગણાય–ભાઇ બેન, વહુ દીકરી, બધાનાં માથા ગણાય ! નક્કી એમાં "ફીરંગી" સરકારની કાંઇક છુપી કરામત હોવી જોઇએ ! આવી આવી શંકાને વશ થઇ ત્રણ ઠાળમાંથ તેમ ન થવા દેવાનો તેઓએ (ઇણાજ વાળાઓએ) પોકો નિશ્ચય કર્યો. મામલો તો આ વખતે જ વિફર્યો હતો, પણ ડાહ્યાં માણસોએ વચ્ચેથી તોડ કાઢયો કે

"સનવાવ તો અઢાર ગાઉ થાય કોણ મઝલ કરી શકશે ?"

"આપણા ફગસનજી ગામેટ કરી શકશે, એને દોટાવો. અને અમરાપર ભાઇ કાદરબક્ષ તથા અબાબકરને કહેવરાવો છેલ્લી વારનો કુટુંબમેળો કરી લઇએ. કાલે તો ખુદાના દરબારમાં હશું."

નોખનોખી દિશાઓમા ખેપીઆ છૂટી ગયા છે, મોહબ્બતદારો આવી પહોચવાની વાટ જોવાય છે, અને વેરાવળ પાટણમાં એક મોટી ફોજ ધણાજ ઉપર ચડતી હોવાના સમાચાર મળે છે. જમાદાર અલીમહમદની બંધી આશા આથમી ગઇ એ પોતાના ઓઝલને ઓરડે ચા'યો. પોતાની બીબી અમનન પૂછ્યું, "બોલો તમારી શી મરજી છે ? બાલબચ્ચાને લઇ ચાલ્યા જાઓ તો હું ખરચી આપું. આપણા વતન મકરાણ ભેગાં થઇ જાઓ"

"અને તમે ?"

અહીં ઘર આંગણે મરીશ કાલે આહી કતલ ચાલે

ાાવદ ! ચાલીસ વરસથી તમારી સોડય વેડનારને અ
મે એકલી જાન બચાવવાનુ કહીને કયા વેરનો બદલો
ઘ્રા છો ? મને શુ મરતા નથી આવડતું ? હું બલોચની ં
', બલોચની ઔરત છું, બલોચની જનેતા છુ."

પાટણના, બાદશાહ અકબરના કરતા પણ જૂનેરા કાળના જમીન નાગર દેસાઇ કુટુંબના એક ખાનદાન જુવાન હરપ્રસાદ ઉદયશંકર, 'હરભાઇ' નામથી આખી ગીરમા ને નાઘેરમા અત્યંત લોકપ્રિય · શુરવીર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તેને ઈણાજની વસતી વસાવવા માટે મોકદ દેસાઇ કુળ પર વિશ્વાસ અને સન્માનની દૃષ્ટિ રાખનાર મકરાણીએ આ વાતને વધાવી લીધી. ૨૦–૨૧ વર્ષના હરભાઈએ ઇણાજમા આ અણુત્રી કરી.

વળી થોડે વખતે ઈણાજવાળાઓને માહોમાહે મારામારી થઈ એની રાવ ગઈ. પણ તપાસ કરવા જનાર પોલીસને તેઓએ ગામમા પેસવા દીધા નહિ, પ્રભાસ પાટણના માજીસ્ટ્રેટને પણ ભગાડી મૂક્યા અને મનસ્વી વર્તન ચલાવે રાખ્યુ. બીજી તરફથી આવી ખમીરવાળી

"પણ બીબી ! તમારે આંહી બહુ બુરી રીતે મરવું પડશે. આ ઓરડાની નીચે હું દારૂ ભરાવીશ ને છેલ્લી ઘડીએ આખો ઓરડો ફુંકાવી દઈશ. મારાં બાલબચ્ચાંને રાજના હાથમાં જવા નહિ દઉં. હું રિન્દ-બલોચ છું."

"આપ ઠીક પડે તે રીતે અમને ઉડાવી દેજો. બચ્ચા સહિત મારૂં છેલ્લું ઠેકાણું તો આ ઓરડો જ છે."

ઓરડા નીચે સુરંગ ખોદાવીને અલીમહમદે દારૂ ધરબાવ્યો. પોતે ઓસરીમાં બેઠક લીધી. એક બાજુ હથીઆર મૂકયા છે. સામે ઘોડી પર ઉઘાડું કુરાન પડયુ છે. દીવો બળે છે. આખી રાત જાગીને અલીમહમદ કુરાન વાંચી રહેલ છે.

૩

સવાર પડતાં જ તેડાવ્યા હતા તે પિનાઈઓ ને ભાણેજો હાજર થઇ ગયા. હાજર થનારા આટલા જણ હતા. અમગપરથી જમાદાર અલીમહમદના કાકા નૂરમહમદના દીકરા જમાદાર કાદરબક્ષ અને અબાબકર: તરસુલીએથી પોતાની બ્હેન એમણાબુ અને બનેરી

જાતિઓની વિરોધી નોકરશાહી 'કામળો કરવા માંડી'. આમ વાત ચમતે ચડી તેવામાં લાલ હગલાનો એક બ્રિટિશ સવાર ધણુાજ ગામે મોકલવામાં આવ્યો તેને ય ગામેતીઓએ, કોણ જાણે શી દુમતિ સૂઝી તે બંદુકો બતાવી નસાડી મૂકયો.

આ વખતે જૂનાગઢને દિવાનપદે નડીઆદ વાળા સુપ્રસિદ્ધ દેસાઇ ખાનદાનના દેસાઇ હરિદાસ વિહારીદાસ વિરાજે. સ્વભાવે જેવા ઉદાર, ઉચ્ચ આશયોવાળા અને દયાળુ, તેવા જ આગ્રહી. એને ધણુાજ ગામ પર ક્રોધ આવ્યો. કોઈ અભાગણી પળે એણે હુકમ છોડયો કે 'ધણુાજવાળાઓના હથીઆર છોડવી દયો.' (મર્હુમ નવાબ રસુલખાનજીને આવા જ એક કિસ્સામાં જ્યારે કોઈએ આવી ભલામણ કરેલી ત્યારે નવાબે જવાબ આપેલો કે "વોહ હજામ કહાંસે પેદા હુએ, જો સાવજકું નખ

લસ્કરાનના ત્રણ દીકરા ફકીરમામદ, દીનમામદ અને અલાદાદઃ સનવાવથી જમાદાર સાહેબદાદ તથા તેનો ચૌદ વરસનો દીકરો ગુલમહમદઃ પોતાના પાંચ દીકરા, વજીરમામદ, અબ્દરહેમાન, મહમ્મદ, અબ્દલા અને ઇસ્માઇલઃ પોતાનો સગો ભાઇ વલીમહમદ તથા તેનો દીકરો ઉમર : અને હુસેનભાઇ નામનો એક બુઢ્ઢો સાથી. એ આખા દાયરાને અલીમહમદે પ્રથમથી માંડીને વાત કરી :

"મારા ભાઇ બેટાઓ, મકરાણીઓની ઇજ્જત આજ ઉતરી ગઇ છે. ઘણા ઘણા ઉતરતા ખવાસના બલોચોએ આંહી કાઠીઆવાડમાં આવી પેટને ખાતર ખૂટલાઇનો સિક્કો બેસારેલ છે. પણ આપણે તો રિન્દ–બલોચ. આપણે મૂળથી જ ગરાસદાર. આપણે આજ 'મકરાણી' નામનો બટ્ટો ધોવાની વેળા આવી છે."

"એવડું બધું શું થયું છે?"

આપણા માંહેલાની જ ખટપટથી નવાબ સરકારના અમલદારો આપણા ઉપર કોપાણા છે. મને કાલે હરિદાસ દિવાને વેરાળ મુકામે તેડાવેલો. પૂછ્યું કે હથીઆર કેમ રાખો છો? સરકારી અમલદારોને ગામમાં કેમ આવવા દેતા નથી?

ને દાદીયાળા તાશીરો દીધે આવે છે. કોઇ પણ ઇલાજે રાત પાડી દેી એ મકરાણીઓની નેમ હતી ને જો રાત પડી હોત તો મકરાણીઓને નવી મદદ આવી પહોંચતાં ભયંકર સંગ્રામ મંડાયો હોત એ ચોક્સ વાત છે.

તોપો જ્યારે ફરી વાર વ્હેતી થઇ અને ગાડાં આડે ગોળીઓની કારી ફાવી નહિ, ત્યારે એ તેર જણાના ડાહ્યા જણ કાદરબક્ષે નવેસર વિચાર કર્યો કે "હવે નહિ પહોંચાય, અને ડનડે ડુંગરે જેમ મહીયા મુવા તેમ જો આંહી ભીંત હેઠળ ભગાઇને મરશું તો લોકો મકરાણીઓની બદબોઇ કરશે. માટે હવે નીકળી જાઇએ."

કાદરબક્ષ પાછો વળ્યો જમાદાર અલીમહમદની પાસે આવીને એણે આ વિચાર કહી સંભળાવ્યો અલીમહમદે જવાબ વાળ્યો :

"ભાઇ કાદરબક્ષ! હું તમને કંઇ જ નથી કહેતો નીમકહરામ થઇને આપણા સરકાર સામે થવાનું કે વસ્તીને પીડવાનું હું તમને કહેતો નથી હું પોતે તો આંહી મરવા જ માગું છું. તમે તો તમારા દિલમાં ખુદા જે કહેતો હોય તે જ કરજો!"

કાદરબક્ષ બહારવટાના પગલાં ભરી બીજી બાજુથી ગામ છોડવા નીકળ્યો. ભેળા એના બીજા બધા પિત્રાઇઓ પણ નીકળ્યા માત્ર અલીમહમદના બે દીકરાએ, વજીરમહમદે અને અબ્દરહેમાને કાદરબક્ષની સાથે જવા ના પાડી કહ્યું કે "બાપુને છોડીને અમે નહિ આવીએ અમે પણ આંહી જ મરી મટશું."

કાદરબક્ષ નીકળી ગયો પાદરને ઝાંપે મકરાણીઓના મોરચા તૂટી પડયા ફોજ અંદર ઘુસી અલીમહમદની ડેલી પાસે પહોંચી. બંદૂકોની તાળી પડે છે અને તોપના ગોળા ગાજે છે તે સાંભળતો સાંભળતો અલીમહમદ કુરાનના દોર કરવામાં તલ્લીન છે

જ્યારે ફોજ લગોલગ આવવા લાગી ત્યારે એક અકસ્માત બન્યો વજીરમહમદના મોરચા સામે ઊભા રહીને ફોજદાર ગુલમેંદી સવારે એને ખરાબ ગાળો કાઢી ગાળો સાંભળતા જ રિન્દ–બલોચ વજીરમહમ્મદનું લોહી ઉકળી આ

શા કારણથી એણે પોતાની બંદૂક એટલા ઉપર પછાડી ભાંગી નાખી અને 'યા અલી મદદ !' કરી તલવાર ખેંચી. ઓટા ઉપરથી એણે ઠેકડો માર્યો. દોડીને એ ગાળ કાઢનાર સવારને તો ઠાર કર્યો, પણ ત્યાં તો એના શરીર ઉપર ગોળીઓનો મે વરસી ગયો. વઝીરમહમદ ઢળી પડ્યો.

મોટા ભાઈને પડતો દેખી ૧૪–૧૫ વરસનો નાનો ભાઈ અબ્દરહેમાન તલવાર ખેંચી દોડ્યો અને પોતાના હાથનું કાંડું ઝાટકા વડે કપાઈને લટકી પડયું ત્યાં સુધી એ ઝુઝ્યો. એ પણ પડ્યો. મકરાણીના મોરચા તૂટ્યા. ગામનાં ખોરડાં સળગ્યાં. લાખેણા જુવાનો ઉભા ઉભા ભાંગી ગયા પણ તસુ યે હટ્યા નહિ.

ઘોડી વાર થઈ અને એક જખ્મી મકરાણી પેટ પર કપડું વીંટી લથડીયાં લેતો ઓસરીએ આવ્યો: અલીમહમદને ખબર દીધા કે "બાપુ, વઝીરમહમદ કામ આવી ગયાં ને અબ્દરહેમાન જખ્મી થઈને બેહોશ પડ્યા છે."

અલીમહમદે ખામોશીથી ખબર સાંભળ્યા. એણે પોતાના દિલને જરા પણ ઉશ્કેરાવા ન દીધું. ધીરે હાથે કુરાન બંધ કરી, અદબથી એક તરફ મૂક્યું. જખ્મી અબ્દરહેમાનનું શરીર આવી પહોંચ્યું તેને બીબીઅમન વાળા ઓરડામાં ઢોલીઆ પર પોઢાડ્યું. ને પછી પોતે ઉભા થઈ હમેલ અને તલવાર બાંધી. ભેટ વાળીને જમૈયો નાખ્યો. તમંચો કમર પર બાંધ્યો. હાથમાં મોટી બંદૂક લીધી. લઈને ધીરે પગલે બીબી અમન પાસે આવ્યો. આટલું જ બોલ્યો: "ખુદા હાફિઝ ! હમારા ગુન્હા માફ કરના ! રંજ નહિ કરના ! રોજ હશરકે રોજ ખુદા મિલાયગા જબ મિલેંગે. ખુદાકી

"હુશીઆર !" એટલો જ શબ્દ એણે ફોજની સામે જઇને કહ્યો. બંદૂક ઉપાડી. છાતીએ ચડાવીને છોડી. ગોળી ફોજમાં જઇને ચોંટી. બડા મીંયા નામે માણસને પાડયો. બસ, અલીમહમદે બંદૂક ફેંકી દીધી.

પછી તમંચો ખેંચ્યો. છોડયો. મકરાણી પોલીસ હવાલદાર રોસ્તમહમદને પાડયો. બસ, તમંચો પણ ફેંકી દીધો.

છેલ્લી એણે તલવાર ખેંચી. ફોજને પડકારી. સામે દોટ દીધી. સામેથી ચાલીસ-પચાસ બંદૂકોની ગોળીઓ છુટી. માવઠ પડયો. પણ પડતી વેળા એનો હાથ જમૈયા પર હતો, અને એના હોઠમાં કંઇક શબ્દો ફફડતા હતા.

એને વેરાવળના કબ્રસ્તાનમા દાટેલ છે.

સાંજ પડવા આવી હતી ત્યાં જ બધું પૂરૂં થઇ ગયું. મરેલાઓની લાશો ગોતાવા લાગી. લાશો ગોતતાં ગોતતાં કોઇનું ધ્યાન આંબલીના ઝાડ માથે ગયું. ત્યાં ઉંચી ઉંચી ડાળ્યે એક લોય લટકતી હતી. લોથ નીચે ઉતરાવી. ઓળખાયો : આ તો ઇણાજનો મકરાણી જુવાન દીનાર' ઓલ્યો આંબલીની ઘટામાથી સવારથી સાંજ સુધી ગોળીઓના મે વરસાવનારો : આંબલીની ડાળ સાથે ફેંટાથી પોતાનું શરીર' બાંધીને એ લડેલો લાગ્યો. એના પેટ, પેડુ અને છાતીમાં આઠ જખ્મો હતા. અને દરેક જખ્મના ખાડામાં લુગડાંના કટકાના ગાભા ખોસેલા નીકળ્યા. એ ચીંથરાં એના પોતાના જ કપડામાંથી ફાડેલાં હતાં. શું એ શૂરો જુવાન ગોળીઓ ખાતો ખાતો જખ્મોમાં ગાભા ભરી ભરી તે ઉપર ભેટ કસકસાવીને આંબલીને ઝાડેથી દિ' આથમ્યા સુધી લડતો હતો ! શું છેલ્લી ગોળી અને છેલ્લે દમ ખૂટયા ત્યાં સુધી આ જુવાન ઝુઝયો હતો ! દેસાઇ હરભાઇ કહેતા કે 'મેં જ્યારે એની કમર છોડાવી ત્યારે તૂર્ત જ એનાં આંતરડાં બહાર નીકળી પડ્યાં હતાં ને અમલદારો આફ્રિન ! આફ્રિન ! કરતા ખુરસી પરથી ઉભા થઇ ગયા હતા.

આ દીનાર એકલો એકલો આહીં આંબલી ઉપર કયાંથી ? વહેલો ઉડીને એ તો સીમમાં આંટો દેવા ગએલો પણ પાછો વળે તે પહેલાં તો ફોજ આવી પહોંચેલી દીનાર ગામમાં ન જઇ શકયો. એટલે આંબલી પર ચડીને એકલે હાથે લડયો

ઘાયલ થઇને ઘરમાં પડેલા જુવાન અબ્દ રહેમાનની લોકકાઇ પણ કયાં ઓછી હતી ? એનું કાંડું લબડી પડયું હતું દાક્તર એને તપાસવા આવ્યા તપાસીને દાક્તરે કહ્યું કે "ધોરી નસો કપાઇને સામસામેની ચામડીનાં પડોમાં પેસી ગઇ છે તેથી શીશી સુંઘાડવી પડશે" બાળકે હાથ લાંબો કર્યો અને કહ્યું "મલમપટ્ટા બાંધના યાદ હે, તો બાંધો, ખટખટ મત કરો ! સીસી નહિ મંગતા !" ને જ્યારે દાક્તરે એ તૂટેલી નસોના છેડા ચીપીઆથી ખેંચીને બાંધ્યા, ત્યારે આ ચૌદ વરસના બાળકે સીસકારો ય નહોતો કર્યો *

રાત પડી પણ ગામનો કબ્જો સાચવવા કોઇ કબૂલ થાતું નથી આખરે જગતસિંહ કરીને એક સિખ સિપાહી અને એની હિમ્મતે બે બીજા મળીને રાત રહ્યા છણુંજ ગામ પર લશ્કરી પહેરો બેઠો કાદુ, અલાદાદ, દીનમહમદ, ફકીરમહમદ અને કાજી વિલાયતી, એમ પાંચ જણા રાતના અંધારામાં પાછા આવ્યા

---

* ઇણુંજની લડાઇમાં અવલથી આખર સુધી હાજર રહેનાર દેસાઇ હરભાઇ, પોતાના છોકરા ગુમડાં ફોડાવતા પણ રૂવે ત્યારે આ કથા કહી તેઓને છાના રાખતા

આજે એ અબ્દરહેમાન અંગ્રેજી ભાષા જાણે છે, ગામડામાં બેસી ખ્રીસ્તી ધર્મ અને ઇસ્લામના ગૂઢ તત્ત્વોનો અભ્યાસ કરે છે જુઓ તો જણાય જ નહિ કે આ એ જ અબ્દરહેમાન, તેની સાથેનો બીજો વીર બાલક ગુલમહમદ સનવાવવાળો. એણે આ ધીંગાણામાં શો ભાગ ભજવ્યો તે તો ખબર પડતી નથી પણ એ બન્નેએ જેલમાં બેસી જન્મકેદમાં રહ્યે રહ્યે અનેક કેદીઓને સુધાર્યા, માર્ગે ચડાવ્યા, ને આખરે જે દિવસ તેઓની પણ બેડીઓ પણ તૂટી, તે દિવસ આખી કાઠિયાવાડ રાજી થએલ.

અને ઓરડામાં પૂરેલાં બી અમનને બાળબચ્ચાં સાથે બહાર કાઢી ચાલ્યા ગયા.

સવત ૧૯૩૯ના ભાદરવાશુદ ચોથના રોજ આ ધીંગાણું ખતમ થયું અને કાદુનું બહારવટું શરૂ થયું.

૨. કાદરબક્ષ બહારવટે

૧

ઘણુાજ રોળાઇ ગયું. મરવાના હતા તે માર્યા ગયા. જીવતા હતા તે, જખ્મી તેમજ બીનજખ્મી તમામ, કેદમાં પૂરાયા. પણ કાદરબક્ષ, અબાબકર, અલાદાદ, દીનમહમદ અને ગુલમહમદ તો હાથમાંથી છટકી ગયા છે ત્યાં સુધી રાજને જંપ નથી. નાના નોકરો એ પાપીઓના ધડો લાડવો કરી નાખવાના લાગ ગોતી રહ્યા છે.

દિવાન હરિદાસ પ્રભાસપાટણ આવ્યા. એ પાંચ મકરાણીઓને ઝાલવા વિષે પોલીસ અમલદારનો મત પૂછ્યો. પરદેશી અમલદારે ભૂલ ખાઇને રસ્તો બતાવ્યો કે "એના ઓરત બચ્ચાંને પકડી લઇએ, એટલે એને રોટલા મળતા અટકશે ને એ આપોઆપ શરણે આવશે."

આખી કચેરી બેઠી હતી તેની વચ્ચે આ વાત છેડાઇ ગઇ. ધોસીલા દિવાને હુકમ છોડ્યો કે "રસાલાના બે સવાર અમરાપર મોકલો તે એ લોકોને ગાડે નાખી વેરાવળની જેલમાં લઇ આવે."

સાંભળીને કચેરીમાં બેઠેલા ખાનદાન વર્ગના તેમજ કાંઠીઆ વર્ણના માણસોના મ્હોમાથી અરેરાટી નીકળી ગઇ. દિવાનને પડખે પ્રભાસ પાટણવાળા ખાનબહાદુર સૈયદ અલવી અલ એદ્રુસ-જેણે વાઘેરોના બહારવટામા ભારી નામ ફેલાવેલો–તે બેઠેલા. એણે ઉઘાડા ઉઠીને કહ્યું "રાવ સાહેબ, આ આપ વિપરિત વાત કરો છો હો! આ છોકરાઓ કોઇની રંજાડ કરતા નથી. થાવાનું હતું તે થઇ ગયું. તેમનું સત્યાનાશ વળ્યું સિપાહીના દીકરા છે પણ ચુપ બેઠા છે. અને ઇન્શાઅલ્લાહ થોડા રોજમાં તેમને વતન ચાલ્યા જશે. માટે રાવ સાહેબ, એના જનાના સામે લડાઇ ન હોય."

"ના ના, ખાનબહાદુર!" દિવાને ટાઢોબોળ જવાબ દીધોઃ "એમ કર્યા વગર છુટકારો નથી."

આટલી વાત થાય છે ત્યાં રસાલાના બે જુવાન સવારો રવાના થવા માટે સલામ કરવા આવી ઉભાં રહ્યા. એની સામે, આગળી ચીંધીને ખાન બહાદુર અલ્વીએ દર્દભર્યે અવાજે દિવા-નને કહ્યું કે "રાવ સાહેબ, તો પછી આ બે છોકરાઓની મૈયતની પણ તૈયારી કરી રાખજો અને ગીરસ્તોની ભરતી પણ કરવા માંડજો! કેમકે હવે આપ સુતા સાપ જગાડો છો."

દિવાન હરિદાસ સ્હેજ હસ્યા. સવારો સલામ કરી ચાલતા થયા. કચેરી સૂનસાન બેઠી રહી.

❧

૨

અમરાપર ગામની નજીક બીજ અને અજોઠા ગામની પડખે, એક કાદાની અંદર કાદરબક્ષ બેઠો છે. બપોરનો સૂરજ સળગે છે. કાદુ પોતાનાં તકદીર પર વિચાર ચલાવે છે. ગઇ કાલનો એ શાહુકાર આજે ચોર બન્યો હતો. કાદરબક્ષ તો અમરાપરનો ખેડુ હતો. પમાયતો હતો. એ બહાદૂરે સાવઝનાં બે જીવતાં બચ્ચાં ઝાલીને નવાબને ભેટ કરેલાં, તેના બદલામાં નવાબે એને અમરાપરમાં બે સાંતી (૪૦ એકર) જમીન બક્ષીસ કરેલી તે પોતે ખેડાવી ખાતો. એ અભણ જમાનામાં પોતે ભણેલોઃ મોતીનાં દાણા જેવા અક્ષરો પાડી જાણેઃ એની બેઠક પણ સારી સુસદીઓ ભેળીઃ એની અદબ મુરજાદ એક અમીરજાદાને શોભે તેવીઃ નીતિ અને નીમકહલાલીને રંગે પૂરેપૂરો રંગાએલોઃ અને 'દાણાજ' વાળા મકરાણીઓને હમેશાં ખામોશના બોલ કહેનારોઃ એવો સુલેહસંપીને ચાહનારો કાદરબક્ષ, વાઘેર દાયરામાં જોધા માણેકની માફક આ દાણાજના મકરાણી દાયરામાં અળખામણો થઇ પડેલો. એના ભાઇઓ એને 'કમજોર' કહીને ટોણાં દેતા. એજ કાદુએ પોતાની મતલબ નહોતી છતાં આજે ભાઇઓના દુઃખમા ભાગ લઇ પોતાનું સત્યાનાશ વ્હોરી લીધું હતું.

એકલો બેસીને એ શાણો આદમી વિચાર કરતો હતો કે હવે શું કરવું? નીમકહરામ થઇને જુનાગઢ સામે લડી મરવું, કે મકરાણમાં ઉતરી જવું? મરીને શું કમાવું છે? નામોશી! અને ચાલ્યા જવાથી પણ નામોશી સિવાય બીજું શું મળવાનું છે?

બરાબર તે વખતે આબાબકરની નાની દીકરી ભાત લઇને આવી. ભાત પિરસીને એણે કાદુને કહ્યું "કાકા બાપુ, આ છેલ્લી વારની રોટી ખાઇ લ્યો."

"કેમ બચ્ચા ?" કાદુના હાથમાં હજુ પહેલું જ બટકું હતું.

"નવાબ સાહેબની ફોજ આવી છે, અને અમને બધાંને લઇ જાય છે."

"તમને બધાંને એટલે કોને ?" કાદુ ટાંપી રહ્યો.

"મોટી અમ્માને, મારી માને, મારી કાકીને, ભાઇને, તમામને."

"ઓરતોને ? બચ્ચાંને ? ગુન્હો તો અમે કર્યો છે, તો પછી તમને બેગુનાહોને શા માટે લઇ જાય છે ?"

કાદુ ભૂલી ગયો કે એ વાતનો જવાબ એ નાની ભત્રીજી ન આપી શકે !

છોકરી કાકાબાપુના ક્રુર બનેલા ચહેરા પર મીટ માંડી રહી. અમરાપરની બે સાંતી જમીન ખેડનાર ખેડુ એ સળગતા અંગારની માફક ભીતરમાં સળગી ઉઠી ખુની બનતો હતો.

"બેટી ! ભાત પાછું લઇ જા !" એમ કહીને કાદુએ એંઠા હાથ ધોઇ નાખ્યો. ખાધું નહિ.

પ્રભાસપાટણની આ બાજુ ભાલપરૂં ગામ છે. એ ભાલપરાની નદીના બેકડમાં કાદુ બંદુક ભરીને બેસી ગયો. બરાબર નમતી બાજરે એણે અમરાપરને કેડેથી એક ગાડું જતું જોયું. ગાડાના ધોળીઆ બળદની જોડ પણ ઓળખી. પાછળ બે રસાલા-સવારો પણ ચોકી કરતા જાય છે. ખાત્રી થઇ ચુકી : એ તો એ જ.

*નાળ્ય નોંધીને કાદુએ પાછળથી તાશીરો કર્યો. એક ગોળી ને એક સવાર ઉડ્યો. બીજી ગોળી ને બીજો પટકાયો.

*બીજા પક્ષનું કહેવું એમ છે કે કાદુએ આડા ફરી, સામા જઇ, સમજાવી, પડકારી, સામી છાતીએ ધીંગાણું કરેલું.

અસ્વારને પડતા દેખીને કાદુએ હડી કાઢી બેમાથી પહેલાના શરીર માથે જઇને જુવે ત્યા જુવાન ઓળખાયો એ હતો બડામિયા સૈયદ : હજુ જીવતો હતો કાદુ એના શરીર પાસે બેઠો એના હાથ વાથ્યા અને આજીજી કરી કહ્યુ "બડામિયા! તુ સૈયદ મે તારો જાન લીધો પણ હુ શુ કરૂ? મારા બાલબચ્ચાને આમ બેગુન્હે કેદી બનતા માગથી ન જોઇ શકાણા હવે ભાઇ, તુ મને માફ કરી શકીશ?"

છેલ્લા દમ ખેચતો બડામિયા બોલ્યો "ભાઇ કાદરબક્ષ, તમને માફી છે તમે મને કયા અંગત વેરથી માર્યો છે? એ તો મુકદ્દર!' એટલુ કહીને સૈયદે શ્વાસ છોડયા

પછી કાદુ બીજા સવારના શરીર પાસે ગયો એને પણ ઓળખ્યો પોતાનો નાતા વાળો જુવાન કબીરખા! પણ માફા-માફીની ઘડી તો ચાલી ગઇ હતી કબીરખાનો જીવ ક્યારનો યે નીકળી ગયો હતો

૩

"એક દિવસમા એક ગામ ભાંગે તો સમજજો કે સાધુએ ભાંગ્યું ! અને ત્રણ ગામ ભાંગે તો કાદુએ ભાંગ્યું સમજજો !"

એટલી જાહેરાત રાજસત્તાને પહોંચાડીને કાદુ ગીરની રૈયતને રંઝાડવા નીકળી પડયો. પોતાની ભેગો પોતાનો મોટેરો ભાઇ અબાબકર છેઃ અલાદાદ, ફકીરમામદ અને દીનમામદ છે, સનવાવવાળા જમાદાર સાહેબદાદનો બાર–ચૌદ વરસનો દીકરો ગુલમામદ છે, બે સીદી છે, ને બાકી ખાટસવાદીઆ ભળ્યા છે. સાદાં લૂગડાં પહેરે છે. બીજા બહારવટીયાની માફક વરરાજાનો વેશ નથી ધર્યો. ભેળો નેજો પણ નથી રાખ્યો. ખભે બંદૂક લઇને પગપાળા જ ચાલે છે. ઉંટ ઘોડું કાંઇ રાખતા નથી. રોજ પાંચ વખત કાદુ નમાઝ પડે છે. અને સાથોસાથ ગામ ભાંગી જુલમ વર્તાવે છે. રોજ ત્રણ ત્રણ ગામડાં ઉપર પડતો ત્રીસ ત્રીસ ગાઉની મજલ ખેંચે છે. આસપાસના ગામેતીઓ, તાલુકદારો, મકરાણીઓ વગેરે એને ઉતારા આપે છે. એની પાછળ જુનાગઢે અને એજન્સીએ પોતાની બધી શક્તિ રોકી દીધી છે. બહારવટીયાનાં માથાનાં ઇનામો જાહેર થયાં છેઃ કાદુ અને આબાબકરના અકેકે હજાર રૂપીઆ, દીનમામદ અને અલાદાદના પાચસો પાંચસો : બે સીદીઓના પણ પાંચસો પાંચસો. એમ પણ કહેવાય છે કે કાદુના માથા સાટે ૨૦ સાંતી જમીનનું ઇનામ નીકળેલું

તો ક્યારના યે પાછલી વાડય ઠેકીને ભાગી ગયા હતા.. ઘરમાં ફક્ત એક પરણેલી દીકરી હતી, ને દીવાને ઝાંખે અજવાળે એનાં અંગ ઉપર પીળું ધમરક સોનું ચળકતું હતું.

કાદરબક્ષ ઓસરીએ ઉભો રહ્યો. બીજા અંદર ગયા છે. ઘર લૂંટાય છે. એમાં એકાએક બાઇએ ચીસ પાડી ને કાદુની નજર ખેંચાણી. તુર્ત એણે ભયંકર અવાજ દીધોઃ "હો વલાતી ! ખબરદાર !"

એક સંગાથીએ એ એકલવાયી વણિક-કન્યાનો હાથ ઝાલ્યો હતો. બહારવટીએ એને 'હો વલાતી !' એટલે કે 'ઓ મકરાણી !' કહી બોલાવ્યો; કેમકે એની ટોળીમાં મકરાણી સિવાયના કોણ કોણ હતા તેનો ભેદ બહાર ન પડી જવો જોઇએ.

કાદુ ઘરના બારણા પર ધસ્યો ને એણે મોખતીને હુકમ કર્યો કે "બહાર આવ !"

ભોંઠો પડેલો સાથી બહાર નીકળ્યો. બહારવટીઆની સામે ઉભો રહ્યો.

"બેટા ડરીશ ના ! તારૂં ઘર નહિ લૂંટીએ. તું તારે ચાલી જા !"

એટલો દલાસો એ એકલ ઓરતને આપીને કાદુ ગુન્હેગાર તરફ ફરડો થયો. એની નજર અપરાધીના હૈયા સોંસરી જાણે ઊતરતી હતી. 'ચલો ગામ બહાર !' કહીને એણે સાથીને મોઢા આગળ કર્યો. પોતે ફરીવાર ઓરડામાં જોયું. દીવો બળતો હતો ને દીવાની જ્યોત જેવી જ ચડકતી એ ઓરત ઉભી હતી. એ ઘર લૂંટ્યા વિના બહાર નીકળી ગયા. ગામ બહાર જઇને એણે એ અપરાધી ખાટસવાદીઆ સામે કરડી આંખો કાઢી. કહ્યું : "બહારવટાની અંદર કાદરબક્ષ નાની એટલીને દીકરી, બરોબરની એટલીને બ્હેન, અને મોટેરી એટલીને મા ગણી ચાલે છે. કાદરબક્ષ એક પાક મુસલમાન છે. એની સાથે તારા જેવા હેવાન ન ચાલી શકે. હું તને ઠાર કરત. એક પલ-પણ વાર ન લગાડત. પણ તારી લાશ આંહી પડી ન રખાય,

અમારે ઉપાડવી પડે, માટે જ હું તને નથી મારી શકતો એટલો અફસોસ કરૂં છું. ચાલ્યો જા ! આ લે તારી ખરચીના પૈસા !"

પૈસા આપીને તે જ પળે એને રવાના કર્યો.

૪

દિવસ આથમવા ટાણે કાદુ ગીરના માતબર ગામ ગેઢડા ઉપર આવ્યો. ચંદ્રનું ગ્રહણ હતું. થાણાનો પુરબીઆ જાતનો દફેદાર હાથમાં હાંડલું લઈને નહાવા જાય અને કાદુને થાણામાં દાખલ થવું. દફેદારે બહારવટીયાને પડકાર્યા કે "કૌન તુમ !"

કાદુએ જવાબ આપ્યો "હમ ગીસ્તવાલા. જલ્દી બંદોબસ્ત કરો."

એમ ખોટું બોલી, શત્રુને ભૂલમાં નાખીને કાદુએ માર્યો. સંત્રી લાલસિંહને પણ ઠાર કર્યો. ત્રણ વાણીઆ ને એક ખોજો, ચારેને લૂંટી ચાલ્યો ગયો.

ઉંબા ઉપર પડ્યા. ત્યાંનો પટેલ ગીસ્તની સાથે બહુ હળતો ભળતો રહી કાદુની બાતમી દેતો. એનું નાક કાપ્યું.

હસ્નાપૂર ભાંગ્યું. ત્યાંના સંધી તૈબને પકડીને હાજર કર્યો: કહ્યું કે "તૈબડા, તું સીમાડાની તકરારો કરવા બહુ આવતો. તને સીમાડા દોરવા વ્હાલા હતા. લે, એ સીમાડા દોરવાનો તારો શોખ અમે પૂરો કરીએ."

એમ કહીને તૈબના પેટ ઉપર તરવારની પીછીથી ચરકા કરી, સીમાડાની લીટીઓ દોરી.

સવની, ઇસવરીયું ને મોરાજ, ત્રણ ગામ ભાંગીને લૂંટ કરી.

પસનાવડા ભાંગ્યું. એક બ્રાહ્મણ ભાગ્યો, તેને ઠાર માર્યો ને પછી ગયા લોઢવા ઉપર. લોઢવાનો આયર પટેલ એવું બોલેલો

કે " કાદુ બીજે બોડકીયુંમાં ફરે છે, પણ આંહી શીંગાળીયુંમાં નથી આવ્યો. આવે તો ભાયડાની ખબરૂં પડે. "

આ વાત કોઇએ કાદુને ગીરમાં કહી.

" ઓહો ! પટેલ સામે ચાલીને તેડાં મોકલે છે, ત્યારે તો ચલો ભાઇ !"

એટલું કહીને કાદર ચડયો. પટેલનું ઘર લૂંટયું. પટેલને બાન પકડ્યો. પકડીને કહ્યું કે "ભાગેગા તો હમ ગોલીમેં ઠાર કરેગા. રહેગા તો મોજસેં રખેગા." પટેલ શાણો, એટલે સમય વર્તી ગયો. ન ભાગ્યો. એને બહારવટીયો છૂટથી રાખતો, અને બરાબર રોટલા ખાવા દેતો.

લોઢવા ભાંગ્યું ત્યારે કાદુ એક કારડીઆ રજપૂતને ખોરડે પેઠો. મરદ લોકો પોબાગં ગણી ગએલ. બહારવટીયાનો ગોકીરો સાંભળીને ઘરની બાઇ ઉંઘમાંથી બેબાકળી ઉઠી. એના અંગ ઉપર લૂગડાનું ભાન ન રહ્યું. ભાળતાં જ કાદુ પીઠ કરીને ઉભો રહ્યો. ઉભીને પાછળ થર થર ધ્રૂજતી અરધ નગ્ન ઓરતને કહ્યું "બોન, તારાં લૂગડાં માંચવી લે. હું તારી અદબ કરીને ઉભો છું. બ્હીશ મા બેટી!"

પણ બાઇ તો હેબતાઇ ગઇ હતી, એ હલી કે ચસ્ શકી. અલ્લાની આંખ જેવો દીવો જલતો હતો. કાદુ બહાર નીકળ્યો, કહેતો ગયો કે "બેટી, તારા ઓરડાનું કમાડ વાસી !" સાથીઓને કહ્યું કે "આ ઘર નથી લૂંટવું. ચાલો."

એક ગામમાં પડીને કોઇ તાલેવર વેપારીનું ઘર ઘેર્યું. અધરાતને પહોર અંદરનાં માણસો ઉંઘતાં હતાં. બારી બારણાં મેડવી શકાય તેવાં સહેલાં નહોતાં. કાદરબક્ષ પોતે ખોરડા પર ચડી ગયો. એણે નળિયાં કાઢીને અંદર નજર કરી. ઘસઘસાટ નીંદરમાં સ્ત્રી પુરૂષને એક સેજની અંદર સૂતેલાં દેખ્યાં. જોતાં જ પાછો ફરી ગયો.

ભીયાલ થોરડી ભાંગ્યું. હવાલદારો વાડ ઠેકી ઠેકીને ભાગી ગયા.

લુંબા ભાંગ્યું ને આંબલાસનાં બાન પકડયાં. દંડ લઇ લઇને છોડયાં.

સણોસરી ને નગડીઆની લૂંટ કરી લોકોને દાંડીઆ રાસ રમાડયાં ખજૂર વ્હેંચ્યા.

ગીરાસીઆઓનો પોતે આશરો પામતો હોવાથી ગીરાસીઆં ગામ પર નહોતો જતો. પણ એક મકરાણીનો ભૂલવ્યો ખીન-વાંકિક કાદુ જેતસર વાળાની ઓરડી ઉપર પડયો. એમાં એક તલવારધારી કાઠી જુવાનને ઉભેલો જોયો. અવાજ દીધો કે "અય જુવાન! હથીઆર છોડી દે."

પણ જુવાન હેબતાઇ ગયો હતો. કાદુએ ત્રણવાર કહ્યું કે "જુવાન! હથીઆર છોડી દે." પણ જુવાન જડ પત્થર જેવો ભાન ભૂલી ઉભો થઇ રહ્યો. એને કાદુએ બંદૂકે ઠાર કર્યો. પછી માંડી લૂંટ. એ ટાણે વસ્તીમાંથી કોઇએ કહ્યું કે "વસ્તીને સંતાપો છો જમાદાર, ત્યારે દરબારને કેમ કાંઇ કહેતા નથી?"

"અરર! આ દરબારનું ગામ? ભૂલ થઇ." કહીને અફસોસ કરતો કાદુ બહાર નીકળી ગયો.

ચોકલી ગામ તોડ્યું. પટેલને કોકડાથી બાળ્યો. કેર વર્તાવ્યો.

ભાલપરા ભાંગ્યું. ખાન બાહાદૂર અલ્વીના ભાઇની ગીસ્ત પર તાશીરો કરી ભગાડી, ગામલોકોનાં નાક કાન કાપ્યાં.

ઘાતકીપણાએ એની મતિને ઘેરી લીધી. ડાહ્યા ડમરા અને ખાનદાન કાદરબક્ષે સાઝા મેલી, પોતાની ફતેહમાં મદછક બની, અને કિનો લેવાના નેક માર્ગો મૂકી દઇ રૈયતનાં *નાક કાન કપાવવાં શરૂ કર્યાં. એટલાં બધાં કાપ્યાં કે એના દુહા જોડાણા:

*આ કાદુએ કરેલી નાક કાનની કાપાકૂપને અંગે જ જુનાગઢના સ્વ. દાક્તર ત્રીભોવનદાસે કપાળની ચામડી ઉતારી નવા નાક સાંધવાની કરામત શોધી હતી.

સાત દિવસ સુધી ત્રણે સોબતીઓને જૂદા રાખેલા. પછી તેઓ ણ રગરગ્યા ત્યારે જ પાછા સાથે લીધેલા.*

કહે છે કે પોતે ભૂખ્યો રહીને પણ આનને ખવરાવતો.

૬

વૈશાખ મહિનો હતો વેરાવળના હવા-મ્હેલોમાં દરિયાની લહરીઓ હિલોળાઈ હિલોળાઇને હાલી આવતી હતી. ગોરા અમલદારોની છાવણીઓ નખાઇ ગઇ હતી મ્હેલો ઉપર અગ્રેજોના વાવટા ફડાકા મારી રહ્યા હતા. સાહેબ મડમોની આંખોમા સુખનાં ઘેન ઘેરાતા હતાં. બારીએ બારીએ સુગંધી વાળાની ટટ્ટીઓ, મેજ ઉપર ફુલોના હાર ગજરા, મીઠાં શરબત અને મીઠા શરાબ, એ સહુ મળીને સાહેબ લોકોને નવાબની મહેમાનદારીની મીઠપમાં ઝબકોળતા હતાં. અગ્રેજોની સરભરા માટે જુનાગઢનુ રજવાડું વખણાય છે.

એક દિવસ સાંજ નમતી હતી બે ઘોડાગાડીઓ ગોધૂલીના અંધારા-અજવાળાં વીંધીને પ્રભાસપાટણથી વેરાવળ પાછી આવતી હતી ગાડીઓને બન્ને પડખે રૂપાના દીવા, અગ્રેજોની ગતી આંખો

* એક જાણકાર આ વાત બીજી રીતે બની હોવાનું કહે છે

,પુરષોતમ દફતરી નહિ પણ જગત વહીવટદાર હેમાભાઈ અમીચદ મોરબીથી સાસણ જતા હતા તેવાંમા માર્ગે એને બહારવટીયાએ રોકયા; પછી પૂછપરછ કરીને અલાદાદે એને ચાલ્યા જવા દીધા. હેમાભાઇ થોડેક ગયા હશે ત્યા તો જબૂરનો સીદી બાવન બોથા કે જે બહારવટીયાઓ માટે ભાતુ લઇને આવેલ, તેણે અલાદાદને કહ્યુ કે "તમે તો એને જવા દીધો, પણ એ તો આમારો વહીવટદાર છે, એટલે આમને લીલી તાપણીમા બાળશે." આ પરથી અલાદાદે પાછળથી બંદૂક મારી હેમાભાઇને ઠાર કર્યા. આ જાણ થતા જ કાદુએ અલાદાદને ફિટકારી કાઢી મૂકેલો. કાદુ એમ કહેતો કે આવી અકારણ હિંસા તેમની નેકીને ખાઇ ગઇ.

જેવા, ઝગતા હતા. બરાબર હાજી માંગરોળીશા પીરની જગ્યા પાસેથી પહેલી ગાડી ચાલી ગઇ. અંદર એક ગોરો ને એક મડમ બેઠાં હોય તેવું દેખાતું હતું. એ ગાડી ગઇ. એની પાછળ બીજી ગાડી નીકળી. નીકળતાં જ હાજી માંગરોળીશાની જગ્યાની આરમણી દિશાના ભાહોડમાંથી એક આદમી ઉઠયો. 'ખડા રખો !' એવી કારમી ત્રાડ દીધી. તળપ મારીને, એ પડછંદ આદમી, કબરમાંથી ઉઠેલા પ્રેત જેવો, ગાડીની પગથી પર ચડી આવ્યો. બંદૂક તાકી ઘોડા દબાવે એટલી વાર હતી. ત્રાડ દીધી કે "લેતા જા, શયતાન ઇસ્કાટ સાબ! ધણીજ પર તોપ ચલાને વાલા! હમ જંમાદાર કાદરબક્ષ."

દરમીઆન ગાડીના ભડકેલા ઘોડાઓની લગામો પર પાંચ ભુકાનીદારો ચોંટી પડયા હતા.

"હમ ઇસ્કાટ નહિ, હમ—" ગાડીમાં એક મડમની જોડાજોડ બેઠેલો ગોરો પુકારી ઉઠયો.

"તુમ કોન?" બહારવટીઆએ પૂછયું.

"* જેકસન સાબ-ધારી પલટન વાલા."

"ઇસ્કાટ સાબ કિધર ગયા?"

"પહેલી ગાડીમેં નીકલ ગયા."

"હાય ! યા અલ્લા ! હમ ગાડી ભૂલ ગયા. યે ઓરત કોન?" હેબતાઇને થંભેલી મડમ તરફ આંગળી કરી પૂછ્યું.

"ધરકાટ સાબકી જોરૂ."

"ઓરત ! ઓરતકો હમ નહિ મારેગા. જાઓ."

એટલું કહીને બહારવટીઓ નીચો ઉતર્યો. બહાદૂર અંગ્રેજ જેક્સને એને સાદ પાડયો "જમાદાર કાદરબક્ષ ! થોડીક વાત કહેવી છે સાંભળશો ?"

"બોલો સાબ"

"શા માટે આ ખુનામરકી ? કોઇ રીતે સમજો ?"

"જૅક્સન સાબ, કાદરબક્ષ લોહીનો તરસ્યો નથી. મારા ગરાસ ચાસનું પાર પડે તો હું અત્યારે જ બંદૂક છોડી દઉં. નહિ તો હું ધરકાટને ગોતી કાઢીને જાનથી મારીશ અને નવાબની સોના જેવી સોરઠને સળગાવી મૂકીશ."

"બહાદૂર આદમી ! તારી ખાનદાની પર હું આફ્રિન છું. હું પોતે જઇને નવાબ સાથે વિષ્ઠિ ચલાવું છું. બોલ, કાલે કયાં જવાબ દેવા આવુ ? ઠેકાણુ આપ."

---

would only let them go on Major Jackson, lionine in form and in heart, promising to keep a tryst at a lonely place appointed in the Gir forest next day bearing Colonel Barton's ultimatum. Kadir Baksh

"તું-તું ગોરો મને જવાબ દેવા આવીશ?" કાદુએ કરડાઇ-ભર્યો તિરસ્કાર બતાવ્યો.

'હા, હું અંગ્રેજબચ્ચો છું, માટે જ આવીશ."

બહારવટીયો જૅક્સનના સાવઝ સરખા ચહેરા સામે જોઇ રહ્યો. ફરી પૂછ્યું:

"એકલો!"

"એકલો."

"બીનહથીઆરે?"

"બીનહથીઆરે!"

"આંહીથી દોઢ ગાઉ ઉપરઃ હેરણ નદીમાંઃ ચાદ ખતાલની જગ્યા પાસે."

એટલું કહીને બહારવટીઓ અંધારી રાતની સોડ્યમાં સમાઇ ગયો. ગેબમાંથી પણ એનાં પગલાં બોલતાં હોય, તેમ સ્કૉટની ભયભીત મદમ ચમકતી હતી. થોડીવારે એના જીવમાં જીવ આવ્યો. છાનીવાળો જુવાન જૅક્સન જાણે કે બહારવટીયાના મેળાપથી એવડો હિમ્મતબાજ બન્યો. એની છાતી પહોળાતી હતી. એણે જઇ સ્કૉટને વાત સંભળાવી. પાંચ જ પગલે સ્કોટ બચી ગયો.

---

themselves and knew and respected bravery in others, was well entreated of them and allowed. It was on this occasion that Kadir explained to Major Jackson that his enemies basely aspersed him with wilful and unnecessary cruelty. True, he said, *I had to* cut off ears and noses to make myself feared, but believe me Sahib, my heart bleeds when I am forced to it, and I weep. Well, we may believe as much or as little of that as we like, but Kadir was undoubtedly *answerable for more than one ugly* atrocity which Mhowa (મોવર સંધવાણી) would never have stooped to.

બીજા દિવસની રાત : અંધારું ઘોર : અને જિરની ખપ્પર જોગણી શી હેરણ્ય નદીનો ભેંકાર કિનારો : બરાબર ઠેરાવેલ ઘડીએ ધારી પલટનનો ઉપરી અંગ્રેજ જૅકસન બીન હથીઆરે પોતાના રોજના ભેરૂ એક તમંચાને પણ ત્યજીને એકલો આવ્યો. આવીને ઉભો રહ્યો. અંધારે અંધારે એની પાણીદાર આંખો, હીરા જેવી ચમકતી ચમકતી, ઓરી ને આથી કાદુને ગોતતી હતી. થોડીવાર આમ તો થોડી વાર તેમ, કોઇ બેડું બેડું બીડી પીતું હોય તેમ તીખારા ઝગતા હતા. હવામાં ખુણે ખુણેથી ઝીણી સીસોટી વાગતી હતી. પણ કોઇ માનવી નહોતું. થોડીવારે ખંભે ગોબો નાખીને એક આદમી આવ્યો. જૅકસને પડકાર્યો "કોન હૈ?"

"રબારી છું બાપા!" સામેથી જવાબ મળ્યો.

"આંહી કોઇ સિપાહી દેખ્યો?"

"હા, હું એને ખબર દઉં છું, તમે આંહી બેસો."

રબારી ગયો. થોડી વારે રબારીનો વેશ ઉતારીને કાદર-[illegible] હાજર થયો. અવાજ દીધો કે "સલામ જૅકસન સાબ!"

"સલામ તમને કાદરબક્ષ! હું આવ્યો તો છું, પણ માઠા [illegible]બર લઇને. મારી બધી મહેનત ધૂળ મળી છે. નવાબને ઘણું મૂંઝવ્યા. મુંબઇ સરકારની મારફત સમજાવ્યા. પણ નવાબ કહે કે મારી રીયાસતમાં પાંચ કોમો પડી છે : મકરાણી, મહીયા, [illegible]ઠી, આહીર અને હાટી : હું આજ પોચો થાઉં તો મને [illegible]નાગઢનો ગરાસ એ પાંચે કોમો ખાવા જ ન આપે. માટે હું તો કાદુને જેર કરવાનો."

"જૅકસન સાબ! આવો જવાબ આપવા આવવાની તમે હિમ્મત કરી?"

"કેમ નહિ? મેં તને કોલ આપ્યો હતો."

"એકલા આવવાની હિમ્મત કરી?"

"એમાં શું? તું સાચો મર્દ છે તે ઓળખાણ તે દિવસની સાંજે જ થઇ ચૂકી હતી. તારા પર મને [illegible]બાર [illegible]"

"હજાર આફ્રિન છે તમને, સાહેબ. પણ બોલો, હવે મારે શું કરવું?"

"તારી ખુશી હોય તે કરજે. મારું દિલ તો એટલું દુઃખાયું છે, કે મારા ધારી પરગણામાં તો તારી પાછળ ફરવા આવનારી નવાબી ગીસ્તને કોઇ શેર આટો પણ વેચાતો નહિ આપે એટલું હું તને કહી દઉં છું. મારા છેલ્લા સલામ, કાદરબક્ષ!"

"સલામ, જૅકસન સાબ!"

૭

રમઝાનના દિવસો ચાલતા હતા. કડાયા ગામમાં જે નવું થાણું બેઠેલું તેના પહેરગવાળા આરબો પાછલી રાતે, શીતળ પવનની લ્હેરોમાં, તરવાર બંદૂકો ખીલીએ ટીંગાડીને બેઠા બેઠા કાવો પીતા હતા. ઓચીંતી એક જણાએ ચીસ પાડી કે "ઓ—અબ્દુલ-કાદર!" સાંભળતાં જ જેવા સહુ પોતપોતાનાં હથીઆર સંભાળવા ઉભા થવા જાય છે ત્યાં ભરી બંદૂકની નાળ્ય નોંધીને વિકરાળ કાદુડાએ હાકલ દીધી "બસ જમાદારો! મત ઉઠના!"

પહેરાવાળા જેમ હતા તેમ ઠરી રહ્યા. કાદુના સોબતીઓ લૂંટ કરવા ગામમાં ચાલ્યા ગયા, અને કાદુ એકલો જ એક બંદૂક-ભર ત્યાં પચીસ માણસના પહેરા ઉપર છાતી કાઢીને ઉભો રહ્યો. કોણ જાણે શાથી, પણ ગીસ્તના આરબોનાં હૈયામાંથી અલ્લા ઉડી ગયો. ધીરે ધીરે તેઓએ કાદુને આજીજી કરવા માંડી કે "કાદરબક્ષ! આજ તું અમારાં હથીઆર લઇ જઇશ તો અમારી ઇજ્જત નથી. ભલો થઇને અમને બંદૂકો પાછી દે. અમે સિપાહી છીએ. જગત જાણશે તો અમને કોઇ સંઘરશે નહિ."

તમામની બંદૂકો ખાલી કરીને કાદુએ પાછી સોંપી દીધી. અને જતાં જતાં કહ્યું "ફિટકાર છે તમને સિપાહીઓ! પચીસ

જાણ્ા કાદુની સામે કાલાવાલા કરો છો એમા તમારી સિપાહીગીરી ક્યા રહી ? પણ તમને સિપાહીગીરીની ઇજ્જત કરતા જાન અને ઓરત વધુ વ્હાલા છે. જાઓ, લઇ જાઓ હથીઆરો !"

સોનારીઆ ગામમા ગીસ્ત પર તાશીરો કરી લૂટફાટ વર્તાવી.

બાદલપર લૂંટયું.

મેધપર લૂંટયું.

વાસાવડ લૂંટયું.

સોલાજ લૂટીને પટેલને શરીરે ડામ દીધા.

ભરોલામા દિવસ આથમતે પડયા. ત્યા રબારીઓનું થાણું હતું. પહેરાવાળાઓને પકડી, હથીઆરો આંચકી લઇ ઘરમાં પૂર્યા. ગામ લૂંટયું. પછી તલવારો પાછી આપી ચાલી નીકળ્યા. ભીમદેવળ, ઝીલાલા ને તરસ્રયા લૂંટયા.

ઝૂંચલ ગામમા હાટી લોકોની વસ્તી હતી ત્યા પડીને કાગડા શાખના હાટી રામા પટેલને પકડયો. હાટીઓને ખબર પડતાં જ જુવાનો ઢાલ તલવાર લઇને નીકળ્યા. કાદુએ એને આવતા દેખીને ચેતવ્યા કે

"જુવાનો ! શીદ મરો છો ? તમે ભલા થઇને ચાલ્યા જાઓ. અમે તમારી બથમા નહિ સામીએ"

હાટી જુવાનો હેબતાઇને ઉભા રહ્યા. પણ પાછળ હટતા નથી, તેમ આગળ ડગલું દેતા નથી કાદુએ થોડી વાર જોઇ. આખરે જ્યારે હાટીઓએ ચોખવટ ન જ કરી, ત્યારે પછી કાદુએ એને ગોળીએ દીધા. હાટીઓએ એ ઘા સામી છાતીએ ઝીલ્યા.

હલમલાવતો જોયો. કાદુની પીઠ્ઠા ઉપર જીવતર ઓવારી નાખવાનું નીમ લઈને એ બેઠી હતી. બહારવટીયો એના બાપને ઘેરે કોઈ કોઈ વાર આશરો લેવા આવતો હતો. ફાતમાએ એને કમાડની તરડમાંથી વારે વારે નિરખ્યો હતો. આખરે એક વાર તો એણે હામ ભીડીને કાદુની મોઢામોઢ થવાનો મોકો લીધો. બાપ બહાર ગયો હતો. મા આઘી પાછી થઈ હતી. કાદુના સાથીઓ પણ બીજા ઓરડામાં ઉંઘતા હતા. તે વખતે ફાતમા પોતાની ભાતીગળ ઇજારમાંથી જાણે ગળી પડતી હોય તેવી કંકુવરણી પાનીઓ માંડતી, ઘેરદાર કુડતાના રૂમઝૂમ નણુ–ઝૂનણું સંકોડતી, પીળી ઓઢણીને પાલવ લપેટીને હૈયું છુપાવતી આવી ઉભી રહી. બહારવટીઆને સરવા કાને એનો હળવો, હાની લ્હેરખી જેવો સંચળ પણ સાંભળ્યો. કાંધરોટો દઈને એણે એ આવનાર તરફ નજર કરી. ઓરત દેખીને પાછો નેણ નીચા નમાવી ગયો. તરવારની મૂઠ ઉપરની કોટી થોડી વાર બાંધવા ને થોડી વાર છોડવા લાગ્યો.

જ્યારે કાદુએ બીજી વાર પણ સામે ય ન જોયું ત્યારે ફાતમાથી ઉંબરે ન સહેવાણું. એણે જોર કરીને કમાડ ઝાલ્યું. પછી બોલી:

"જમાદાર! એક વાર ઉંચે જોશો?"

"શું છે?" કાદુએ ત્રાંસી આંખે નજર ઠેરવી.

"મારે તમારી ચાકરી કરવી છે. મને તેડી નહિ જાઓ?"

"ક્યાં તેડી જાઉં? દોઝખમાં? હું તો મોતને માર્ગે છું. તું એવફૂફ ઓરત, આંહી કાં આવી?"

કાતમાએ, પોતાના પાલવમા એક તલવાર સતાડી હતી તે કાઢીને કાદુ તરફ લબાવી કહ્યુ, "જમાદાર કાદરબક્ષ ! આ તરવાર માના તરફની સોગાદ સમજીને લેશો ? હુ એ રીતે મન વાળીશ. તમારી ગોદમા મારી તરવાર રમશે, તેથી હુ દિલાસો લઇશ"

"ના, ના, અમારે તરવારો ઘણી છે બાઇ ! તુ અહીંથી ચાલી જા !"

એવો રૂડો જવાબ આપીને કાદુ ઘરની બહાર નીકળી ગયો.*

૯

આમ ભાગનામા સહુથી પહેલો ઝાપો ભાગનાર જોરાવર મોટેરા ભાઇ અમાબકરનુ મોત થયુ સરસ્વતી નદીને કાંઠે, કરમડીના કુવા પાસે બહારવટીયા બેઠા બેઠા લૂટનુ સોનુ રૂપુ દાટતા હતા તેમા ગીસ્ત પહોચી ઝપાઝપી બોલી આખરે બે હાથમા બે બટક લઇને કાદરબક્ષ ભાગ્યો પાછળ અમાબકર ભાગ્યો એની પાછળ ગીસ્તના જોરાવર મકરાણી જુવાન વલીમામદે દોટ દીધી. એ જુવાને પાછળથી બહારવટીઆને પડકારો કર્યો કે "ઓ કાદરબક્ષ, બલોચનો દીકરો બલોચની મોર્ય ભાગે તો તો એમ છે"

સાંજનાં અંધારાં ઘેરાતાં હતાં. તેમાં અવાજ પરથી બહારવટીએ પોતાના જાનભાઈને ઓળખ્યો, "કોણ વલીમામદ વીસાવદરવાળો? જેની ડોશી અમારી સામે બંદૂક લઈને ઉઠતી'તી એ જ તું ભાઈ?"

"એ જ હું. એ જ ડોશીનું દૂધ ધાવેલો હું. હવે હુશીઆર આ કાદરબક્ષ!"

અબાબકર પાછો ફર્યો. હથીઆર તો નહોતું. પછી પત્થર ઉપાડ્યો. ત્યાં તો જુવાન વલીમામદે પણ પોતાના ગુરૂના કહેવા મુજબ સાત કદમ પાછા જઈ, બંદૂક છાતીએ ચડાવી. આંહીથી બંદૂકની ગોળી છૂટી ને ત્યાંથી પત્થર છૂટ્યો. ગોળી અબાબકરના સાથળમાં વાગી ને બંદૂક પત્થરના ઘાયે તૂટી. પછી વલીમામદ તલવાર લઈને કૂદ્યો. અબાબકર પડ્યો. તલવારના પણ બે કટકા થઈ ગયા. પડેલા દુશ્મનની પાસે વલીમામદ ઉભો થઈ રહ્યો. મરતો મરતો દુશ્મન બોલ્યો:

"રંગ છે વલીમામદ!"

"રંગ છે તને પણ ભાઈ! તું કુનેહશરીફ છો. તને પાણી દઉં?"

"ના, ના, હવે પાણી ન જોઈએ."

કાદુ તો નાસી ગયો હતો. ગીસ્ત અબાબકરના શબને ઉપાડી જુનાગઢ લઈ ગઈ. નવાબે પૂછ્યું,

"વલીમામદ, ઇસ્કુ કીને મારા?"

"મેંને નહિ, આપકા નીમકને."

"ઇસ્કુ કયા કરના?"

"નામવર, દફન કરના."

કાદરબક્ષે જ્યારે આ વાત સાંભળી, ત્યારે એ બોલ્યો હતો કે "મારું મોત પણ મારા ભાઈને હાથે જ થાજો કે જેથી મને મુવા પછી મુસલમીનની રીતે અવલ મંજલ પહોંચાડે!"

૧૦

એસાણુ ગામને ઝાંપે એક દિવસ એક ચિઠ્ઠી બાંધેલી છે. પવારને પહોર લોકો નીકળે છે અને ચિઠ્ઠી ભાળી એ સાપની ફેણ હોય તેમ બ્હીને ચાલ્યા જાય છે. ગામના મૂછાળા મરદ ફોજદાર માણેકલાલને જાણ થઇ કે કોઇકે જાસા ચિઠ્ઠી બાંધી ગયું છે પાદર જઇને ફોજદારે જામા ચિઠ્ઠી છોડી. વાંચી. અંદર લખ્યું હતુ કે "માણેકલાલ ફોજદાર, કચેરીમાં બેસી કાદુ સામે ભારી મુછો આમળો છો, માટે બેંસાણુ ભાંગવા અને તમારૂં નાક કાપવા આવું છુ મરદ હો તો બંદૂકો ભરીને બેસજો!"

ફોજદાર સાહેબ વાંચતા જાય છે તેમ તેમ છ મહિનાનો મંદવાડ હોય તેવા પીળા પડતા જાય છે. પડખે ઉભેલા નાના અમલદારો સામસામા મીચકારા મારીને મૂછમાં હસી રહ્યા છે.

"ફિકર નહિ. ભલે આવતો કાદુ. આવશે તો ભરી પીશું." એવા બોલ બોલવા છતાં માણેકલાલભાઇના પેટમાં શું હતું તે અછતું ન રહ્યું. પણ રૂવાબમાં ને રૂવાબમા સાહેબ બેસી રહ્યાં.

એ ચાર દિવસ નીકળી ગયા. એમાં એક રાતે ગામમાં હુલકું પડ્યું કે 'મકરાણી આવી પહોંચ્યા છે!' ભડાભડ બજારો દેવાઇ ગઇ, વેપારીઓ કાછડીના છેડા ખોસતા ખોસતા ચાલીના જૂડા લઇને ઘર ભેગા થઇ ગયા. અને ગામની કાઠી લોકોની વસ્તી જાડી હોવાથી કાઠીઓ મોરચા પકડવા મંડયા. એક ઉતાવળીયા જણે તો બંદૂકનો અવાજ પણ કરી નાખ્યો. એટલે સરકારી લાઇનમાં ઝાલર વાગી અને ગોકીરો વધ્યો.

દબ્યા કર્યું. આંહી ગામમાં તો એની બડાઇ ઉતારવા માટે બધું મશ્કરીનું તોફાન જ હતું, એટલે થોડી વારે તો જળ જંપી ગયાં. પણ માણેકલાલભાઇ ભળકડા સુધી ધંટીએથી ઉઠયા નહિ. ભરવાડણને આઠ દિવસનો પોરો મળી ગયો.

૧૧

* કેશોદ અને વેરાવળ વચ્ચેના માર્ગે સવારને ટાણે એ ઘોડાનો ટાંગો વેગબંધ ચાલ્યો જાય છે. અંદર એ હથીઆરબંધ અંગ્રેજ પોતાની મડમ ને પોતાના નાના સુંવાળા એક બાળક સહિત બેઠો છે. એ અંગ્રેજ તે જુનાગઢ રાજના નવ નીમાએલા પોલીસ ઉપરી મેજર હંફ્રી છે. કાદુની ટોળીને જેર કરવાનું બીડું ઝડપીને એ બાહોશ ગોરાએ બંદોબસ્ત માંડ્યો

*ઉપલી ઘટના જસ્ટીસ બીમનની આ નોંધને આધારે લખી છે

' I could tell you too how very nearly Colonel Humfrey who was engaged in exterminating the last of the real outlaws, was ambushed and slain in a dip of the road between Keshod and Verawal But fortunately he had met his assistant who had news of outlaws in another direction, so Humfrey left his tonga in which were his wife and child and struck off to the Burdas. When the tonga was seen approaching and the outlaws realized that Humfrey himself was not in it, they deliberated whether their wrongs were not great enough to justify them in murdering or at any rate carrying off his wife and child. But the counsels of the elders prevailed Let us not touch women and children they said, or our own women will turn against us. So Mrs. Humfrey and the child went by unscathed and unwitting of their danger.

છે પોતાની ચકોર નજરને ચારે દિશામા ફેરવતો હક્રી સાહેબ ખદૂબના ઘોડા પરથી આગળી ખસેડ્યા વિના રસ્તો કાપે છે

થોડીક વારે આડેધડ ખેતરો સોસરવો કે ઘોડેસવાર મારતે ઘોડે ટાગા તરફ આવતો દેખાણો આવનાર અસ્વારના હાથની નિશાની દેખીને હક્રીએ ગાડી ઉભી રખાની

પરસેવે રેબઝેબ, મ્હોયે ફ્રમફ્સતો અને હમણા છાતી ફાટી પડશે એવો હાફતો એ ઘોડો આવીને ઉભો રહ્યો કે તુર્ત તેની પીઠ પરથી એક પોલીસ અમલદારે ઉતરીને સલામ કરી. ઉતાવળે સાદે કહ્યુ 'સાહેબ, આપ ઉતરી પડો આ લ્યો આ ઘોડો જલ્દી પાછા ફરી જાઓ!"

"કેમ?"

"બહારવટીયાએ નજીકમા જ ઓડા બાધ્યા છે પલેપલ આપના આવનની વાટ જોવાય છે જલ્દી કરો!"

શેરો હક્રી વિચારમા પડે છે અમલદાર અધીરો બને છે

"વિચાર કરવાનો વખત નથી, સાહેબ બહાદુર! જેની સામે અપે ગામડે ગામડે ચાર ચાર ગારદ્ફ્લો ગોઠવી છે, એ આજ આપને નહિ છોડે"

"મારા બાનમચ્ચાનુ શુ થાય? સાહેબના ભવા ચડે છે

'એને ઉની આચ નહિ આવે એ તો કાદરબક્ષ છે નિરપરાધી ઓરત બચ્ચાને એ ન બોલાવે આપ ઝટ ભાગી છુટો"

ભયભીત મડમ બોલી ઉઠી "વ્હાલા! ખુદાને ખાતર અમારે ખાતર ભાગી છૂટો"

હક્રી ટાગામાથી ઉતરી ઘોડે ચડ્યો ચાલી નીકળ્યો છેક જાતો બરડામા ઉતરી ગયો

ને આહીં ટાગો આગળ વધ્યો જેમ જેમ ટાગો ઢૂકડો આવે છે તેમ તેમ બહારવટીયાના ડોકા ઓડાની પાછળથી ઉચા થતા જાય છે આખરે લગોલગ થતા જ બારવટીયા આખે આખા

ઉભા થઇ ગયા. બંદૂકો ઉંચી ઉઠાવી. જ્યાં નોંધવા જાય છે ત્યાં કાદરબક્ષે કહ્યું "ખામોશ! હંફ્રી ગાડીમા નથી. અંદર ઓરત ને બચ્ચું જ છે."

"ભાઇ કાદરબક્ષ!" ખુની અલાદાદ બોલી ઉઠ્યો : "એની મડમને ને બચ્ચાને ઠાર કરી નાખીએ. હંફ્રીનું કલેજું ચીરાઇ જશે અને એ આપણો કાળ જલ્દી વિલાયત ભેગો થશે."

"નહિ, નહિ, અલાદાદ! શત્રુની ઓરત તો બહારવટીયાની મા બ્હેન. એને હાથ અડકાડશુ તો તો આપણી હિન્દ-બલોચ

ભેળો થઇ જાજે, અને એક વાત વિસારીશ મા, કે તારો દાદો જોગીદાસ જે દિ' ભાવનગર સામે બારવટે હતા, તે દિ' કાદુનો બાપ આવીને બીડું ઝડપી એને ઝાલવા ચડયો હોત તો તને કેવું લાગત ? મહુ પોતપોતાના ગરાસ સાટુ મરવા નીકળે છે એ મ ભૂલતો કાઠી ! જા, ઝટ ગીરમાંથી નીકળી જા !"

જોરસુર ખુમાણ તે દિવસથી એ ભૂલી ગયો.×

૧૩

*સવારનું ટાણું હતુ. ઉનાળાનો દિવસ હતો સૂરજનો તાપ વધતો જતો હતો એવે ચડતા દિવસને વખતે...ગામમાં એક ફકીર દાખલ થયો. એક વેપારીની હાટડી ઉપર જઇને ફકીરે સવાલ કર્યો કે " શેઠ, એક ચપટી સુકો આપોને! ચલમ ભરવી છે"

"સુકો નહિ મળે. પૈસા બેસે છે" વેપારીએ ચોપડામાંથી ઉચું માથું કરીને કહ્યું.

"શેઠ, હું દમડી વિનાનો અભ્યાગત છું. ચપટીક સુકાની ખેરીઅત નહિ કરો ?" ફકીર ગગરવા માંડયો.

"નહિ મળે." શેઠે વેણુ ટુંકાવ્યાં.

"અરે શેઠ, અભ્યાગતને ના પાડો છો, પણ કાદુ આવ્યો હોય તો કેમ આપો ?"

પડખે લોઢાની દસશેરી પડી હતી તે બતાવીને લુહાણો બોલ્યો "કાદુ આવે અને અડપ ચડે તો એનું માથું ય આ દસશેરીથી ભાંગી નાખીએ, સમજ્યો ? રસ્તે પડી જા અટાણુમાં."

ફકીર ચાલ્યો. એક મોચીની દુકાન આવી. તૈયાર જોડાની જોડીઓ પડેલી જોઇને ફકીરે મોચીને પૂછ્યું "ભાઇ, એક જોડય પગરખાનું શું લઇશ ?"

"દોઢ રૂપીઓ." મોચી બેપરવાઇથી બોલીને પાછો સીવવા લાગ્યો.

"હું અભીઆગત છું, પગે બળું છું, પાસે વધુ પૈસા નથી, માટે સવા રૂપીએ આપને ભાઇ ?"

"બહુ બોલીશ તો પોણા બે બેસશે." મોચી ઉલટો ભાવ ચડાવવા માંડયો.

"અરે ભાઇ, ઉલટો વધછ ?"

"તો બે પડશે."

"એમ છે ? કાદુ આવ્યો હોય તો કેમ મફત આપી દ્યો ?"

હાથમાં વીંગડો હતો તે ઉપાડીને મોચીએ કહ્યું "કાદુ આવે ને, તો કાદુને ય આ વીંગડા ભેળો ટીપી નાખીએ. સમજ્યો ને ? જા રસ્તે પડ."

ફકીર બબડતો બબડતો ચાલ્યો ગયો. બજારે બોલતો જાય છે કે "ઓહોહો ખુદા ! આ ગામમાં મને ચપટી સૂકા ન મળે તો રોટલો તો મળે જ શેનો ?"

"કેમ સાંઇ ?" એક કણબણ પાણી ભરીને આવતી હતી તેણે પૂછ્યું : "કેમ બાપા ? ગામ જેવું ગામ છે, ને કોઇને રોટલાની ના હોય ? હાલો મારે ઘેરે."

કણબણે ઘેર જઇને ફકીરને રોટલો પિરસ્યો ફકીરે ખાઇ લીધુ. પછી એણે બાઇ સામે જોઇને જરા મ્હો મલકાની કહ્યુ કે "બેન ! વાત પેટમા રેશે ?'

"હા બાપા, શા સારૂ નહિ ?"

"તુ બ્હીશ તો નહિ ને ?"

"ના ના .." બાઇ જરાક ખચકાણી.

' હુ કાદુ છુ."

"તમે કાદુ ! ! !" બાઇની છાતી બેસી ગઇ.

"પણ તુ બ્હીમા ! તુ મારી બેન છો સાભળ આજ રાને અમે આ ગામ માથે પડવાના છીએ ગામ લૂટશુ, પણ તારૂ ઘર નહિ લૂટીએ હુ એકલો નહિ હોઉ મારી ભેગા બીજા ઝાઝા જણ હશે ને હુ પોતે લૂટ કરવા નહિ નીકળુ હુ ચોકમા બેસીશ એટલે મારા જણ તારૂ ઘર શી રીતે ઓળખશે એનો વિચાર કરૂ છુ".

થોડીક વાર વિચારીને પછી કાદુ બોલ્યો "જો બેન, તું તારા ઘરને ટાડલે બે દીવા પ્રગટાવીને મૂકજે એ દીવાની એધાણીએ મારા જણ તારૂં ઘર ઓળખશે દીવા બરાબર મેલજે. ભૂલતી નહિ લે હવે હુ જાઉ છુ મારા જણ ભૂખ્યા બેઠા છે"

'એને ખાવાનુ કેમ થારો બાપુ ?" બાઇએ સમયસૂચક બનીને પૂછ્યુ.

"હવે જે થાય તે ખરી"

"ના, એમ નહિ તમે ઓતરાદી દશ્યને મોટે મારગે ખીજડીવાળી વાવને ઓલે થઇ ઉભા રેજો. હું હમણા ભાત લઇને આવુ છુ"

કાદુ ગયો બાઇએ દસ જણની રસોઇ કરી. ભાત બાધ્યું. રોજ ખેતરે પોતાના ધણીને ભાત દેવા જતી હતી તે રીતે તે

દિવસ પણ ચાલી. કોઇને વ્હેમ પડયો નહિ. નક્કી કરેલી જગ્યાએ બહારવટીયાને ભાત પહોંચાડયું.

રાત પડી અને બહારવટીયો ગામ પર પડયો પોતે ચોકમા ખાટલો ઢળાવીને ભરી બદૂક બેઠો. અને સાથીઓને કહ્યુ કે " ગામના વેપારીઓને લાવો ભેળા એના ચોપડા પણ ઉપડાવતા આવો અને એક મીઠા તેલનો ડબો, એક બકડીયુ ને એક સાવરણી આણજો "

વેપારીઓને હાથપગ બંધ બેસાર્યા મગાળો કરી, તે પર બકડીયું કરી અંદર તેલ રેડયું અને પછી કહ્યુ કે " આ વેપારીઓના ચોપડાનું જ બળતું કરો એટલે રાંક ગરીબને સંતાપ મટે."

ચૂલામા ચોપડા સળગાવીને બકડીયામા તેલ કકડાવ્યું, પછી એક પછી એક વેપારીને પૂછ્યું કે ' કહો, લાવો, ઘરેણા ને નાણા હાજર કરો "

' ભાઇ સાબ, અમારી પાસે નથી.'

આવો જવાબ મળતા કાદુ કહેતો કે "શેઠને જરા છાંટણાં નાખો '

કકડતા તેલમા સાવરણી બોળીને બહારવટીયાંના માણસો વેપારીના શરીર પર છાટતા અને ત્રાસ આપીને મનાવતા.

વેપારી માનતો કે "બાપા, ચાલો બતાવુ " પોતાને ઘેર લઇ જતો. ઘરની જમીનમા ધન દોલત દાટયા હોય ત્યા સંભારી સંભારીને ખોદાવતો પણ ફડકામા ને ફડકામા વેપારી ભાન ભૂલી જઇ પોતાને જે જગ્યા છુપાવવી હતી તે જ ખોદાવી બેસતો, ને તેમાથી બહારવટીયાને પોતે કહેલા ઉપરાતના બીજા દાગીના નીકળી પડતા, ત્યારે બહારવટીયો નિર્દય બનીને કહેતો કે " એ તો માગ તકદીરના નીકળી પડયા. હવે તો તે કહેલા એ કાઢી દે !"

એવો સિતમ વર્તાવી કાદુ પેલી રોટલા દેનાર બ્હેનને બોલાવતો ને કહેતો કે "બેન, તારે જોઇએ તે આમાથી ઉપાડી લે "

"અરે ભાઇ, મને મારી જ નાખેને!"

"તારું કોઇ નામ લ્યે તો મને કહેજે. હું પાછો આઠ દિવસે આંહી નીકળુ છું."

એમ ખેગત અને ચોગશીઓ જમાડી, બાઇઓ પાસે રાસડા રમાડી, સહુને આપતો આપનો કાદુ નીકળી જતો એવું કહેવાય છે.

૧૪

"ભાઈ અલાદાદ! હવે આપણા દિવસ પૂરા થયા. આપણાં પાપનો ઘડો ભરાઇ રહ્યો. હવે નહિ ટકાય."

"કાં?"

"દેશભરમાં ત્રાસ છૂટી ગયો છે. મુંબાઇનાં છાપાંમાં પણ ગોકીરા ઉડ્યો છે. જુનાગઢના ગોરા પોલીસ ઉપરી હંફ્રી સાએ પોલીસમા નવા લાયક આદમીઓની નવી ભરતી કરીને નવી જાતની બંદૂકો આપી છે. ગામેગામ ચચ્ચાર બંદૂકદારોનાં થાણાં બેસી ગયા છે. અને રાવસાહેબ પ્રાણશંકર આપણને રોટલા દેવાના શક ઉપર વસ્તીનાં નિર્દોષોને એટલા એટલા ફટકાની સજા કરી પીટે છે, કે મારાથી હવે આ પાપની ગઠડી સહેવાતી નથી."

"ત્યારે શું કરીશું ભાઇ કાદરબક્ષ!"

"મકરાણ તરફ ઉપડી જઇએ."

"ભલે"

બહારવટીયા ન ટકી શકવાથી બહાર નીકળી ગયા. થોડા દિવસ તો આ શાંતિનો ભેદ કોઇથી કળાયો નહિ પછી તો વ્હેમ આવ્યો કે બહારવટીયા નાસી છૂટયા. ચારે તરફ તારો છૂટયા અને નાકાબંધી થઇ ગઇ. કાદુની બ્હેન દમણ જઇને મુસલમાન છોકરીઓ માટે મદ્રેસો માંડી પેટગુજારો કરવા માંડી. દીનમહમદ

પણ તેની સાથે જ હતો. કાદુ પોતે પણ અલાદાદની સાથે અમદાવાદ થઇને રેલ્વે માર્ગે સિંધ તરફ રવાના થઇ ગયો. બધે શાંતિ છવાઇ ગઇ. થોડાક મહિના આ રીતે નીકળી જાત તો આ લોકો જરૂર મકરાણ પહોંચી જાત. પણ ભાવીના લેખ બીજા હતા. કરાંચીની બજારમા કાદુ ઉંટ ભાડે કરવા નીકળ્યો ત્યારે એ આ રીતે ઝલાઇ ગયો.

ભાઇ ઉંટવાળા! સોન મિયાણીનું શુ ભાડું લઇશ ?"

"દસ રૂપીઆ."

"દસ નહિ, વીસ આપીશ પણ જલ્દી ચાલ. મારે હીંગળાજ પગસવા વ્હેલું પોગવું છે."

ઉંટવાળો ચલમના ધુંવાડા કાઢતો કાઢતો આ ભાડુતને પગથી માથા સુધી નિહાળવા લાગ્યો. બાવાના વેશમાં તો કચાશ નહોતી, પણ આવું જાજરમાન શરીર ને આવું કરડું મ્હોં બાવાને ન હોય."

કરાંચીના એ ઠુત્તા ઉંટવાળાએ પોતાનું અંતર કળાવા દીધા સિવાય કહ્યું "હાલો, આમ આગળ. હું મારા ભાઇને મોઢે થઇ લઉં, પછી ઉંટ હાંકી મૂકીએ."

ઉંટ દોરીને આગળ ચાલ્યા. થોડેક આઘે પોલીસ-ચોકી પર જઇને ઉંટવાળાએ પોતાની ઓળખાણવાળા નાયકને છાની વાત કહી, ત્રાંસી આંખે બાવો દેખાડયો: કહ્યું "આ કાદુ, જુનાગઢ વાળો. ઇનામ લેવું હોય તો એને ઝાલો ઝટ."

બાવાવેશધારી કાદુ ચેત્યો ઝપ! દઇને છરી ખેંચી. દોડીને ઉંટવાળાને હુલાવી ઠાર કર્યો. નાયક સામો થયો એને માર્યો, ને પછી મરણીયો થઇ કરાંચીની ભર બજારમાં જે સામો થાય તેને છરી મારી પાડવા લાગ્યો. આખરે સામેથી એક મજુરનું ટોળું છુટીને ચાલ્યું આવતું હતું તેણે પત્થરો મારીને ગુન્હેગારનું માથું ફોડી બેભાન બનાવ્યો. એ હાલતમાં કાદુ પકડાયો. એને પૂછવા લાગ્યા "તારા સાથીઓ ક્યાં છે ?"

જવાબ મળ્યો " મેરણીયા ભાગ્યા તે ભેળા રહેતા હશે ભાઇ ? "

બહુ દબાણ કર્યું પણ કાદુ ન માન્યો કરાચીની બજારમા કરેલા ત્રણ ખૂનો બદલ એના પર મુકર્દમો ચાલી એને ફાંસીની સજા થઇ.

૧૫

આ વખતે અલાદાદ ક્યા હતો ? કાદુ ઉંટ કરીને ટમણું તેડવા આવશે એ વાટ જોઇને કરાચીમાં એક છુપે થળે એ બેઠો હતો. મોડું થયુ એટલે એ ફિકરમા પડ્યો. બાવાવેશે બજારમાં ગયો ત્યા આખી વાત સાભળી સાભળીને મકરાણને માર્ગે પડ્યો. બાવાનો વેશ, નાગેરના ગામડામા જીવતર ગાળેલુ, અને મીઠી જીભ એટલે માર્ગી બાવાઓના ભજનીયા ભારી સરસ આવડે. એની ઓડે ઓડે હીંગળાજના સઘ ભેળો ભળીને ઠેઠ હીંગળાજને થાનક પહોચી ગયો જો એમ ને એમ ચાલ્યો જાત તો કદાપિ હાથ આવત નહિ, પણ મનમા કાદુની માયા ઘણી, એટલે ખબર જાણવા ત્યા જ પડ્યો રહ્યો તેમા જાણભેદુના મનમા શક ઉપડ્યો. પોલીસમા ખબર પહોચ્યા. પોલીસે આવીને એને પકડ્યો ને કરાચી લઇ ચાલ્યા આખે માર્ગે અલાદાદ ગુજરાતીમા જ વાત કરે અને ભજનીયા બોલે એટલે પોલીસનો શક પણ ટળી ગયો તેઓ બેદરકાર બની ગયા એક દિવસ માંજે એક ગામને પાદર પોલીસો ને એના અમલદાર (૮ ઓકારી ગામની મસીદમા નમાજ પઢવા ગયા. અલાદાદને બેડી પહેરાની એકલો ઉંટ સાથે બાધી ગયા

નીકળી જાત, પણ તકદીર ઉંધા હતા એટલે સવારે ચકાવો ફરી, જ્યાથી નાઠો હતો તે જ ગામની સામે આવી ઉભો રહ્યો ત્યાથી પાછો ચાલી નીકળ્યો દરમિયાન જ્યા જ્યા પાણીની કુઇઓ હતી ત્યા ત્યા પોલીસે ચોકીઓ મૂકી દીધી હતી એટલે સિંધના એ ભયંકર રણમા દોડતો અબાદાદ ત્રાહિ ! ત્રાહિ ! પોકારી રહ્યો હતો તો પણ આવ્યો આખરે મકરાણનો સીમાડો સાવ પાસે આવી ગયો પણ તરસ ન ખમાયાથી અબાદાદ એક કુઇ ઉપર પાણી પીવા ગયો ત્યા પહેરો નહોતો પાણી પીધુ એજ ગાઉ ઉપર મકરાણનો સીમાડો છે પણ એનાથી ચાલી ન શકાયુ. બેહોશ થઇને ઢળી પડયો થોડીવારે એની આંખો ઉઘડી જોયુ તો ઉંટવાળા પોલીસ સવારો એના શરીરને ઝકડતા હતા કપાળ સામે આંગળી ચીંધીને અબાદાદ ચુપચાપ બંધાઇ ગયો

જુનાગઢ રાજને જાણ થઇ એણે પોતાના ગુન્હેગારો પાછા માગ્યા સરકારે કહાવ્યુ કે આહી તો કેદીઓ એકબીજાને ઓળખાવવાનુ કોઇ રીતે માનતા નથી માટે એવો કોઇ આદમી મોકલો, કે જેને આ કેદીઓ પોતેજ ઓળખી લ્યે, અને કદાચ ઓળખવા ના પાડે તો એ માણસ કેદીઓને ખાત્રીબંધ ઓળખાવે

હફી સાહેબે પેલા જુવાન નાગર વીર હરભાઇ દેસાઇને કેદીઓ ઓળખવા તેમજ આસી પોલીસ ઉપરી અબાગમ છાયાને જો કેદીઓ સોંપાય તો લઇ આવવા એક પોલીસની ટુકડી સાથે રવાના મોકલ્યા કારણ જેને સામેથી ઓળખાવે એવા સરકારી આદમી તો પ્રભાસપાટણના દેસાઇ–પુત્ર હરભાઇ એક જ હતા. આટલેથી તો એ બાબીનો ઇતિહાસ આ હરભાઇના મુખમાથી જ દાયરે દાયરે જે શબ્દોમા વર્ણવાએલો, એ શબ્દોમાં જ આપણે સાભળીએ અનેક બેઠકોમા હરભાઇએ કહેલી આ શબ્દેશબ્દ સાચી કથાઓ છે

૧૬

બીજે જ દિવસે મને અને અભારામભાઇને કરાંચીની જેલમાં લઇ જવામાં આવ્યા. સાથે આવ્યા હતા કરાંચીના ગોરા પોલીસ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ અને એક સિંધી મુસલમાન પોલીસ અમલદાર. મને કહેવામાં આવ્યું કે અંદરના ચોકમાં ખુનીઓની કોટડીઓ છે ત્યાં એક આંટો મારો!" મેં બે ચાર આંટા માર્યા હશે ત્યાં તો એક કોટડીમાથી અવાજ આવ્યો : "હરભાઇ!"

હું એ અવાજ તરફ વળ્યો કોટડીમાં જોયું તો કાદરબક્ષ બેઠેલો મે અગાઉ તો એને લીલો પીળા, તલવાર બંદુક ને પૂરા સાજવાળો જોયેલો. પણ આજે જોયો કેદીના વેશમા, પાંજરે માવઝ પડ્યો હોય તેવો લાગ્યો. મને જોઇને એ ઉભો થયો. મેં કહ્યું " કાદરબક્ષ, સલામ આલેકુમ ! "

એણે કહ્યુ "વાલેકુમ સલામ."

માગથી બીજું કાંઇ બોલી શકાયું નહિ દિલ ભરાઇ આવ્યું. તકદીરે આને કયા જાતો પટક્યો હતો! વ્હેલાંનો એક દિવસ મને યાદ આવી ગયો હુ એને ગામ અમરાપર ગયેલો અમે ચોરે બેઠા હતા. વાતો ચાલતી હતી. ચહા મૂકાણો હતો ને કાદરબક્ષ મીઠી જબાનમાથી મોતી પડતા મૂકતો હોય તેવી વાતો કરતો હતો. તેટલામાં એક બુઢ્ઢો ખખડી ગએલ કારડીયો કાદુને હલકી ગાળો દેતો દેતો ચાલ્યો આવે છે. કાદુએ ઝટ સામી દોટ નકી કારડીયાને ચુપ થવા વિનવણી કરવા માડી. તેમ તેમ તો કારડીયો છાપરે ચડ્યો. આ ગાળોની ત્રમઝટ ને વિનવણી જ્યારે પા કલાક ચાલ્યાં, ત્યારે પછી મારી સાથેના પાટણના પટાવાળા અબ્બાસે દોડીને કારડીયાને દમદાટી દીધી કે "એલા આંધળો છો? આ જમાદાર થપ્પડ મારશે તો મ્હોમા દાંત તો નથી પણ માથું જ ફાટી જશે. જેમ જેમ એ નમે છે તેમ તેમ તું ફાટતો જાછ શેનો?" બેવકુફ કારડીઓ કહે કે "તઈ એના બળદને કેમ રેઢા મેલે છે અમારાં

ખેતર શીદ ચારી દ્યે છે?" કાદરબક્ષે કહ્યું "પટેલ, કોરે કાગળે આંકરો માડ, હું તારી નુકશાની ભરી દઉં. પણ આવાં રૂડાં માણસ ગામમાં મહેમાન આવ્યાં હોય ત્યારે આમ ફજેતા ન શોભે." માડ માડ પટેલ ટાઢો પડ્યો. પછી ચહા પીવાતી વખતે પટાવાળા અબ્બાસે પૂછ્યું "કાદરબક્ષ! તમને તો આખી દુનિયા શું ને શું સમજે છે! કહે છે કે અમરાપરની હદમાં તો સાવઝ પણ ઉતરી શકતો નથી—અને છતાં આ ગડૂની ગાળો સાંખી લીધી!" કાદુએ હસીને જવાબ દીધેલો કે "ભાઇ! એમાં જ મર્દાઇ છે. કૂતરાં તો માણસને કરડે, પણ માણસો કૂતરાંને કરડયાં સાંભળ્યાં છે? એને તો થાપડ મારૂં ત્યાં એ મરી જાય. પણ એવા નમાલાં કામ માટે શીદ મારો જીવ જોખમમાં નાખું? વખત આવશે તો કોઇક દિવસ જોવાશે કે કાદુમાં શું ભર્યું છે!" આવી તો મારી સગી આંખે જોએલી એની ખામોશી! તે દિવસ ખબર નહોતી કે આનો આ કાદુ આખી સોરઠને હલાવશે!

એ સમય સાંભરી આવતાં મારૂં હૈયું ભરાઇ ગયું. કાદુ સમજી ગયો. એ બોલ્યો "હરભાઇ! એમાં ગમ ખાવો શું કામ આવે? એ તો અલ્લાહનો અમર (હુકમ)! મુકદ્દર તે એનું નામ!"

પછી એણે દેશના બધાના ખબર અંતર પૂછ્યા. પ્રભાસવાળા અમારા બન્નેના ઉસ્તાદ મૌલાના મહમદ બિન ઇસ્માઇલ ગજનવી તગાની સાહેબ મોટા પરહેજગાર આલિમ હતા તેને સલામ કહેવરાવી.

એટલામાં તો અંબારામભાઇ અને સિંધના બેય અમલદારો આવી પહોંચ્યા. ગોરા સાહેબે મને કહ્યું કે "તમે તો આ હરામખોરની સાથે બહુ વાતો કરવા લાગ્યા!" મેં જવાબ દીધો કે "સાહેબ, અત્યારે તો એ ગુન્હેગાર છે અને એને એની સજા મળી ગઇ છે; પણ માત્ર બે અઢી વરસ ઉપર તો એ નવાબનો નિમકહલાલ નોકર હતો ને ગાયકવાડની સરહદ પર નવાબનો મુલક સચવતો. માટે આજ અમે દિલ દિલની થોડી વાતો કરીએ છીએ."

પછી અંબાગમભાઇએ કહ્યું " શાબાસ કાદરબક્ષ ! શાબાસ જુવાન ! દુનિયામાં સિપાહીગીરી કરી દેખાડી. નામ રાખી દીધું. "

કાદુએ જવાબ આપ્યો " અંબારામભાઇ ! અમે તો આપના અહેશાનમંદ છીએ કે ઇણાજ પર ચડીને આવ્યા છતાં તમે અમારો મલાજો કાયમ રાખ્યો. બાકી આપ તો ચિઠ્ઠીના ચાકર. આપને કયાં અમારી જોડે વેર હતું ! પણ મારૂં દિલ અત્યારે ચીરાય છે કેમકે જે ધણીનું નીમક આ રૂંવે રૂંવે ભર્યું છે તેની સામે અમારે હથીઆર ઉપાડવાં પડ્યાં, એની રૈયતને બેહાલ કરી અમે એનાં ઢગલાબંધ માણસો માર્યાં, અને જે દેશમાં અમે જન્મી મોટા થયા તેને જ અમે ધૂળ મેળવી દીધો. એમાં અમારો વાંક હશે. પણ સાહેબ ! અમને એક તક પણ મળી નહિ. અમને મરાવવા હતા તો નવાબ સાહેબના કોઇ દુશ્મનની સામે લડાવી મરાવવા'તા. અમારૂં મોત તો સુધરત ! હવે તો ખેર ! હરભાઇ, અંબારામભાઈ, તમે બેય અમારા વતી સહુની પાસે છેલ્લી માફામાફી કરજો હો ! "

એ આટલું બોલી ગયો, પણ એના અવાજમાં ફરક નહોતો પડ્યો. અસલ દીઠી હતી તે જ ખામોશી આજે એનું મોત સુધારવા માટે જાણે એના અંતરમાં ખીલી ઉઠી હતી. એના બોલ સાંભળીને અંબારામભાઇની વૃદ્ધ આંખો પલળી ગઇ. એણે તો ફરી ફરી કહ્યા જ કર્યું કે "રંગ કાદરબક્ષ ! રંગ છે તારી હિમ્મતને અને રંગ તારી સમજને ! "

આ વેણ મારાથી ન સહેવાયું. મારી ૪૮ તસુના ઘેરાવા-વાળી જુવાન છાતી જાણે ધવાણી. મારી ૭ ફુટ ઉંચી કાયાનાં રૂંવાડાં સળગવા લાગ્યા. હું ઝપાટામા ઉભો થઇ ગયો. સિંધી ફોજદાર મારો સીનો દેખી ભયકાણો. પણ ત્યાં તો વચ્ચેથી કાદુ બોલી ઉઠયો કે "ફોજદાર સાહેબ, ફખર (શેખી) મત ખાઓ! આપને કરાંચીકે બાઝારમે જો શખ્સકો પકડા વો વો કાદુ નહિ થા, જીનકે સામને ઇન સાહેબોકો લડના હોતા થા. આપને તો એક બેચારા માધુ વરાગીકો પકડા થા. અગર મેરી કમર પર તલ્વાર ઔર કંધે પર બંદૂક હોતી તો આપ ન તો મુઝે ઝિન્દા હાથ તક છૂ સકતે, ન કરાચીકે બાઝારમેં બાજરીકે ખેતકે સિવા દૂસરા નઝારા હોતા! [ફોજદાર સાહેબ, બડાઈ ન મારો! આપે કરાચીની બજારમા કાદુને પકડયો એ પેલો કાદુ નહોતો કે જે આ સાહેબોની સામે લડતો હતો. આપે તો એક બિચારા વેરાગી સાધુને પકડયો છે. બાકી જો મારી કમર પર તલવાર ને ખભા પર બંદૂક હોત, તો ન તો આપ મને જીવતો હાથ પણ અડકાડી શકત કે ન તો કરાચીની બજારમા બાજરાનું ખેતર લણવા સિવાયનો બીજો મામલો બન્યો હોત]"

પછી કાદુ અમારા તરફ ફરીને ગુજરાતીમાં કહે, "આ બિચારા શું જાણે! મારા હાથમાંનો એક ચાકુ પણ એટલો ભારી થઇ પડયો તો પછી બીજાં હથીઆર હોત તો મને સિપાહીનું મોત તો જરૂર મળત. ખેર, આટલું પણ ગનીમત છે."

વખત ભરાઇ ગયો હતો. અમે પરસ્પર 'ખુદા હાફિઝ' કહી જૂદા પડયા, કાદરબક્ષે એટલું જ કહ્યું કે "હરભાઇ, બને તો જતા પહેલાં એક વાર મળજો!"

પણ રી ખમર કે પગ્દ વાળા પામેથી જમીન પાછી લઇ શવજી ફોયદો ગાયકવાડ સરકારે ઓર્યીનો નામેથી ઘડયો હશે ! ”

વતન વાને પટવે નો'તુ હ્યુ ? ”
ચવાથી
પાગાડના મારુ ધારીથી પગેન માથે નોગીસ તો આવેલી

બાણે એ કાગળીઓ દમાવી ગખ્યો મ વરમ સુધી બોલ્યા ગણીયા વિના દડ ચડા યે રાખ્યો આજ એ દડની રકમ રૂા એક બારગ ઉપર પોગી ત્યારે હવે એ કાળમુખો મ્હોમાથી ફાટયો આ દડ શી ગીતે ભરૂ ? ગરમલીનાગાના રૂા ૨૭૦૦ ચૂખ્યા ભાર જમીન શી રીતે પાછી વઉ ? ને ન પાછી લઉં ત્યા સુધી મેગકારી દડ તો ચડયે જ જાય છે ! ”

“તે હવે ટોમા પેમનું ધ્યાન શુ પડે છે ?” કાદીઆગી રાની ચોજ બની ગહી હતી ”

“ધ્યાન શું પડવુ'તુ ? એણે તો મને કહી દીધુ છે કે એક વીગો ય જો ખાવા દઉ તો હુ ડોસો દુભાગ નહિ ”

“કારણુ ? આપણે એનુ શુ બગાડયુ છે ?”

‘કાદીઆણી ! તમે ઇ દુર્જનને નથી ઓળખતા ગાયકવાડનો ગામ પટેન એગને જ કાગો નાગ શુ કરૂ !’ કાગાનાગાની આખો ફાગી રહી

એ ધર્મના ચોપડામાંથી પણ ઉલટો જ ઉપદેશ તારવતો હતો: રામાયણ અને ગીતામાંથી એના કાન તો વીરતાના વેરાગના–મરવા મારવાના જ સૂર સાંભળી રહ્યા હતા.

•

૪

ડોસો પટેલ એટલે વાવડીનો ગાયકવાડ. જાતનો કુંભાર પણ ઘેરે જમીનનો બહોળો વહીવટ રાખે. ગાયકવાડનો મુખી પટેલ એટલે તો ઘેરે દોમ દોમ સાયબી અને અપરંપાર સત્તા. એ સત્તાએ વાવડીના પટેલ ડોસાને બ્હેકાવી નાખ્યો હતો. સરકારમાં એની હજાર જાતની ખટપટો ચાલતી જ હોય. અમલદારોને ડોમો ફુલફુલાં કરાવતો એટલે ડોમાનો બોલ ધરમ રાજાના બોલ જેવો લેખાતો. અને કેટકેટલાના નિસાપા આ ડોસાના માથા ઉપર ભેળા થયા હતા! ડોસો ગરીબ દાડીયાંને દાડી ન ચૂકવે ને પર-હદમાં મજૂરી કરવા જવા માટે પોતાની રજાચિઠ્ઠી લેવા આવનારાં પાસેથી ડોસો પાવલું પાવલું લાંચ પડાવે. અરે, ડોસાએ તો કુટુંબીઓને ય કયાં છોડયાં હતાં? સગાંની જમીનોની ફારમ ડોસો પોતે જ છાનોમાનો ભર્યે જતો અને એમ પાંચ–સાત વરસની ફારમ ચડાવીને પછી સગાં જ્યારે સામટી ફારમ ભરી ન શકે ત્યારે જમીન પોતાની કરી સગાંને બાવાં બનાવતો. એવો હૈયાવ્હોણો! પોતાના સગા દીકરા શવજીએ અફીણ ખાધું: પોતાને ને દીકરાને મનમેળ નહોતા તેટલા સાટુ એણે અફીણ ઉતારવા જ કોઇને નહોતું આપ્યું: દીકરા શવજીનું એણે એ રીતે કમોત કરાવ્યું હતું. મુવેલો શવજી રામનો ભેરૂબંધ હતો.

એક દિવસ સવારને ટાણે ડોસા પટેલના આવા ધમરોળ રહ્યા છે. કેટલાં કેટલાં દાદ લેવા આવનારાં ગરીબોને ગાળો આપે છે. ન કહેવાનાં વેણ કહે છે. એમાં એક ઉપર ડોસો તૂટી પડયો: ફાટતે મ્હોંયે એણે એ બાઇને ધમક

"રાંડ ! ડાકણ ! ગામ આખાનાં છોકરાંને મંતર જંતર કરવા જા અને મારૂં છોકરૂં ભરાઇ ગયું ત્યારે કેમ ન આવી !"

ધોળાં લૂગડાં પહેરીને ગરીબડે મોઢે એક જોગણ જેવી લાગતી બાઇ ઉભી હતી. એણે જવાબ દીધો "ડોસા ભાઇ ! મને ભેખને આવાં વેણ ? વિચાર કરો બાપ ! હું નથુરામજી જેવા સાધુ પુરુષનું છોરૂ. હું રાધાબાઇ. મારે માથે આ વિજળી કાં પડે ?"

"ત્યારે કેમ નહોતી મરી ?"

"બાપ! મારૂં મન નહોતું વધ્યું. મને ભવિષ્યં માડું કળાતું'તું. આવરદાની દોરી સાંધવાની મારી સત્તા થોડી હતી ભાઇ ?"

"તું–ડાકણ ! તું જ મારા બાળકને ભરખી ગઇ."

એટલું બોલી ડોસો ઉઠયો. થાંભલીઓની વચ્ચે રાધાબાઇ સાથીને એણે પરોણે પરોણે મારી.

મીણ જેવા દેહવાળી રાધાબાઇ માર ન સહેવાયાથી ઢગલો થઇને નીચે ઢળી પડી. ડોસાની સામે દૃષ્ટિ ઠેરવીને એણે કહ્યું "ડોસા પટેલ ! આ બે થાંભલી વચાળે જ તારૂં કમોત થાશે. તે દિવસ સંભારજે."

એમ કહીને એણે ચારે કોર નજર ફેરવી. આઘે ઉભેલા એક જુવાન ઉપર એની મીટ ઠરી. એ જુવાન રામ હતો. રામના મનમાં રટણ ચાલવા લાગ્યું કે '...જીવ્યું ધિઃકાર તેનું છે.' રામ જાણે કે પોતાની નોંધપોથીમાં નવો હિસાબ લખ્યે જતો હતો.

ડોસો રામ તરફ વળ્યો "કેમ આવવું થયું છે આપા રામ ?"

"ડોસા કાકા ! મારૂં આખું ય ખળું જપ્તીમાં શીદ જમા કરો છો ? મારે ખાવું શું ?"

"તમારા બાપના એ પરતાપ છે આપા રામ !" પટેલ બોલ્યો.

"ભાઇ ગોલણ !" રામ ચાર પાંચ દિવસે તપાસ કરીને બોલ્યો, "તારી જરૂર પડશે. ઘરમાં વાલની વાળી યે ડોસા પટેલને પ્રતાપે રહી નથી. પણ આપણે કોઇ બચારા બાપડાને નથી કનડવાં. મારવો તો મીર મારવો છે."

"છે કોઇ ?"

"હા, આખી ગીરની વસ્તીને ઢોલી ખાનારો તાંતણીઆવાળો મકનજી ઠક્કરઃ ઘીના ડબ્બા ભરીને અમરેલી વેચવા જાય છે. આજ સાંજે આંબીએ."

તે દિવસ સાંજે ચલાળાની સીમમાં ધોળાકુવા પાસે એ જણાએ મકનજી ઠક્કરનું ગાડું રોક્યું. ગીરનાં અજ્ઞાન ભો માલધારીઓનું ચૂસેલું લોહી મકનજીના અંગ ઉપર છલ રહ્યું હતું. મકનજીની પાંચ મણની કાયામાંથી પરસેવા રેગાડા ચાલ્યા. રામવાળો ઝાઝી પંચાતમાં ન પડ તરવાર ખેંચીને એટલું જ કહ્યું કે "જીવતા જાવું હોય, રૂ. ૧૫૦ રોકડા અને એક ઘીનો ડબો કાઢી દે. મારી અ કારજ કરવું છે."

મકનજી ઠક્કરે આ હુકમ ઉઠાવવામાં બહુ જ થોડી લગાડી. એને તો હૈયે હામ હતી કે જીવતા હશું તો રૂ. આઠ દિ'મા જ ગીરમાંથી દોહી લેવાશે. ગીર દૂઝે છે સુધી લુવાણા–બોજાને વાંધો નથી.

ગાડું હાંકીને મકનજી અમરેલીને મારગે પડ્યો ને રામે વાવડીનો કેડો લીધો. બેય પક્ષ પોતપોતાના મનમાં ખાટ્યા

ઉપડ્યા. ઢૂબડે આવ્યા. રાતે ભૂરા પટેલને ગોત્યો. પણ ભૂરો પટેલ વેર નહોતો. ભુરો પટેલ માતબર એકુ હતો, પાકો મુસદ્દી હતો, અને ગાયકવાડી મહાલ પંચાયતનો ઉપાધ્યક્ષ હતો. એ બહાદુર નર બંદૂક પણ બાંધી જાણતો. એ વસ્તીને પીડનાર નહોતો. લાગે છે કે ફક્ત નાગ–ગોદડની સાથે એને લેણદેણની તકરારો ચાલતી હશે તેથી જ આજ નાગ–ગોદડ રામને એને માથે લઈ આવેલા. પાછા ચાલ્યા. બહારવટીયા બાવાવાળાનું રહેઠાણ 'જમીનો ધડો' નામે ઓળખાય છે ત્યાં આવ્યા. ત્યાંથી ગીર–જેતલસર બાવાવાળા બહારવટીયાને નેખમેઃ ત્યાંથી ચાલીને કનડે ડુંગરેઃ કનડા ઉપર અઠ્ઠાવીશું રહ્યા. ગિરનારમાં આવ્યા. ટોળી બાંધીઃ રામ, ગોલણ, ગોદડ, નાગ, હરસુર તગમડીઓ, વાલેરો મકવાણો, રામ ભીસરીઓ ને મવાલીખાં પઠાણઃ એમ નવ જણનું જૂથ બંધાણું. બીલખા ગામે જઈ, ત્યાંના એક કાઠી દરબારનો આશરો લઈ હીંગળાજની જાત્રાનો ભગવો ભેખ ઉતાર્યો. ચોરાસીઃ જમાડી અને કેસરીઆં પહેર્યાં. રામ તે દિવસ કાંડે મીંઢોળ બાંધી વરરાજો બન્યો અને નવ જણાની જાન જોડી મોતને માંડવે તોરણ ચડવા ચાલી નીકળ્યો. તે દિવસ એની અવસ્થા વરસ પચીસ જેટલી જ હતી.

૧૦

આષાઢ શુદ અગીઆરસ હતી અને વાર શુક્રવાર હતો. ગાયકવાડ તાબાના ગોવીંદપરા ગામમાં દીવે વાટ્યો ચડી હતી. ગૌધન ગામમાં પેસી ગયું હતું. છેલ્લી પાણીઆરી પણ બેડું ભરીને વહેતી થઇ હતી. પાણીશેરડે કોઇ રડ્યું ખડ્યું ઢોર અવેડા ઉપર ઉભું હતું. એ વખતે આઠ જણાની ફોજ ભેળો રામ ગોવીંદપરાને પાદર આવી ઉભો રહ્યો. ગામમાં પેસતા પહેલાં રામે કહ્યું. "એલા ભાઇ, ઉભા રહો હારબંધ. હુ ગણતરી કરી

હઉં." એમ કહી રામ માણસો ગણવા લાગ્યો: એક, બે, ત્રણ ...નવ ને દસ." દસમી સંખ્યા થાતાં રામ ચમક્યો: "એલા આપણે તો નવ છીએ ને?"

"રામભાઈ, ફેર ગણો તો!"

"એક, બે, ત્રણ ચાર......નવ ને દસ."

"આમ કેમ?"

"ઠીક ઠીક! કાંઈ નહિ, કાંઈ નહિ. હાલો છાનામાના. દસમો સૂરજ. સૂરજ આપણી ભેરે છે."

એમ સમજી સમજાવીને રામે શ્રીફળ કાઢ્યું. પાદરના હનુમાનની દેરીને ઓટે શ્રીફળ વધેર્યું. ધોળો ફૂલ જેવો ગોટો નીકળ્યો. "હાંઉ! બસ! શુકન પાક્યાં. હાલો હવે."

ગામમા જઈ રામ એકલો સૂરજના પંજાવાળો લીલો નેજો ઝાલીને ગામની બજારમા ટેલવા લાગ્યો અને આડે જણાને કહ્યું કે "તમે લૂટ કરો. પણ આટલી ગાંઠ વાળજો! લૂટ કરવામાં કોઈ બાઈ બેન દીકરીને અંગે અડશો મા. એના ડીલને માથે હજારનો દાગીનો પડ્યો હોય તો ય જીવ બગાડશો મા. નીકર રામ ગોળીએ દેશે. બાકી વિના કારણ કોઈનો જીવ લેશો મા. મારફાટ કરવામાં મરજાદા ન છાંડજો. નીકર ગાયકવાડીને

જાતાં જાતાં ગાયકવાડના મોટા મથક ધારી ગામમાં કે જ્યાં પેદળ પલટન રહે છે, ત્યાં એક ચિઠ્ઠી નાખતા ગયા. દિવસ ઉગ્યે ચિઠ્ઠી વંચાણી અંદર આવી મતલબનું લખ્યું હતું કે "અમૂક અમૂક ગામો મેં રામવાળે જ ભાંગ્યાં છે. બીજા નવાણીઆને નાહક કૂટશો નહિ. ગરાસીઆ ઉપર 'એક આની' વગેરે નવા નવા કર નાખ્યા છે તે કાઢી નાખજો. નહિ તો રાજબાદલો થવો તો કઠણ છે, પણ ધોળે દિવસે ધારીને ચુંથી નાખીશ. લી૦ ગમવાળો"

ગાયકવાડી પોલીસ અને આજુબાજુની એજન્સી પોલીસ રોળે વળીને રામને ઝાલવા ફરવા લાગી. પણ બહારવટીયો તો રોજે રોજ ગામડાં ભાગતો ગયો. ધારી અને અમરેલી જેવાં પોલીસ તેમજ પલટનનાં માતબર મથકો પણ બહારવટીયાથી બ્હી ગયાં. ગામના ગઢના દરવાજા વ્હેલા વ્હેલા બંધ થવા લાગ્યા. તેના દુહા જોડાણા :

ધારી અમરેલી ધ્રુજે, ખાંભા થરથર થાય,
દરવાજા દેવાય, રોઢે દિ'એ રામડા !

[હે રામવાળા ! તારા ભયથી ધારી, અમરેલી અને ખાંભા જેવા મોટા ગામ થરથરે છે. સાંજ પડતા પહેલા તો ગામોના દરવાજા બીડાઈ જાય છે.]

×

છગન હૃડયો. બાઘોલા જેવો બની જોવા લાગ્યો. રામે ફરી ત્રાડ દીધી. લે બંદૂક, હું રામવાળો !"

છગનની જીભ ખીલાઇ ગઇ હતી. એ તો ઠરી જ ગયો. ઝોંટ મારીને રામે એની બંદૂક આંચકી લીધી. બીજી બાજુ છગનની રખાત ડોળણો ઉભી થઈ રહી હતી તેને રામે કહ્યું "પગમાંથી કડલાં કાઢી નાખો ઝટ."

કડલાં કઢાવ્યાં. પછી રામે છગનને પૂછ્યું "બોલ, હુંથી શું બનવાનું છે ?"

"કાંઇ જ નહિ. હું ભૂલ્યો છું."

"આ લે આ તારી બંદૂક ને આ તારી ડોળણોનાં કડલાં. તું ઉતરી ગયેલ તો ય ઓતમ ખોળીએ અવતરેલ છો એમ સમજીને જાવા દઉં છું."

છગનના થરથરતા હાથમાં બંદૂક આપીને બહારવટીયો ચાલ્યો ગયો.

જળજીવડી ગામે આવ્યા. પોલિસપટેલને ઓરડે ગયા. ત્યાંનો પોલીસ પટેલ ભૂરો ભાગી નીકળ્યો હતો. ઓસરીમાં ઘરની બાઇઓ બેઠી હતી. ઘર લુંટવું હોત તો તૈયાર હતું. પણ રામ ન રોકાણો. માત્ર ઓચીંતી ઓસરીની ખીંતીએ એની નજર પડી, એણે કહ્યું "ભાઇ નાગ, પટલની ઓલી બંદૂક ઉપાડી લે."

ફક્ત બંદૂક લઇને ત્યાંથી નીકળી ગયો.

"ઇંગોરાળે તો મારાથી ન જવાય આપા હમીરવાળા? તમારા જ ભાંડુ આલાવાળાને ત્યાંના જૂઠા ઠકરે ચાકરીમાં રાખી ચોકી કરવા બેસાર્યો છે. આપણે ઉઠીને એની-કાકીની ચોકી ચૂંથશું?"

"રામભાઇ! આલાવાળો ત્યાં નથી. અને હું તમને સોને ધરવી દઉં, એવું ગામ છે ઇંગોરાળા."

"સોનું રૂપું નથી જોતું નથી જોતું આપા હમીર." રામ ચળ્યો નહિ.

"બેર ભાઇ, સોના રૂપા સારુ નહિ, પણ જુલમના કરવા વાળા એ જૂઠા ઠક્કર અને મૂળજી ઠક્કરનો અંકકાર તું રામ ઉઠીને નહિ અટકાવ્ય તો બીજું કોણ અટકાવશે? તપાસ્ય તપાસ્ય ભાઇ! ઇંગોરાળાના એ ઠક્કરોના ચોપડામાં એક વાર આવેલો એકેય કાઠી કે કણબી આ જન્મે કે'દિ બા'રો નીકળી શક્યો છે?"

રામનો ચહેરો બદલ્યો. એ ચંકાહરને ડુંગરે બેઠે બેઠે રામની આંખ આગળ વ્યાજખાઉ વેપારી તરવર્યો. હમીર વાળાએ લાગ જોઇ આગળ ચલાવ્યું.

"અને ભાઇ! અમારી નાની ધારીના હવાલ તો નિહાળ્ય! જૂઠો અમારો કાળ નીવડયો. નાની ધારીને ફોલી ખાધું. એનાં કૂડ, એના દગા, એની મેલી કળવકળ...."

"બસ આપા હમીર!" રામ વચ્ચે બોલ્યો; "હાલો. ઇંગોરાળું ભાંગવું છે; માયા સારુ નહિ, વ્યાજખાઉનાં રગત પીવા સારુ. હાલો ભાઇઓ."

ચંકાહરને ડુંગરેથી આખી ટોળી ઉતરવા લાગી. સાંજ પડતી આવે છે. ભેંસો ઉભાં ખડ ચરે છે. તે વખતે એક જોરાવર જુવાન આડો ફર્યો. રામે પૂછ્યું "કાં ભાઇ મેર, શું ધાર્યું?"

"આ ડાંગ ફગાવીને તમારે હાથે તલવાર બાંધી લેવાનું."

"પછી ખરડો મલક માંભરશે નહિ કે? રબારી છો એટલે ગાયુંની માયા લાગશે નહિ કે? આ તો બારવટું છે હો ભાઇ!"

"પારખું કરી જુવો. નીકર બંધૂકે દેજો ને!" મેરૂ રબારીએ જવાબ દીધો.

"ઠીક. હાલો ત્યારે ભેળા."

જે મેરૂ રબારીએ આખરે બહારવટીયાની બાતમી દઇ દીધી હતી તે આ ચકાહરને ડુંગરે ભળ્યો. નવ હતા તેના દસ થયા. નાની ધારી ગામનો હમીરવાળો ટોળીને લઇ ઇંગોગળા ઉપર ચાલ્યો.

સાંજની રૂંઝયો રડી ગઇ છે. આઘાં આઘાં ગામડાં વચ્ચેની ઉજ્જડ, નેરા ખાતરાંથી ભરેલી, ખાઉં! ખાઉં! કરની એકાન્તમાં, એક ભરજુવાન અને દેખાવડી કુંભારણ ગધેડું હાંકીને હાલી આવે છે. ઓચીંતું એને અસૂર થઇ ગયું છે કાડીના મુલકમાં જુવાન બાઇ માણસ કવેળાનું હાલી ન શકે એ પોતે જાણે છે. ગધેડાને ડચકારો કરતાં પણ વગડો વહરે અવાજે ચાંદૂડીયાં પાડી રહ્યો છે. એમાં એ કુંભારણે હાદાવાવ ગામને સીમાડે આઠ દસ લાંબા, કાળા પડછાયા દીઠા. થડકી. થોડીક વારે વાતોના સૂર સંભળાણા. બાઇ ગધેડાથી અળગી હાલી રહી હતી તેને બદલે હવે એને માથે હાથ મેલી હાલવા લાગી. ઘડી થઇ ત્યાં પગલાં બોલ્યાં: આથમતી સાંજનાં અધારાં અજવાળાં વચ્ચે અગીઆર અબાઇ રંગના ભોકાનીદાર, બંદૂકીયા, દાઢીઆળા આદમી દીઠા. ગધેડી ભડકી. બાઇ પણ ગભરાઇને અંગ સંકોડી કેડાને બીજે કાંઠે ઉતરવા લાગી. તે વખતે ગમવાળાએ ટૌકો કર્યો: "બ્હી મા, બ્હી મા, ભાગ્ય

"જાતે કેવી છો ?"

"કુંભાર."

"કોમા પટલની નાતની ? ફકર નહિ. તમે બેન્યું તો મારે પૂજવા ઠેકાણું છો. આ લે બેટા, આ ગમનું કાપડું."

ખીમામા હાથ નાખી મૂઠી ભરી. કુભારણ બેનને બહારવટીયાએ કાપડું દીધું. કહ્યું "હાલી જા તું તારે. કોઇ તારૂં નામ ન લ્યે. કોઇ કનડે તો કહેજે કે રામભાઇની બેન છુ."

જુવાનડી અને ગધેડું ગઢીએ ચાલ્યાં ગયાં ને રામની ટોળી બરાબર ગતના ૧૦ ને ૧૧ વચ્ચેની વેળાએ દેદમલ નદીને કાંઠે ઉતરી. આષાઢ શુદ અગીઆરસની એ રાત હતી. વાદળાંની ઘટામા ચાંદો દટાઇ ગયો હતો.

દેદમલ નદીને ઉભે કાંઠે ઇંગોરાળા ગામ પાઘડી પને પથરાઇ ગયું છે. નદીને કાંઠે જ ગામના ઝાંપા બહાર સરકારી ઉતારો છે. અંદર દીવો બળે છે. નિયમ મુજબ બહારવટીયામાંથી ચાર જણ ઉનારા ઉપર દોડયા. ઓરડાના બીડેલા કમાડ ઉપર પાટુ મારી સાદ પાડયો કે "ઉઘાડો."

"કોણ છે એ બેવકૂફ ?" અંદર બેઠેલા એક અમલદારે કંટાળીને પૂછયું; "આ ગીસ્તવાળાઓને તો કાંઇ અક્કલ જ નથી. ત્રાસ કરે છે. પટેલ, કાલે તુમાર કરીને લખો પોલીસ ખાતા ઉપર."

જૂડાએ ડેલી ઉઘાડી. પાણીના પૂર શી ટોળી અંદર દોડીને ત્રણે મરદોને દાબી દીધા. તરવારો કાઢીને કહ્યું "લોહી પીધાં છે. લાવો હવે કાઢી આપો."

"ભાઇ સાબ! અમારી પાસે કાંઇ નથી."

વાત સાચી હતી. બધું નગદ નાણું કુંડલાં ભેળું કરી નાખેલું. પણ બહારવટીયા કેમ માને? મંડયા તલવારના ચરકા કરવા: પેટ ઉપર, હાથ ઉપર મ્હોં પર, પીઠ ઉપર: તો ય લોહાણા ન માન્યા.

ઘરમાંથી જુડાની બે જુવાન આણાત દીકરીઓ. જુડા અને મુળજીની ઘરવાળીઓ તથા દીકરાની વહુવારૂઓ દોડી આવી. અને પુરૂષોની આડે અંગ દઇ, પાલવડા પાથરી વિનવવા લાગી કે "એ ભાઇ! એને કોઇને મારો મા. આ લ્યો આ અમારાં ઘરેણાં. એને મારો મા."

ત્યાં તો ઉઘાડી ડેલીની બહાર ઉભેલા નેજાળા આદમીની હાકલ પડી કે "જોજો ભાઇઓ! સંભાળજો! બાઇયું બેન્યુંને સંભાળજો. જો જો હો, એનો છેડો ય ન અડે. ખબરદાર, બાયુંનું કાંઇ લેતા નહિ."

સાંભળીને બારવટીયા આડી પડેલી એ બાઇઓને કહે છે કે "ખસી જાવ બાપ! તમારૂં અમારે ન ખપે. તમે અમારી બોનું દીકરીયું. છેટી રો. ખસી જાવ."

એમ કહી વળી પુરુષોને મારવા લાગે. ત્યાં વળી પાછી ડેલીએથી બૂમ આવે કે "સાચવજો, કોઇને જાનથી મારશો મા. વધુ પડતા પીટશો મા. હવે ચાંપ રાખો! ઘણું ટાણું થયું!"

"ના ભા!" આપાએ રામ સામે નેજવું કર્યું

"આપા, ઓળખ્યો કાતરીયું વાળો રામવાળો—વાવડી!" રામે દાઢી પર હાથ નાખ્યો

ધારગણીવાળો પ્રમગ બેમચૂર થઈ ગએલ ડોસા ભોળે ભાવે બોલ્યા "કાતરી કેવા મારુ ભા? ભાયડાને તો કાતરા હોય બાઇડીયું બોલ્ડી હોય"

"પણ મારા દેમા આપુના કાગ્જ સુધી તો મારે 'કાતરીયું' ગણુ ઈ ને?"

"હો હો હો હો!" આપાને ઓસાણ આ યુ "સાભર્યું, હવે સાભર્યું ભા રામ! તુ ને ય ખબર પડીને કે કાતરાનુ ઉજવણુ કેટલું આકરૂ છે? તારે કેવી ઉંડી ખોડ કરી પડી ભા! શાબાસ ભડ હવે કાતરા સાચા જમામરદ કાતરા!"

"બસ આપા! લ્યો રામ રામ!"

'દીપડીએ આવશો ભા? રબારીકેથી દેવાત ખુમાણ વગેરે દાયરો મેમાન છે મારે ગોરડકે આવ્યો હતો તે જઇ આવ્યો હવે મારગેથી આ શિકાર લેતો જાઉં છુ આવો તો ભના ગોઠ્ય કરીએ"

"ના ના આપા માફ કરો હવે તો ગોઠ્ય જમવાનું ગમતું નથી જીવ જપતો નથી દિ'ને રાત દલ તલખી રહ્યુ છે કે ક્યારે કો'ક ભારે ગીરત હારે ભેરભેગા થાય ને કો'ક વડીઆથી પેટ ભરીને ધીંગાણુ ખેલી બટકા થઇ જાઉં! હવે તો જીવવુ ઝેર સમાન લાગે છે આપા સાવઝ"

'રંગ તુને ભા!"

"રામ રામ"

"રામ!"

આપાને અને બહારવટીઆને ધાતરવડી નદીએ નોખનોખી દિશામા સધરી લીધા

"રામભાઇ! એ દરબારે હિમ્મત કરી કહ્યું "તું સુખેથી આંહી રહે, તને મન ઉતરાયો સમશાને લઇ જઇશ'

"ના ના દરબાર! મારે ખાતર તમારો ગરાસ જાય"

ઘણી બહારવટીઓ ન માન્યો એટલે ગતે એને ગમેસર લઇ ગયા ત્યાંથી એને ગાડામાં નાખી રાતોરાત ગિરનારના ઓરીઆ ગાળા નામના ભયંકર સ્થળ ઉપર મૂકી આવ્યા ઓરીઆ ગાળાના એક ભોયરામા બે ભેરુ રામની ચાકરી કરી રહ્યા છે એક નાગવાળો ને બીજો મેરૂ ચ્યારી બાકીના તમામ ચાલ્યા ગયા છે.

૧૪

ભોંયરાનું પોલાણ ધીરે અવાજે ગાજતું હતું પત્થરો જાણે કે એ ખાનગી વાત સાંભળીને કોઇને કહી દેતા હતા નાગ અને રામની વચ્ચે કાળી વાત ચાલતી હતી

"રામભાઇ! મારી નાખીએ"

"કોને?"

"મેરૂને"

"કાં?"

"જાત્યનો ભેરૂ છે ક્યાંક ફૂટશે આપણને કમોતે મરાવશે"

"ના, ના, ના, ભાઇ નાગ!" પગની કાળી વેદનાના લબકારા ખમતો રામ આ અધર્મની વાત ન ખમી શક્યો "મેરૂ તો મારા પ્રાણ સમો મેરૂ વિના મને અપંગને કોણ સાચવે? મેરૂ બચાડો મારો સાઢીઓ બની, મને એક નેખમેથી બીજે નેખમે ઉપાડે છે, દિ ને રાત દોડાદોડી કરે છે અરરરર! નાગ! મેરૂ જેવા અણુલખ સાથીની હત્યા?" નાગની સામે રામ દયામણી આંખે તાકી રહ્યો.

'હત્યા !' પત્થરે પત્થરે ઝીલાતો એ બોલ બહાર ગયો. લપાઇને બહાર ઉભેલા એક આદમીને કાને પડયો. એ આદમી હતો મેરૂ પોતે. મેરૂને શરીરે થરેરાટી ચાલી ગઇ. સ્વેદ વળી ગયાં. આંખો ફાટી ગઇ. ભાંયરા પાસે કયાંઇક પોતાનો પડછાયો પડી જાશે તો પણ નાગ હત્યા કરશે, એમ સમજી મેરૂ સરી ગયો. વાતને પી ગયો.

બીજા દિવસની તડકી ચડી. મેરૂએ વાત ઉચ્ચારી "નાગભાઇ ! હવે આંહી માલધારીઓનો અવરજવર વધતો જાય છે. આપણે નેખમ બદલીએ. ભેળા આવો તો કયાંઇક ગોતી આવીએ."

બેય જણા ચાલ્યા. નવી જગ્યા ગોતીને પાછા વળ્યા. માહ મહિનો બપોર તપ્યો. એક નેરાને કાંઠે બેય જણા બેઠા. વિસામો લેવા સૂતા. બેયનાં નાખોરાં બોલવા લાગ્યાં. ઓચીંતાં મેરૂનાં નાખોરાં ચુપ થયાં. ફાળીઉં ખસેડીને મેરૂ ઉઠયો. નાગના પડખામાથી બંદુક ઉપાડી. બહારવટીયાની બંદુક એટલે તો દારૂગોળી ને ટેપ ચડાવેલી તૈયાર : મેરૂએ નાગના કપાળમાં નોંધી. વછોડી. નાગના માથાની નાસળી નીકળી પડી. ઉંઘતો ઉંઘતો જ નાગ ફેસલ થયો. બંદુક ઉપાડીને મેરૂએ જંગલ સોંસરવી હડી દીધી. સીધો આવ્યો જુનાગઢ શહેરમાં. પોલીસના ઉપરી પાસે જઇ બંદુક ધરી દીધી. શ્વાસ હેઠો મેલ્યા વગર બોલ્યો "હું મેરૂ. બારવટીયો. નાગને મારીને આવું છું. એટલો રામવાળો જ રહ્યો છે. એક જ ભડાકાનો દારૂગોળો છે. પગ પાકવાથી અપંગ પડયો છે. હાલો દેખાડું."

જુનાગઢની ગીસ્ત ઓરીએ ગાળે ચડી. પછવાડેથી ભોંયરાના ઉપલા ભાગ પર ચડીને બંદુકદારો ઉભા રહ્યા. ઉપરથી હાકલા કરવા મંડ્યા કે "એ રામવાળા ! હવે બા'ર નીકળ.'

"બહાર નીકળ રામવાળા !" ફરીને ફોજનો પડકાર આવ્યો.

"ગીસ્તવાળાઓ !" રામે જવાબ દીધો "આજ હું લાચાર થઈ પડ્યો છું મારે પગ નથી સાધન નથી નહિ તો હું રામ આવું જશનું મોત જાતું ન કરૂં રામ ભોયરે ન ગરી રહે પણ મેં જુનાગઢનું શું બગાડ્યું છે ? તમે શીદ મને મારવા ચડ્યા છો ?"

"અરે બહાર નીકળ મોટા શુરવીર !" ઉપર ઉભી ઉભી ગીસ્ત ગાજે છે

"ભાઈ પડકારનારાઓ ! ત્યાં ઉપર ઉભા ઉભા શું જોર દેખાડો ? આવો આવો, ઉતરીને સન્મુખ આવો રામ એકલો છે, એક જ ભડાકો કરી શકે એમ છે, અપંગ છે, તોય કહે છે કે સામા આવો જરાક રામનું ધીંગાણુ જોઈ લ્યો"

સામસામી આવી બોલાચાલી થતી રહી પણ રામવાળો નીકળતો નથી કે નથી ગીસ્ત પડમાં આવતી આખરે ગીસ્તે કાંટાના મોટા મોટા ગંજીઆ આણ્યા ઉપરથી ગંજીઆ નીચે ઉતારી ભોંયરાના મોઢા આડા દઈ દીધા પછી આગ લગાડી. તાપે અને ધુંવાડે એ ચોમેરથી બીડાએલા ભોંયરાને ભરી દીધું. બહારવટીયો નિરૂપાય બનીને જીવતો બફાવા લાગ્યો. છેવટે ન રહેવાયું જીવ ટુંકાવા લાગ્યો તલવાર ખેંચીને એક પગે ખોડંગતો રામ 'હત !' કરતો બહાર ઠેક્યો ઠેકીને પડ્યો. થોડુંક કામ બાકી રહેતું તે ગીસ્તની પચાસ સામટી બંદુકે પૂરું કર્યું. રામવાળો ક્યાં રોકાણો ?

રામવાળાનાં લગન આવ્યાં,
લગનીઆંનો ઠાઠ ગોઝારો, બોરીઓ ગાળો,
ક્યાં રોકાણો રામવાળો !
ખરે બપોરે જાનું ઉઘલિયું,
જાનૈયાનો ઠાઠ ગોઝારો, બોરીઓ ગાળો
ક્યાં રોકાણો રામવાળો !

બીજો રાસડો આ છે

ડુંગરડા દોયલા થીયા ! પગ તારો વેરી થીયો !
રામવાળા ગલઢેરા ! ડુંગરડા દોયલા થીયા.

આ બન્ને રાસડાઓની પછીની ટુંકો મળતી નથી. તે સિવાય રામ વાળાના અરધા અત્યુક્તિ ભરેલા ને અરધા પ્રાસંગિક દોહાઓ કોઇક રાણીંગ રાવળ નામના વહીવંચાએ આ મુજબ રચેલા છે

ધાનાણીએ ધબીઆ બાપ ને બેટો બે,
તુંને નડતા તે તળમાં રાખ્યા રામડા!

[હે રામ ધાનાણી ! તને સતાપનાર બાપ અને દીકરા બન્નેને, એટલે કે ડોસા પટેલને તથા એના પુત્રને તે તલવારે ધબેડી નાખ્યા]

ધારી અમરેલી ધ્રુજે, થરથર ખાંભા થાય,
દરવાજા દેવાય રોંઢે દિ'એ રામડા!

[હે રામવાળા ! તારા ભયથી તો ધારી, અમરેલી અને ખાંભા જેવડા ગાયકવાડના શહેરો ધ્રુજે છે, અને એ શહેરોના કોટના દરવાજા સાંજ પડયા પહેલા તો તારી બ્હીકે બધ થઇ જાય છે]

ચાચઇને ડુંગર ચડી હાકલ દેછ હિન્દવાણ!
(ત્યા તો) ખેપટ જાય ખુરસાણ કાળપૂછાં બીયાં કાળાઉત!

[હે હિન્દુ! હે કાળા વાળાના સુત! ચાચઇ નામના ગિરના ડુગર પર ચડીને તુ જ્યા ત્રાડ પાડે છે, ત્યા તો કાળી દાઢીઓ વાળા ખોરાસાનીઓ (મુસલમાનો) વટોળીએ ઉડતી ધૂળની માફક ન્હાસી જાય છે]

પત્રક જે પવાડા તણા વડોદરે વંચાય,
મરેઠીયું મોઢુંમાંય રૂદન માંડે રામડા!

[તારી લડાઈના પત્રો વડોદરામા પહોચીને જ્યા વચાય છે, ત્યા તો તે મારી નાખેલા મરાઠા નોકરીઆતોની સ્ત્રીઓ રૂદન આદરે છે.]

કાબા કોડીનારથી માણેક લઇ ગયા માલ,
(એવા) હડમડીઆના હાલ કરિયા રામા કાળાઉત!

[જેવી રીતે માણેક શાખના વાઘેર (કાબા) બહારવટીયા કોડીનાર ભાગીને માલ લઇ ગએલા તેવી જ રીતે તે હડમડીઆને બેહાલ કર્યું.]

વાટકી જેવડી વાવડી, રાવણ જેવો રામ,
ગાયકવાડનાં ગામ રફલે ધબે રામડો!

વાવડી ગામ એક નાટકી જેવડું નાનું · પણ એનો નિવાસી રામ તો રાવણ જેવો મોટો એ સ્થળ વની ગાયકવાડના ગામો ભાગે છે.]

શક્તિ સુતી'તી શોચમાં, આપેલ નો'તો આહાર,
તૃપત કરી તરવાર, શેડ પીવાડયું રામડા!

[તરવાર સ્વરૂપી શક્તિદેવી અફસોસમા સુતેલી. એને કોઇ આહાર નહોતું આપતું. પણ હે રામ! તે એને રક્ત પીવરાવીને તૃપ્ત કરી.]

ખત્રીયાવટ ખલક તણી જાતી હેમાળે જોય,
વાવડીએ વાળા! કોય રાખી અમર તેં રામડા!

[દુનિયાની ક્ષાત્રવટ હિમાલયમા ગળવા જતી હતી. તેને હે વાળા રામ! તે વાવડીમા અમર કરીને રોકી રાખી]

કોપ્યો'તો અંજનીનો કુંવર, રોળાણું રાવણરાજ,
(એમ) અમરેલી ઉપર આજ ધાનાણી રામો ધખ્યો.

[જેમ અંજનીના કુમાર હનુમાને કોપાયમાન થઈને રાવણનું રાજ રોળ્યું, તેમ હે રામ ધાનાણી! તુ આજ અમરેલી પર કોપ્યો.]

કણબી આવ્યો'તો કાઠમાં એ લેવા ઈનામ,
હડમડીએ હિન્દવાણ! રફલે ધખ્યો રામડા!

[ગુજરાતનો પાટીદાર કણબી ફોજદાર બનીને કાઠીઆવાડમા ઇનામની આશાએ બહારવટીયા–અમલદાર તરીકે આવેલો. તેને હે હિન્દુ રામ! તે હડમડીયામા ઠાર કર્યો.]

ગઢ જૂનો ગરનાર, ખેંગારનો સરાપેલ ખરો,
સંઘર્યો નહિ સરદાર (નકર) રમત દેખાડત રામડો.

[જુનાગઢનો ગિરનાર પહાડ રા' ખેંગારના સમયનો શાપિત બન્યો છે. એ રામવાળાને રક્ષી ન શકયો. નહિ તો રામ રમત બતાવત.]

અંગરેજ ને જરમર આફળે બળીઆ જોદ્ધા બે
ત્રીજું ગરમાં તેં રણ જગાવ્યું રામડા!

[યુરોપમા અંગ્રેજ અને જર્મન જેવા બે બલવાન યોદ્ધા લડતા હતા અને ત્રીજુ યુદ્ધ રામવાળાએ ગિરમા જગાવ્યું. (આ દોહામા ફક્ત એટલું જ ઉપયોગી સૂચન છે, કે રામવાળાનુ બહારવટુ મહાયુદ્ધને વખતે થયેલું.)]

મોવર સંધવાણી

સંવત ૧૯૩૪ થી ૧૯૪૦

ઐતિહાસિક વિગતો

સ્વ. જસ્ટીસ બીમનઃ—

Last and far the greatest of them all Mhowa Sadhwani, the Robin Hood of Kathiawar * * Mhowa Sadhwani was 'out" for years, and a thousand stories, true or legendary have gathered about his name. How for example he overtook Colonel Phillips marching along the road to Rajkot with his squadron of cavalry and offered the Colonel after having engaged him in friendly talk, a seat on his swift trotting Sindhi camel, and how they rode so for several miles, and parted the best of friends, the Colonel having no idea of the rather questionable company he had been keeping. Or how on another occasion Mhowa held up nearly all the Bania women of a certain village, near Wankaner, I think, in this wise. There was a long winding stair leading down to a well, and beyond the well a cave. Hither every

morning the Bania women would come for the day's water supply. Mhowa secreted himself round the corner at the foot of the stairs, and as the first woman desscended. ushered her politely but firmly into the cave beyond. In this way he atlast had all the Bania ladies corralled, huddling together, terrified but incapable of raising any alarm. Mhowa then addressd them in true Robin Hood style; assuring them that they had nothing to fear in the way of personal violence, if they would divest themselves of their ornaments. Needs must when the devil drives, and all the ladies were stripped off everything of value they had about them. Mhowa then bade them a polite adieu and particularly *begged them to tell* their husbands that they had been treated with all consideration and knightly courtesy. Off went Mhowa with his booty in one direction, the sorrowing and despoiled ladies in another to explain the sad morning's work to, and if possible placate their irate husbands. Nothing in all Mhowa's career, though, seemed to me as comic and characteristic as its close. Catching a popular outlaw, and on the whole Mhowa was popular in spite of his robberies, is a difficult if not an impossible matter in Kathiawar-for a while. Especially when he is so resourceful, has friends everywhere, and is as well mounted as Mhowa was on his far-famed Kathi mare. He would pounce here, and before the news of his coup had reached the nearest police he would be off and away over the Burda hills, or into the Gir, or across the trackless Rann. But by degrees the hunters are almost always able to make the country too hot to hold the quarry. Then there is nothing for it, but flight to alien lands, or one last desperate rally, and perhaps

a glorious death. Five thousand rupees were offered for Mhowa dead or alive before I went on leave. × × × As the hunt waxed hotter and hotter on the heels of Mhowa, as he grew by degrees tired of being chased in season and out of reason, he arranged through his uncle Petho to surrender to Captaid Salmon, then employed, if I remember right, on special outlawry duty. Mhowa never was captured; I do'nt think he ever would have been. He knew the whole country too well, he had too may friends, and really few enemies. It is only when their women turn against them, or when their friends betray them that the Kathiawar outlaws are fairly run down and caught. But Mhowa and Petho put their heads together and decided that it was time to put a stop to this raiding and pillaging. Very amusing for a while, possibly profitable, but one may have too much even of a good thing and after five or six years of it Mhowa felt that he had enough and more than enough. So he resolved to take his chance. I forget exactly how it was contrived that Petho should get the Government reward for the 'Capture', or whether it was actually Petho or some one else put up in Mhowa's name to be informer, and so secure the reward. But Mhowa was duly " Captured' by Captain Salmon who had the honour of receiving his sword, and making him prisoner. The 5,000 rupees in the meanwhile had been deposited with the local Europen shopkeeper, to Mhowa's credit. His trial took place before Mr. Whitworth in my absence. Mhowa retained the leading Rajkot Barrister, Mr. H. A. Wadya, and Mr. Wadya daily drew his three hundred rupees out of the Government reward

deposited to Mhowa's credit with the RajKot European shopkeeper The trial lasted about ten days and resulted in the triumphant acquittal of Mhowa Could anything have been more *satisfactory ? I am* sure my old friend Mr Wadya was content. Often have we laughed together over the source of that Rs 3000 fee. Mhowa had every reason to be content, for there still remained about 2000 rupees out of his own blood-money for his own use and benefit, while he was now a free man to boot, and might go where he would in open day, with all the credit of his past achievements and remarkable history like a halo about him. And the Government and the country might be well enough content too, for there was an end of the outlaw, and a prospect of more peace and quiet over the tracts he used to harry than had been known for many a year.

ટીનેકૈઇડ —

The first of the three Miana outlaws, Mor Sandhani had some real or fancied grievance against the ruler of Malia, and squared accounts by a most successful career of wickedness He was banished from the State, and Girdalal, the State Karbhari, fancied that he had gone for ever. The Agency Thandar Chotalal, however, learnt that although Mor Sandhani had been for year in exile, his wife in Malia was *enceinte* He went to her house and from her discovered that Mor had paid her several secret visits The Thandar informed Girdalal, who *also saw the lady, but believing in the* efficacy of his own police arrangements, coarsely suggested to her that she had found another husband nearer home She was furious, and on Mor's next appear

ance made him promise that he would raise the laugh against Girdalal as loudly as he had raised it against her. Mor did not long delay. He and his band hid themselves in a field of tall millet by which the main road ran. As expected, the Karbhari drove past The carriage was stopped, the unfortunate occupant dragged into the crops, and there, in spite of threats and entreaties, his nose was dexterously removed. Mor's wife was fully satisfied, for the Charans sang her vengeance in every petty Court in Kathiawar.

× × ×

After six year of outlawry Mor Sandhani surrendered and was tried on several charges of murder and dacoity by the then Judicial Assistant. But as the witnesses in turn met the baleful gase of the dreaded outlaw, their hearts failed them, for they remembered how on a previous occasion he had subsequently flayed alive a hostile deponent. They could not recollect, they said. They thought the prisoner was like the man whom they saw commit the offence but they could not swear to him Mor was acqitted and was bribed to good behaviour by a grant in Jamnagar, were he eventually died, full of years if not of sanctity. [Outlaws of Kathiawar: page 47–51]

૧

સવારની કચેરી ખ નાસ થઇ અને તુર્ત જ એક પાતળીઓ, ઠીંગણો, પણ ચોકખા નમણા ચહેરાવાળો આદમી ઉભો થયો ને ઠાકોરને નીચા લળીને સલામ કરી.

'કેમ મોવર જમાદાર ?" ઠાકોરે ઉભા થનારને પૂછ્યું, "કેમ આજ વે'લા વે'લા ઉભા થયા ?'

"બાવા ! મારો છોકરો બિમાર છે એની સારવારમાં કદાચ સાંજની મશાલને ટાણે બેઘડી મોડુ વે'લું થાય તો માફી માગી લઉં છું " કતલ કરી નાખે તોય જોવી ગમે એવી પાણીદાર છરી શી મીઠી દેખાઇને મુખમુદ્રા ઉપર ધારણ કરતો એ બાડીઓ મીયાણો બોલ્યો.

' ફિકર નહિ, જાઓ " કહીને ઠાકોરે ય મ્હો મલમલ્યું.

માળીઆ ઠાકોરની કચેરીનો એ માનીતો મીયાણો ઘેરે ગયો. હથીઆર પડીઆર પૂરેપૂરા બાંધી લીધા અને આખી સોરઠમાં નામીચી પોતાની રોઝડી ઘોડી પર પલાણ માંડ્યું બે પડછંદ મીયાણીઓ બારણામાં આવીને ઉભી હતી તેની સામે દુત્તાઇભર્યું મ્હો મલકાવતો રોઝડી પર રાગ વાળીને એ ચાલી નીકળ્યો ઘરમાં દીકરાનો માંદવાડ હોવાની વાત ગલત હતી એ તો બોલનાર ને સાંભળનાર સહુ યે સમજતા હતા

આ રોઝડીનો અસ્વાર તે પોતે જ મોવર સંધવાણી બાપનુ નામ સંધુ માનુ નામ રેમા જે બે જણીઓ બારણામાં વળાવા

આવી હતી તે બેઉ એની ઓરતો બીજીબાઇ અને રૂપાંબાઇ. અત્યારે એ જાય છે પોતાનો પ્યારો ધંધો ખેડવા : રોઝડી પણ ધણીની નાનકડી કસોએલી કાયાને પીઠ પર ગુસ્તાન કરાવતી પંથ કાપી રહી છે. ભેળા આટલા બેરૂખ ઘો છે: ગોપાલ બેચર–હેડાઉ નામે એક બ્રાહ્મણ, મામદજામ, મોવર કોજા રાણા, વાલો નામોરી કુંઢો, મુંમા રઘુ, ઇસો માણેક, રણમલ સરમણ, રણમલ સામત કોજો; અને માણેક ભારો નામના આઠ મીયાણા.

સાતેક ગાઉ આઘે એક વીડી આવે છે. મોરબી શહેર તાબાના જેતપર ગામે જવાનો ધોરી રસ્તો ચાલ્યો જાય છે. એક પડખે સપાટ રેતાળ રણ સળગે છે ને બીજે પડખે ખોયાણુ નદી મચ્છુનાં ઉંડા કોતરો પડયાં છે. તેવી જગ્યાએ સંતાઇને ટોળી બેસી ગઇ. બરાબર ટેવ્યા પ્રમાણેને ટાણે મોરબીના માર્ગે એક ઉંટ દેખાણો. ઉપર બે અસ્વાર છે. અસલ થળનો ઉંટ પણ કસકસી જાય એટલો વજનદાર માલ એ તોતીંગ જાનવર પર લાદેલ છે.

ઉંટ આવી પહોંચતાં જ લૂંટારા ઉભા થયા. આડા ફર્યા. અસ્વારોને બંદૂકની નાળ્ય દેખાડી. ઉંટ ઝોકારાવ્યો. સામાનના કોથળા તોડાવ્યા. અંદર સોનાની પાટો અને મશરૂના તાકા ઉપર તાકા દુ-ધ્ર દરેક જણાએ પોતાનાં ઘોડાંની પીઠ નમી જાય એટલો માલ લાદી ઘોડાં હાંકી મુકયાં. પરબારાં મચ્છુ નદીના સાકરીઆ વોંકળામાં ઉતરી એક છુપી જગ્યાએ લૂંટ દાટી. સાંજરે મશાલ ટાણે મોવર જેવો હતો તેવો બનીને માળીઆ ઠાકોરની કચેરીમાં

બેઉ સામસામા પોતાના ભોળા ભારાડી મીંયાણાઓને મદદમાં લઇ અરસપરસની હદમાં ચોરીઓ, લૂંટફાટો ને ધીંગાણાં કરાવે છે. બે ય ગજની એ દુશ્મનાવટમાં બહાદૂર અને અક્કલહીન મીંયાણા એટલે સુધી હથીઆર બની રમ્યા હતા કે એ આખી કોમ ચોર અને ડાકુ થવામા પોતાની વડાઇને પોતાની ઇજ્જત સમજતી થઇ ગઇ હતી.

માળીઆ ઠાકોર પર એજન્સીનું દબાણ ઉતર્યું: કા તો ચોર સોપી દ્યો, નહિ તો તમારી ગાદી ડુલશે. જાડેજો રાજા એ ટોપી-વાળાની પાસે મીંયાની મીની બની ગયો. મોવરને એણે એકાન્તે બોલાવી પોતાની આફત કહી. મોવરે મૂછે તાવ નાખીને કહ્યું કે "ફકર નહિ બાવા ! એ કામો મેં જ કર્યાં છે. તમારા રાજ સાટુ થઇને હું સોંપાઇ જવા તૈયાર છું. પણ મોવરને તમે કાંઇ ઝાલીને સોંપો એ તો ન બને. તમે તમારે મારા સામી આંગળી ચીંધાડી દ્યો. પછી ભલે મને એ મૂછાળા ઝાલી લીયે."

અલાણાને સોંપવા મોવર માળીએ આવ્યો પડખેના ખડ ભરવાના વાડામાં બે અમલદાર હાજર હતા, એક બાનામીયાં માજીસ્ટ્રેટ અને બીજો ગિરધરલાલ કામદાર બેઉએ પેથા જામની મારફત કહેવરાવ્યુ કે "અમે અલાણાને કાંઈ સજા નહિ પડવા દઈએ"

મોવરે કહ્યું "અનાણા ! જો એ ખૂટશે તો હું બદલો લઈશ. ન લઉં તો સધુ સધવાણીના પેટનો નહિ"

પણ અમનદાર બદલી ગયા અલાણા પર મુકર્દમો ચાલ્યો. પાંચ વરસની ટીપ પડી એ સમાચાર મોવરને પહોંચ્યા સાંજને ટાણે બહારવટીયો માળીએ ઉતર્યો મુલ્તાનશા પીરની જગ્યામાં છ માણસો સાથે પડાવ નાખ્યો છયેને કહ્યું "તમે જાઓ થાણા પર હું પીરની જગ્યાએ નગારા વગાડું એ સાંભળો ત્યારે તમારે બાવામીંયા ઉપર તાશીરો કરવો"

વાળુટાણે મોવરે ડંકો કર્યો છયે જણાએ માજીસ્ટ્રેટના મકાન પાસે ઉભા રહીને હાકલ દીધી કે "બાનામીંયા, ખૂટલ, બહાર નીકળ, જો ખરો જમાદાર હો તો"

પણ બાનામીયા ન નીકળ્યો પછી મોવરે જઈને થાણાની ચોતરફ કાંટાની વાઝ હતી તે સળગાવી કોઈ માણસોને નુકશાન ન કર્યું. ઘોડા તબડાવીને સાતે જણા રણને સામે કાંઠે ચાલ્યા ગયા

૩

"એલી બીજઈ, ગિરધરલાન કામદારે એક વાત પૂછાવી છે"

"શું ?"

"કે તારો ધણી મોવર તો બહારવટે રખડે છે તે તને આ હમલ ક્યાંથી રહ્યા ?"

"હમન ક્યાંથી રહ્યા ? કે'જો ઇ વાણીઆને કે ઈ વાતનો જવાબ હું નથી આપતી પણ જેના હમલ રહ્યા છે એ દાઢી-

મૂછનો ધણી આવીને દેશે. કે'જે કામદારને, કે હવે ઝાઝી વાર નહિ લાગે."

માળીઆનો કારભારી ગિરધરલાલ માનતો હતો, કે આવા ચોકીપહેરાના પાકા બંદોબસ્તમાં થઇને બહારવટીયો રાત વરત આવજા કરી શકે નહિ; અને બીજી બાજુએ એને જાણ થઇ કે મોવરની સ્ત્રી બીજીબાઇને મહિના રહ્યા છે. એ જાણીને વાણીઆએ ભૂલ ખાધી. મીંયાણીઓની નીતિ ઢીલી લેખાય, અને મીંયાણા મરદોના ખૂનખગબા પણ એની ઓરતોનાં મેલા શીલમાથી જ નીપજતા હોય, એટલે ગિરધરલાલે બીજબાઇને હલકી માનવાનું ગોથું ખાધું. કોઇ બાઇની સાથે એણે બીજબાઇને મેણું કહેવરાવ્યું. પણ બહારવટીયાની બાયડી આ ખોટા કલંકને ખમી શકી નહિ. એનો ધણી મોવર તો વખતોવખત ઘેર આવીને રાત રહી જતો. બીજે વખતે જ્યારે એ આવ્યો ત્યારે બીજબાઇએ ગિરધરલાલને જવાબ પહોંચાડવા માટે એને ઉશ્કેરી મૂક્યો. અને મોવરે બાતમી મેળવીને એ જવાબ દેવાનું ટાણું નક્કી કરી લીધું.

દિવસ આથમતો હતો. વવાણીઆ બંદરથી એક સીગરામ આવતો હતો. એમાં ગિરધરલાલ પટવારી હતા. માળીઆ તદ્દન ઢૂકડું રહ્યું. દરબારગઢની મેડી ઉપર બેઠેલા ઠાકોર અને તેના દસોંદી વવાણીઆની સડકે નજર કરતા કામદારની વાટ જોવે છે. સીગરામ જાણે કે એક વાર દેખાણો પણ ખરો; પછી પાછો ઝાડનાં ઝુંડમાં દાખલ થયેલો સીગરામ દેખાતો બંધ થયો. કેમકે માર્ગે કામદારની મહેમાની થઇ રહી હતી.

બહારવટીયાની ટોળીએ કામદારને ઉતારીને ખેતર વચાળે સોનેરી તળાવડીને કાંઠે લીધા. મોવરે કહ્યું કે "ગિરધરલાલ કામદાર! હમલ કેના રહ્યા છે એ સવાલનો જવાબ લેતા જાઓ. મરદની ઓરતને તો મરદના જ હમલ હોય એ વાત ભૂલતા નહિ. પણ કદાચ ભૂલી જાઓ તે માટે હમેશનું સાંભારણું આપું છું."

એટલું કહીને મોવરે બેરને ઇશારો કર્યો. સજેલી છુરી બહાર નીકળી.

"એ મોવર ! તારી ગૌ ! પાંચ હજાર રૂપીઆ ! આપું" ગિરધરલાલ ગરીબડા થઇને કરગર્યો.

"પણ રૂપીએ કાંઇ મારી બીજાઇ રીઝે લા ? તારી માફક હું યે ટેકડીનો શોખીન છે ગિરધરલાલ !" મોવર હસ્યો. એ ટાણે ગિરધરલાલનું નાક કાપી લેવામા આવ્યું. થોડીક વારે સીગરામ માળીઆમાં પહોંચ્યો, ત્યારે બીજી બાજુ બહારવટીયા ઘણા ગાઉ ઉપર નીકળી ચૂક્યા હશે.

૪

પછી તો એના બહારવટાની જોડે કૈં કૈં સાચા ખોટા બનાવો જોડાયા છે. કહેવાય છે કે રાજકોટની સડકે એક વાર મોવર સાંટણીની સવારી ખેલતો રાજકોટ છાવણીવાળા ગોરા અમલદાર કર્નલ ફીલીપ્સને આભ્યો. એ અજાણ્યા અંગ્રેજની સાથે બહારવટીયો અલક મલકની મોજીલી વાતોએ વળગ્યો. સાહેબને પોતાની અસલ અંધી સાંઢ ઉપર બેસારી ગાઉના ગાઉ સુધી સાથે મુસાફરી કરી. અને પછી રાજકોટના બંગલા ચમકવા લાગ્યા એટલે સાહેબને નીચે ઉતારી, હાથ મિલાવી, મોજીલો રંગીલો મોવર બીજી દસ્યે ચાલી નીકળ્યો. પાછળથી જ્યારે ગોરા કર્નલ ફીલીપ્સને પોતાના તે દિવસના ભેરૂબંધની જાણ થઇ ત્યારે એની અજાયબીનો પાર નહોતો રહ્યો.

*

વાંકાનેરની સીમમાં કોઇ એક વાવ હતી. વાવની અંદર બાજુમા બાંધેલું એક ઉંડું બોયરૂં હતું. એ વાવ ઉપર વાંકાનેરના એક ગામનો પાણીશેરડો હતો રોજ સવારે ઉજળા વર્ણની પની આરીઓ ઓઢી પહેરીને ત્રાંબાપીતળને ચળકતે બેડલે ત્યાં પાણી ભરવા આવતી. એક દિવસ એવો જ રૂડો પ્રભાતનો પહોર

ચડતો હતો. પહેલી પનીઆરી પગથીઆં ઉતરી પાણીને આરે જતી હતી. છેલ્લે પગથીએ પહોંચી ત્યાં પડખેના વાંકમાંથી એક બાંહીઓ ત્પાળો આદમી પૂરે હથીઆરે ઉભો થયો. બાઇની સામે પોતાની તોણી નજર નોંધી, નાક પર આંગળી મૂકી. હેબતાએલી પનીઆરીને એણે ભોંયરૂં ચીંધાડયુંઃ "બ્હીશ મા હો બેન! તારો વાળ વાંકો નહિ કરૂં. હું મોવર છું. બેનું દીકરીયુંનો ભાઇ-બાપ છું. પણ હમણાં તું આ ભોંયરામાં ચાલી જા!"

બાઇ ખચકાણી. મોવરે કહ્યું "બેન! બીજો ઇલાજ નથી." બાઇ ભોંયરામાં ગઇ. એમ બીજી, ત્રીજી, ચોથી, જેટલી ઉતરી તેટલી તમામને ભોંયરામાં પૂરી. પોતે આઘો ઉભો રહીને બોલ્યો "બેનું! તમે મારી ધરમની બેનું છો. તમારા ગરીબ ભાઇને તમારાં ઘરાણાં કાઢી દઇને પછી ખુશીથી ચાલી જાવ બાપા."

ઘરાણાંનો ઢગલો થયો. પનીઆરીઓ છુટી થઇ. મોવરે કહ્યું કે "બેનું! કસમ દઉં છું, તમારા ઘરવાળાઓને સાચેસાચું કહેજો કે તમારી લાજમરજાદ મેં કેવી નેકીથી સાચવી છે!"

વાવમાંથી નીકળીને ઘરાણાંની પોટલી સોતો બહારવટીયો ઘોડી દોટાવી ગયો અને પનીઆરીઓ ખાલી બેડે ગામને કેડે પડી.

×

સોમાસર અને મૂળી વચ્ચેના મારગમાં બહારવટીયાએ એક મોતી અને અત્તર વેચનાર સરૈયા મેમણને રોક્યો. એની પેટી ઉઘડાવી. અંદરથી રંગબેરંગી સાચાં મોતી નીકળી પડ્યાં. "ભાઇ ભાઇ!" રંગીલો મોવર નાચી ઉઠ્યો; "મારી રોઝડીની કેશવાળીને વાળે વાળે મોતાવળ પરોવીશ." ભારો માણેક, ઇસો માણેક, મુમદ જામ વગેરે બધા સાથી મોતી ઉપાડવા લાગ્યા. અધવાલી અધવાલી દરેકને ભાગે આવ્યાં. ઘોડીઓની કેશવાળીમાં બધા પરોવવા મંડયા. મેમણ ઘણું કરગર્યો. ઘણાં તોછડાં વેણ કાઢવા લાગ્યો. આખરે "એ મોવર! તેરેકુ હઝરદ પીરકા સોગંદ!" એટલા સોગંદ આપ્યા ત્યારે મોવરે મેમણની એક ભરત ભરેલી

દળી છોડી દીધી. ગાળો દેતો દેતો સરંચો કહેતો ગયો કે " મોતી સાચાં છે. મોંઘાં કરીને વેચજે !'

×

ભોજ્વાવ અને વીરમગામ વચ્ચે એક જાન ચાલી જાય. એમાં મોવર આડો ફર્યો. ગાડાં ઉભા રખાવ્યાં. ભેળો એક બ્રાહ્મણનો જુવાન છોકરો વોળાવીઓ હતો તે દોડીને બહારવટીયાની તથા વરના ગાડાની વચ્ચોવચ્ચ ઉભો. કહ્યું કે " મને મારીને પછી જાન લૂંટો."

ખડખડાટ હસીને મોવરે ખંભેથી બંદૂક ઉતારી. "આ જોઇ છે ?" એમ કહી મામેના બાવળના થડ ઉપર ગોળી છોડી. બાવળનું લાકડું વીંધીને ગોળી પ્રોપટ ગઇ. બહારવટીએ કહ્યું " જો મા'ગજ ! આટલી વાર લાગશે."

જવાંમર્દ છોકરે વિના થડકયે ફક્ત એટલું જ કહ્યું કે " હા, પણ મને મારીને પછી લૂંટશો ને ? ખુશીથી."

મોવર ખૂબ હસ્યો. એની દોગી આખોની ભમ્મરો ભેળી થઇ ગઇ બામણ જુવાનની પીઠ થાબડીને કહ્યું "રંગ છે જુવાન ! તારૂં વોળાવું સાચું. તને ન લૂંટાય."

મોવર ચાલી નીકળ્યો.

×

વાગડ, કચ્છ અને સિંધ સુધી ગોટ્યા મોવરની રોઝડી પંથ એચવા લાગી. આજે આ સીમાડે, તો કાલે કોણ જાણે કયા આઘા પંથકમાં, એમ ઝબૂક ! ઝબૂક ! મોવર ઝબકવા માંડ્યો. એમ કરતાં એક દિવસ સોરસેટોના સોળ ગાઉ લાંબા રણમાં કચ્છ અને સીંધની વચ્ચે માંજે એક સાંઢીઆની કનાર ચાલી જતી હતી તેની આડો મોવર ઉભો રહ્યો. કહ્યું "ઉભા રાખો માટીયા. જડતી લેવી છે." એ બોલની પછવાડે સાત આઠ બંદૂકોની નાળ્યો પણ લાંબી થઈ ગઇ હતી.

"એલા કોણ છે ઇ?" પાછલી સાંઢ્ય માથેથી પડકાર આવ્યો.

"ઇ તો કાકા મોવર સંધવાણી છે." આંહીથી બહારવટીયાએ ખડખડાટ હસીને સામી હાકલ કરી.

"મોવર સંધવાણી! મલકનો ચોર !" એમ કહેતો સાંઢ્ય માથેથી ઠેકડો મારીને ફક્ત તલવારભર એક આદમી મોખરે આવ્યો. "એલા ભાઇ! તમતમારે હાકી મેલો સાઢયું! હું ઉભો છું એકલો." એમ પોતાના સાથવાળાને કહેતો મર્દ આગળ ધસ્યો. એકલી તલવારે મોવરના ચાર પાંચ ઘોડાવાળાને તગડ્યા. મોવરે પોતાના જણને કહ્યું કે "કોઇ એને બંદૂક મારશો મા. મને પૂછવા દ્યો." પછી પોતે એ તલવારવાળા તરફ ફર્યો. પૂછ્યું: "કેવા છો ભા?"

"છું તો વાણીઓ. અને આ માલ મારા વેપારનો છે. અંદર મારા પૈસા, કાપડ વગેરે જોખમ છે. પણ મોવર સંધવાણી! તું તો મરદાઇનો આંટો છો, માટે આજ આમી જા પડમાં. સંધના વાણીઆ શેના ઘડેલા હોય છે એ કાઠીઆવાડમાં જઇને તારે કહેવા થાશે. માટી થા મોવર!"

'હો...હો...હો' મોવર બોલ્યો. "સાચો મરદ, ખરો મરે એવો મરદ, અસલ લુંદનો બહાદર! હાંકી જા દોસ્ત તારી સાંઢ્યુંને. તને હું ન બોલાવું. હું મોવર!"

"તો પછી તું મારો મહેમાન કહેવા, મોવર! આ લે આ ખાવાનું" વાણીઆએ પોતાના ભાતામાંથી ખાવાનું કાઢી આપ્યું.

લાગે છે. એને કોઇ ઝલાવા દેતું નહિ. અને એમ થાતાં થાતાં તો સાડા પાંચ વરસના વાવળા વાઇ ગયા, પણ મોવરનો પતો લાગતો નથી. જીવતો કે મરેલો જે કોઇ મોવરને ઝાલી આવે તેને રૂા. પાંચ હજારનું તો ઇનામ જાહેર થયું હતું. છતાં રોજે-રોજ મોવર ગામો ભાંગતો ને કેડા ઉજ્જડ કરતો રહ્યો. આખી સોરઠ જ્યારે હાથ હેઠા નાખીને થાકી ગઇ ત્યારે મુંબઇથી એક જવાંમર્દ લશ્કરી ગોરો ઉતર્યો. છ મહિનાની અંદર મીયાણાને ચપટીમાં ચોળવાનું બીડું ઝડપ્યું. છ મહિના ઉપર એક દિવસ વીત્યે આ દેહ જ ન રાખું, એવી એણે પ્રતિજ્ઞા કરી. એનું નામ કેપ્ટન સામન (salmon) સાહેબ.

સામન સાહેબે બહારવટીયાને પગલે પગલે ધરતીને ધગાવી મૂકી. મોવર સોરઠ મૂકીને ગુજરાતમાં ઉતરી ગયો. વાતો થાય છે કે બહારવટીયો ડીસા કેમ્પમાંથી કોઇ ગોરા સાહેબની મડમને રાતોરાત પલંગ સોતી ઉપાડીને કાઢી ગયો અને એને ધર્મની બ્હેન કહી પોતાના છુપા રહેઠાણમાં રાખી. આખરે એને કાપડાની મોટી રકમ આપીને પાછી સાહેબના હાથમાં સોંપી આવ્યો. વળી બીજી ભળતી વાત એમ થાય છે કે આ મડમ કાઠીઆવાડના હવા ખાવાના થાનક બાલાચડીથી ટપ્પામાં બેસીને આવતી હતી તે વખતે લૈયારા અને જાંબુવા વચ્ચે વોંકળામાં મોવર એને કબ્જે લઇ રોઝડી ઉપર બેલાડ્યે બેસાડી પોતાના રહેઠાણ પર લઇ ગયેલો.

પણ આ બધી વાત ખોટી છે. લોકોએ મોવરના બહારવટાને ધર્મ-બહારવટું માન્યું તેને લીધે ઉઠાવેલી આ કલ્પના છે. સાચો કિસ્સો તો એ બહારવટીયામાં સામેલ રહેનાર એક સાક્ષી પાસેથી એવો જડયો છે કે—

મોવર ડીસાથી પાલનપુર તરફ અગીઆર ઘોડે આવતો હતો. ખરચીખૂટ હતો. સાંજ પડી એટલે મડક પર એક વાણીઓ ઘરેણે લૂગડે સામો મળ્યો. એને લૂંટ્યો. બે સગગમ મળ્યા એને પણ લૂંટ્યા. ત્રીજો એક મગરામ ચાલ્યો આવે છે. પાછળ એક

સોનેરી લુંગી વાળો હથીઆરબંધ અસ્વાર વોળાવીઓ બની આવેછે. મોવરની ટોળીએ એ અસ્વારને પકડી એનાં હથીઆર આચકી લીધાં. સગરામ ઉભો રખાવ્યો. અંદર એક મડમ બેઠેલી એને ઉતારી, ભોંય પર પાથરણું પાથરી મડમને અદબથી બેસારી. સગરામ તપાસ્યો. પણ અંદર કાંઇ જ નહોતું. મડમને પાછી અદબથી બેસારીને સીગરામ રવાના કરી દીધો.

મારવાડ મુલકની કોઇ વકી જગ્યામાં બહારવટીઆએ ધરતી ઉપર બેઠાં બેઠાં ધૂળમાં લીંટા કરીને પોતાના સાથીઓને કહ્યું કે ' ભાઇ, ભારી ફાંકડાં નજૂમ જેવાય છે. કોઠાવાળો પીર સ્વપનામાં આવીને કહે છે કે હું છૂટી ગયો. મારો ભાઇ પેથો જામ જાણે મને તેડવા આવે છે."

થોડી વારે મોવરનો ભાઇ પેથો જામ દૂરથી દેખાણો. સહુ ભાઇઓ ભેટ્યા. પેથા જામે કહ્યું " ભાઇ મોવર ! આપણાં બાલબચ્ચાં ને ઓરતો વઢવાણ કાંપની જેલમાં પડયાં છે. હવે કાં તો તું મને ગોળીએ માર, ને કાં આવીને રજુ થા !"

" રજુ થઇને તો ફાંસીને લાકડે લટકવું ને ?"

" સાંભળ મોવર. માંડીને વાત કહું. રજુ થઇ જવાનો ખરો લાગ આવ્યો છે. એજન્સી અને રજવાડાં તોબાહ પોકારી ગયાં છે. સામન્ડ સાહેબની પ્રતિજ્ઞાની ૭ મહિનાની મુદત ખલાસ થવા આવી છે. સત્તાવાળાની ફજેતી બોલાય છે. એટલે સાહેબે કહેવરાવ્યું છે કે જો મોવર રજુ થાય તો રૂા. પાંચ હજારનું

"સાહેબનો બોલ છે?"

"હા, સાહેબનો બોલ."...

"હાલો ત્યારે. હું રજુ થાવા આવું છું."

ગુજરાતના ડીસા કાંપથી થોડેક આઘે ઝાડીમાં મોવરે આવીને હામન્ડ સાહેબની સન્મુખ હથીઆર છોડ્યાં. એને ઝાલીને રાજકોટ લઇ આવ્યા. બાલાચડીની ટેકરી ઉપર અદાલત બેઠી. મોવરના માથાના ઇનામના રૂપીઆ પાચ હજાર સરકારે રાજકોટની એક અંગ્રેજ વેપારીની પેઢીમાં જમા રખાવ્યા. ગોરો જડજ સાહેબ કૅપ્ટન કૅન્ટન સેશન્સની અદાલત ચલાવવા બેઠો. લૂંટ, ખૂન, અને નાક કાપવાના અનેક કિસ્સામાં એક પછી એક સાક્ષીઓની જુબાની લેવાણી. પ્રથમથી જ થએલી ગોઠવણ પ્રમાણે એકેએક સાક્ષી આરોપીના પીંજરા સામે નજર કરી, મોવરની રાતી આંખ સામે મીટ માંડી, પઢાવેલા પોપટની જેમ કહેતો ગયો કે "ના સાહેબ, આ તો નહિ, આના જેવો કોઇક બીજો જણ ઇ ગુન્હો કરનારો હતો!"

દસ દિવસે આ મુકર્દમાનું નાટક ખલ્લાસ થયું. મોવર સો સો ગુન્હાના આરોપમાંથી સાવ નિર્દોષ કરી છૂટી ગયો. રૂ. પાંચ હજારમાંથી એના વકીલની ફી બાદ જતાં બાકીની આખી રકમ એને સુપ્રત થઇ અને નવાનગરમા વીમા ગામે મોવરને જમાદારીની જગ્યા આપી. એ આબરૂદાર હાલતમાં જ મોવરની આવરદા પૂરી થઇ.

કંટાળેલા દર્દીઓને

સ્વાદિષ્ટ અને તરત અસર કરે તેવી
હોમીઓપેથી ગોળીઓ દ્વારા તમામ દર્દોનું
જડમૂળથી નિવારણ થઇ શકે છે.

¶ હોમીઓપેથીનુ વૈદકશાસ્ત્ર વિજ્ઞાનના મજબૂત સિદ્ધાન્તોને આધારે રચાયેલું છે બીજાં તમામ વૈદકશાસ્ત્રો કરતાં ચઢીયાતા તરીકે તેનો આજે સ્વીકાર થઇ રહ્યો છે

¶ હોમીઓપેથીનો છેલ્લામા છેલ્લી વૈજ્ઞાનિક શોધો મુજબ જીવનપલટા કરનાર અમેરીકામા આજે સૌથી વિશેષ પ્રચાર છે. અમેરીકામાં આજે હોમીઓપેથીના પદવીધર ૭૮૦૦૦ ડાકટરો છે. અમેરીકાના અત્યારના પ્રેસીડેન્ટ હુવરે પર્મનન્ટ ફીઝીશ્યન તરીકે હોમીઓપેથીસ્ટ ડાકટર જોએલ ટી. બુનીની સત્તાવાર નીમણુંક કરી છે.

¶ હોમીઓપેથીથી નીચેનાં દર્દો વાઢકાપ (ઓપરેશન) કર્યા સિવાય મટી શકે છેઃ પાકું, ભગંદર, હાડકાનો સડો, હાડકાનું વધવું, પથરી, કંઠમાળ, ગ્રંથિ વગેરે ગાંઠો, ગર્ભાશયના સોજા વગેરે દર્દો, દરમ, મસા, એપેન્ડીસાઇટીસ. વગેરે વગેરે.

¶ હોમીઓપેથીથી નીચેનાં દર્દોનું પણ જડમૂળથી નિવારણ થઇ શકે છેઃ હીસ્ટીરીઆ, વાઇ, ગાંડપણ, જ્ઞાનતંતુનાં દર્દો, મધુપ્રમેહ, ક્ષય, દમ, જુની ઉધરસ, પક્ષઘાત, પ્રદર, ખરજવા, ચામડીના જૂના વ્યાધિઓ, અનિયમિત અટકાવ વગેરે વગેરે.

વધુ ખુલાસા માટે દર્દની સ્થિતિ વગેરે વિગતો સાથે લખોઃ

લ્હાણી માટે ખાસ ઉત્તમ તક

૧ અમીબિન્દુઃ—મુલ્ય ૦–૬–૬ : ૧૦૦ ના રૂા. ૩૦

"અમીબિન્દુ" નામના આપના સંગીન સંગ્રહમાં નર્યો આત્મરસ હું તો ઝીલી રહ્યો છું ને તે પણ સર્વવંદ્ય આનંદઘનજી, કબીરજી, સુરદાસજી, નરસિંહમ્હેતાજી, રાજચંદ્રજી, ચિદાનન્દજી, નાનચંદજી, અને બીજા એવા અનુભવીઓનું કવિતામૃત જ છે.

હૈયાની હાકલ તો જીવતરના એવા તારૂં જ દઇ શકે ને તે પણ આમ અંતરના સંગીત ને સરો ઝીલવાથી નીડરતાની ધુનને ધમક જરૂર જગાવી દે, આત્માના ગાનથી માનવી જય સિદ્ધ બને છે. સદૈવ ગર્જતા ગુજરાતના સંગીતમાં ગુર્જરીના એ સૂર તો અજબ ચેતના પ્રેરે.

તેથી મને તો આશા છે કે નીડર છાતીના અવાજ રૂપ ભજનોના આપના એ સંગ્રહનો લાભ આપણો દિલઘેલો ગુજરાત પુરેપુરો અવશ્ય લેશે."

(કવિ લલિતજી.)

૨ વચનામૃતોઃ—મુલ્ય ૦–૪–૦ : ૧૦૦ ના રૂા. ૧૫

'સન્માર્ગે દોરે અને જીવનને ઉન્નત અને સુખી બનાવે એવા નીતિપોષક વચનો અને વાક્યોનો સગ્રહ બહાર પાડી રા. વેલજી દેવરાજ શાહે સુંદર કાર્ય કર્યું છે. **તેમાંના કેટલાંક વચનો ઘરમાં ભીંતપર લગાવી રાખવાં જેવાં છે."**

(બુદ્ધિ પ્રકાશ ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૨)

૩ જાગૃતિઃ—મુર્છાવસ્થામાંથી ચેતનવંત કરવા અમીપ્રવાહ રેડનાર રાષ્ટ્રગીતોનો નાનકડો સંગ્રહ (પ્રાર્થના અને મરણ ભયના લેખ સહિત) કિંમત દોઢ આનો ૧૦૦ ના રૂા. ૭

૪ **પ્રાર્થના અને ભયઃ**—કેટલીક સવાર સાંજ કરવા યોગ્ય પ્રાર્થના અને મહાત્મા ગાંધીજીનો મરણ ભયનો લેખ. આર્ટ પેપર પર ગાંધીજીના ફોટા સાથે. કિંમત અર્ધો આનોઃ ૧૦૦ ના રૂા. ૨

૫ **ભારત વર્ષ અને બીજાં**:— ૦–૦–૯ ૧૦૦ના ૩ા.

બધાં પુસ્તકો મંગાવનારે બાર આનાની ટીકીટ બીડવી.

પત્રવ્યવહારનું ઠેઃ—

વેલજી દેવરાજ શાહ : ૧૩૨ ભૂલેશ્વર, ૧લે માળે, મુંબઇ ૨

ખાદી ભંડાર, કાલબાદેવી : મુંબાઇ